

A black and white photograph of two Indonesian men standing outdoors. The man on the left is wearing a dark cap and a light-colored, buttoned shirt, holding a spear. The man on the right is wearing a light-colored cap and a mesh tank top, also holding a spear. The background shows trees and a cloudy sky.

ESTHER CAPTAIN, ONNO SINKE

HET GELUID

BERSIAP EN DE DYNAMIEK VAN GEWELD TIJDENS DE EERSTE FASE

VAN GEWELD

VAN DE INDONESISCHE REVOLUTIE, 1945-1946

A
U
P

**HET GELUID
VAN GEWELD**

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

ESTHER CAPTAIN, ONNO SINKE

HET GELUID

BERSIAP EN DE DYNAMIEK VAN GEWELD TIJDENS DE EERSTE FASE

VAN GEWELD

VAN DE INDONESISCHE REVOLUTIE, 1945-1946

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Afbeelding omslag: Twee Indonesische jongens van een lokale volksmilitie bewapend met een speer. Bron: Cas Oorthuys, Nederlands Fotomuseum

Afbeelding titelblad: Een parade om het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid te vieren, 18 augustus 1945. Bron: ANRI/IPPHOS

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok

Index: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 678 8

e-ISBN 978 90 4855 679 3

DOI 10.5117/9789463726788

NUR 680

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© Esther Captain, Onno Sinke / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoudsopgave

9 I. TER INLEIDING

11 Proloog – Het geluid van geweld

17 1. Bersiap breed beschouwd

29 II. VOORGESCHIEDENIS

31 2. Geweld van bovenaf. De koloniale context van geweld in Indonesië

65 3. Toenemende spanningen

81 III. CONFRONTATIES

83 4. Machtconstellaties

89 5. Oostelijke archipel: geallieerde dominantie

103 6. Java en Sumatra: rivaliserende (internationale) machtsblokken

147 7. Organisatie van Indonesisch geweld

157 8. Schattingen van slachtofferaantallen

189 IV. DOORWERKING

191 9. De betekenis van bersiap tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1946-1949)

219 V TER AFSLUITING

221 Conclusies

231 Epiloog – Resonanties van het geluid van geweld

235 Noten

266 Lijst van afkortingen

269 Woordenlijst

272 Bronnen

285 Dankwoord

288 Verantwoording

289 Over de auteurs

291 Register

Overzichtskaart Indonesië

(FRANS INDO CHINA)

CAMBODJA, VIETNAM

Boei van Cam Ranh

ZUID-CHINESE ZEE

FILIPIJNEN

GROTE OCEAAN

Nederland op wereldkaart

MALLEISIE (BRITS-MALAKKA)

Medan

Singapore

KALIMANTAN (BORNEO)

Pontianak

Banjarmasin

Balikpapan

MAKASSAR

MOLUKKE

Manado

HEUMBURA

SULAWESI (SULABESI)

MOLUKKEN

PAPUA (NEDERLANDS-NIEUW-GUINEA)

SUMEDRA

WASS

RATU EILANDEN

MENTAWAI-EIL.

BABEKA

Padang

Palembang

Sumatra

JAVAZEE

STRAAT

MAKASSAR

SUMBAWA

FLOREZEE

SUMBA

FLORES

TIMOR

TIMOR-LESTE (PORTUGES-TIMOR)

TIMORZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

ARAUFAZEE

Darwin

A U S T R A L I E

Java

I.

TER

INLEIDING

Proloog

Het geluid van geweld

Herinneringen aan jaren die voorbij zijn gegaan of aan landen die zijn achtergelaten worden vaak ingekleurd door zintuigelijke ervaringen. Marcel Proust beschreef in zijn roman *À la recherche du temps perdu* (*Op zoek naar de verloren tijd*) hoe de hoofdpersoon door het eten van een madeleine, een Frans cakeje, terug wordt gekatapulteerd naar de vakanties van zijn jeugd. Is het de smaak van de madeleine die deze associatie bij Prousts personage oproept, mensen die Indonesië voor het eerst bezoeken of ernaar terugkeren noemen andere, maar vergelijkbare sensitieve ervaringen: de smaak én geur van doerians, de geur én het geluid van kretek (kruidnagel)sigaretten, de reuk van van kamfer in kledingkasten, het geluid van de muezzin (oproeper) die vijf keer per dag oproept tot gebed. Smaken, geuren en geluid roepen associaties op aan een voorbije tijd en, in het geval van Nederlands-Indië, aan vroeger koloniaal bezit van Nederland. Smaken, geuren en geluiden uit Indonesië roepen bij sommigen nostalgie of heimwee op, voor anderen zijn het elementen van hun dagelijkse leefomgeving, wonend in Indonesië, of van daaruit meegenomen naar elders.

In *Het geluid van geweld* staat de strijdkreet 'bersiap!' (Indonesisch voor 'geef acht, klaar voor actie!') uit de eerste fase van de Indonesische revolutie (17 augustus 1945–31 maart 1946) centraal. Dit was het signaal voor revolutionaire Indonesische jongeren om de wapens op te nemen teneinde de

onafhankelijkheid van de jonge natie te verdedigen tegen iedereen die met het voormalige koloniale bestuur werd geassocieerd. Het gevaar dat uitging van deze strijdkreet was voor KNIL-militair S.M. Jalhay zo groot, dat hij zich over beschietingen in Bandung herinnerde:

Ons klonk het gedreun van ontploffende granaten als muziek in de oren, na de angstige nachten met het ‘merdeka’ en ‘bersiap’-geschreeuw dat door merg en been ging en waaraan je je machteloos moest onderwerpen.¹

De kreet ‘bersiap!’ heeft op vele Indo-Europeanen, Chinezen, Molukkers, Menadonezen, Timorezen en Indonesiërs aan (vermeend) Nederlandse zijde een diepe indruk achtergelaten.² Maar ook de Japanse schout-bij-nacht Yaichiro Shibata herinnerde zich hoe een bepaald geluid de plotselinge samenkomst van Indonesische strijders in Surabaya aankondigde:

Since the rioting had first broken out, we often heard the dull sound of two pieces of wood being banged together. On hearing this sound thousands of Indonesians would appear from nowhere, and quietly gather ready for action. That night [3 oktober 1945] the same dreaded sound of wood banging together could be heard. Where were they going to this time?³

Het kostte moeite om de kreet ‘bersiap!’, maar ook andere geluiden die nog maar kort daarvoor geweld en strijd aankondigden, niet langer daarmee te associëren. Zo was in het Indisch dagblad *Nieuwe Courant* eind december 1949 naar aanleiding van een zogenaamde *vendutie* (verkoop van huisraad bij vertrek uit Indonesië) te lezen:

De tijden veranderen, of liever gezegd zijn reeds veranderd, en het doet ons daarom goed als we ineens weer een oude zaak of klank uit het grijs verleden ontmoeten. Hoe vaak hebben wij vroeger b.v. niet geluisterd naar de doffe gong-slagen, die een kijkavond aankondigden. Die monotone slagen in de stille tropennacht riepen bij ons geen herinnering op aan mortier- of bominslagen, zij maanden ons niet aan onze ramen en deuren te sluiten of te barricaderen, wij verwachtten niet ieder ogenblik de kreet ‘bersiap’ te horen opklinken, neen, de enige reactie was, dat wij elkaar aankeken en zeiden; ‘Zullen we eens?’ En wij betra-

den een huis, waar vele mensen heen en weer liepen, waar alle meubels, schilderijen en andere artikelen een nummertje droegen en zochten in gedachten uit wat ons aantrok, wat ons de moeite waard leek om morgen op de vendutie voor ons home te veroveren.⁴

In Nederlands-Indië was een openbare verkoop wegens vertrek naar elders aan de orde van de dag. Dit speelde zeker eind december 1949: een week later, op 27 december 1949, zou Nederland formeel de soevereiniteit overdragen aan Indonesië, een onafhankelijkheid die het land op 17 augustus 1945 had uitgeroepen. Een gongslag kreeg weer vroegere betekenissen: als aanduiding van de tijd en als waarschuwing voor brand of andere calamiteiten. In de vooroorlogse Indonesische samenleving was 'siap' in het dagelijks leven een aansporing: 'maak je gereed'. Ook gebruikte de Gerakan Pramuka Indonesia (GKI), de Indonesische padvinderij, de term als het commando 'sta paraat'.⁵

Bepaalde geluiden typeerden de samenleving in Nederlands-Indië en doen dat nog steeds in het huidige Indonesië. Straatverkopers zijn bijvoorbeeld herkenbaar aan het onderscheidende geluid dat ieder van hen maakt om hun komst aan te kondigen en hun koopwaar aan te prijzen. Zo bleek mevrouw van Roon-Koek, geboren in 1924 in Bandung, in een interview dat met haar in 1999 werd afgenomen zich niet zozeer de namen van straatverkopers te herinneren, als wel de geluiden die zij maakten:

You could always hear who was in the street, the Chinese; he ticked on a bamboo wood *BAMI TOCK TOCK*, a special click. *BOT-BOTOL*, that is the junk dealer. All these small calls.⁶

In een samenleving waar veel van het openbare leven zich letterlijk op straat afspeelt, zijn deze subtiele signalen voor de ingewijde onderdeel van het alledaagse bestaan; een buitenstaander zou het kunnen ontgaan. Klankna bootsing (onomatopée) speelt een grote rol in het benoemen van geluid: de slag op een gong spreekt voor zich. In 'sréét-srot' horen we het slome slenteren op sloffen (teenslippers, sandalen) van iemand in een gang (steeg); in 'tjies' (de titel van het gelijknamige boek van Tjalie Robinson) horen we het afschieten van een kogel die een .22 kalibergeweer verlaat, het vuurwapen waarmee jongens in de archipel op jacht gingen.⁷

Sommige klankna bootsingen en geluiden – en dat verklaart *Het geluid van geweld* als de titel van dit boek – verwijzen naar gewelddadigheden die

ten tijde van de Indonesische revolutie hebben plaatsgevonden. Er waren in die tijd onder Indonesiërs diverse woorden in omloop om revolutionaire acties en geweld te beschrijven, zoals *bergolak* (turbulent), (*meng*)*gedor* (bonzen, plunderen), *gedoran* (bons, dreun), *geledah* (doorzoeken, fouilleren, huiszoeking doen), *rampok/rampokan* (beroven/overvallen), *penggarongan* (beroving, inbraak) en *geger* (Javaans: commotie, opschudding).⁸ In die context kunnen we ook het woord ‘tjintjangen’ (in het Indonesisch *cincang*) plaatsens, dat letterlijk verwijst naar ‘in stukken hakken’ of ‘fijnhakken.’⁹ Het roept het geluid op van een mes waarmee vlees wordt fijngesneden. Journalist Hans Moll heeft beschreven dat Google-gebruikers die de moderne spelling ‘cincang’ toepassen, worden doorverwezen naar Indonesische keukensites. Hij vult daarbij aan: ‘In de ouderwetse spelling komen we meteen bij de Bersiap-periode terecht, en dan is de betekenis minder onschuldig.’¹⁰ Daarin heeft *tjintjang* de betekenis van afslachten en meedogenloos vermoorden van een of meerdere personen.

In deze context wordt de term herinnerd door pater Van Beek (1908-1979), die behoorde tot de congregatie van Missionarissen van de Heilige Familie en van 1937 tot 1967 werkzaam was in Semarang (Midden-Java). Enkele weken na het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid braken gewelddadigheden uit tussen Indonesische nationalisten en hun (vermeende) tegenstanders. Het weerhield pater Van Beek er niet van om af te reizen naar de kerk in zijn missiegebied. Hij herinnert zich dat de Indonesische koster ontsteld op hem afkwam: ‘Maar *romo* [pastoor], waarom bent u hier gekomen? Het is veel te gevaarlijk, het is hier niets anders dan *tjingtjang*, *tjingtjang* [sic].’¹¹ Historicus Robert Cribb beschreef op huiveringwekkende wijze hoe (Indo-)Europese burgers die na de Japanse overgave naar Jakarta terugkeerden hiermee te maken kregen:

Strolling Dutchmen were hauled off the street and strangled or hacked to pieces, their bodies being dumped in one or other of the canals. [...] The already colourful vocabulary of Indies Dutch acquired a new word, *getintjangd*, meaning hacked to pieces.¹²

Ook is er de onomatopée ‘dombreng’, een ritueel waarmee Indonesische strijders lokale autoriteiten die eerder met het Nederlandse regime hadden meegewerkt, in het openbaar ontmaskerden en vernederden. Hierin trok een menigte van strijders met bamboe speren en lege kerosineblikken naar het huis van een beschuldigde en dwong deze zijn woning te verlaten. Onder

het slaan op de kerosineblikken, het geluid ‘brengrong brengrong’ producerend, werd de persoon aan de volksoploop getoond en rondgeparadeerd:

If the person was found, he was taken out, presented to the crowd [...] to the ‘brengrong brengrong’ of empty tins and sticks being beaten.¹³

‘Dombrengrong’ is een combinatie van twee klanknabootsing:

...words for the sounds of banging on wood or metal [...]. ‘Tong’ also refers to the sound of the ketongan, the signal-drum which is sounded in a different way for calling meetings, giving the time or warning of fire, theft and other emergencies.¹⁴

Het in het openbaar vernederen van (vermeende) collaborateurs, dat met opzet overdag gebeurde zodat zoveel mogelijk mensen ervan getuige waren, kwam soms in de plaats van daadwerkelijk fysiek geweld. Waar ‘tjintjangan’ resoneert binnen een Nederlands-Indische herinneringsgemeenschap, doet ‘dombrengrong’ dat binnen een Indonesische.

De oorsprong van ‘tjintjangan’ is echter niet te herleiden tot de Indonesische revolutie. In vooroorlogse krantenadvertenties is bijvoorbeeld de aanduiding ‘lapis tjintjang van rundvleesch’ te vinden: gesneden plakjes rundvlees.¹⁵ Behalve een huishoudelijke context waarin het fijnsnijden of -hakken van vlees vooropstond, wat in de negentiende eeuw al gebruikelijk was, vinden we dit woord in de betekenis van meedogenloos vermoorden in berichtgeving over de Atjehoorlog (1873-1914). Zo schrijft *De Java-bode* uit 1878 over ‘maraudeurs’, waarmee strijders werden aangeduid die op het slagveld achterblijven om te plunderen. De krant meldt dat het ‘op barbaarsche wijze in stukken hakken’ van een persoon ‘door den inlander tjintjang (tot frikadel maken) genoemd wordt.’¹⁶ Niettemin betoogde het Indonesische tijdschrift *Historia* in 2011 dat tjintjangan door de Indonesische Revolutie als een nieuw woord aan het Nederlandse woordenboek werd toegevoegd.¹⁷ Zoals dit woord tijdens de Indonesische revolutie een nieuwe lading heeft gekregen, zo is de negatieve betekenis van het woord ‘bersiap’ voor menig Indo-Europeaan, Molukker en Nederlander vooral verbonden met traumatische herinneringen aan de uiterst gewelddadige eerste fase van de Indonesische revolutie.

I.

Bersiap breed beschouwd

‘Het geluid van geweld’ verwijst naar de eerste maanden van de Indonesische revolutie, die volgden op het uitroepen van de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945. De herinneringen aan deze periode van extreem geweld zijn diep verankerd in de Indische en Molukse gemeenschap in Nederland, zoals later in dit boek zal blijken. Maar om de gebeurtenissen beter te begrijpen, moet dat extreme geweld tegen Indo-Europeanen, Molukkers en Nederlanders in een bredere context worden gezien.

In de eerste fase van de Indonesische revolutie was sprake van een extreem gewelddadige situatie waarin ook intra-Indonesisch geweld tegen Indonesische bestuurders en beambten en Indonesisch geweld tegen Chinese, Japanse en Britse burgers en/of gevangengenomen strijders plaatsvond, alsook geweld van Japanse, Britse en Nederlandse kant tegen Indonesische burgers en gevangengenomen strijders. Deze gewelddadigheden vonden meestal buiten gevechtsacties om plaats en zonder duidelijk militair doel of militaire noodzaak.

Bij de bestudering van gewelddadigheden in de vroegste fase van de Indonesische Revolutie hebben we daarom voor een bredere aanpak gekozen dan lange tijd gebruikelijk is geweest in de geschiedschrijving van de Bersiap-periode, die zich vooral richtte op de moorden op Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers.¹ Hoewel extreem geweld door niet-reguliere

Indonesische strijdgroepen tegen Indo-Europese, Nederlandse en Molukse burgers en gevangengenomen strijders de focus van deze studie is, zullen we ook uitvoerig ingaan op de bredere context van extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van andere (bevolkings)groepen in de archipel tussen 17 augustus 1945 en 31 maart 1946.

Deze brede benadering is niet zonder problemen, want zij vereist een grotere diversiteit aan bronnen. In Nederlandse archieven is dikwijls veel te vinden, maar dat materiaal beperkt zich in hoge mate tot geweld tegen slachtoffers aan Nederlandse zijde, en is bovendien sterk gekleurd door de blik van de koloniale bezetter. Zo is meer gedetailleerde informatie over de daders vooral afkomstig uit Nederlandse archieven, wat problematisch is. Gegevens over geweld tegen slachtoffers van Indonesische, Japanse, Chinese, Britse en Brits-Indische zijde zijn moeilijker te vinden. De geschiedenis van de Tumpang-moorden laat niet alleen de aard en de vorm zien van het extreme geweld in de vroegste periode van de Indonesische Revolutie, maar is ook illustratief voor de problemen rond beschikbaarheid en karakter van bronnen.

DE ‘TUMPANG-MOORDEN’

Op 29 oktober 1945 werden tien vrouwen en kinderen van de familie Engelenburg door *pemuda* (jonge Indonesische strijders) vermoord in het bergdorpje Ngadireso, ongeveer 25 kilometer ten zuidwesten van de stad Malang (Oost-Java). De slachtoffers behoorden tot een Indo-Europese familie. In totaal zijn veertien mensen in Ngadireso op gewelddadige wijze om het leven gebracht. Over de familie Simon zijn geen nadere gegevens bekend.

De lichamen van de slachtoffers uit de familie Engelenburg zijn herbe-graven op het Nederlandse Ereveld Kembang Kuning in Surabaya. De aanblik van hun laatste rustplaatsen is indringend beschreven door auteur Hans Vervoort. Hij bracht een bezoek aan de begraafplaats voor het graf van zijn broer, die zes jaar was toen hij in 1944 door ziekte en uitputting in een Japans interneringskamp overleed:

Helemaal vooraan liggen de kinderen. Hun kruisen zijn kleiner dan van de volwassenen, die van de meisjes eindigen in een bloempatroon. [...] Beide keren viel me op hoeveel kinderen Engelenburg er in zijn omgeving lagen, acht in totaal, vijf meisjes en drie jongens, in leeftijd variërend van drie tot 11 jaar. Welke ramp was hen overkomen?²

Ngadireso: 14 slachtoffers³

Achternaam	Voornaam	Man/ Vrouw	Geboorte- plaats	Geboorte- datum	Sterfdatum	Leeftijd
Engelenburg	Benita	Vrouw	Malang	19-02-1935	29-10-1945	10 jaar
Engelenburg	Eveline	Vrouw	Malang	19-02-1935	29-10-1945	10 jaar
Engelenburg	Irene	Vrouw	Malang	19-12-1940	29-10-1945	9 jaar
Engelenburg	Johanna Felicienne	Vrouw	Malang	17-03-1942	29-10-1945	3 jaar
Engelenburg	Johannes	Man	Malang	15-08-1934	29-10-1945	11 jaar
Engelenburg	Richard	Man	Malang	24-07-1939	29-10-1945	6 jaar
Engelenburg	Robert	Man	Surabaya	03-07-1939	29-10-1945	6 jaar
Engelenburg	Wilhelmina	Vrouw	Bodjonegoro	00-03-1937	29-10-1945	28 jaar
Engelenburg- de Quillettes	Miene Henriette	Vrouw	Pati	11-05-1917	29-10-1945	28 jaar
Engelen- burg-van Noort	Annie M.	Vrouw	Nieuw-Guinea	13-02-1917	29-10-1945	38 jaar
Simon	N	Vrouw			'begin der Merdeka- periode'	
Simon (kind mw N Simon)		Onbekend			'begin der Merdeka- periode'	
Simon (kind mw N Simon)		Onbekend			'begin der Merdeka- periode'	
Simon (kind mw N Simon)		Onbekend			'begin der Merdeka- periode'	

Zes van de vermoorde kinderen waren afkomstig uit het gezin van Miene Henriëtte Engelenburg-de Quillettes en Lothar Engelenburg. Eén dochter ontkwam aan de moorden: Roos Engelenburg was op die fatale dag in Malang. Tijdens de Japanse bezetting was vader Lothar als krijgsgevangen KNIL-militair naar Sumatra overgebracht, waar hij in 1944 overleed. Moeder Miene had, na de proclamatie van de Republiek Indonesië en de onrust die ook in Malang en omstreken was ontstaan, besloten om haar dertienjarige dochter Roos voor haar veiligheid naar Malang te sturen. Ze verkeerde ten onrechte in de veronderstelling dat haar jongere kinderen niet zo snel

iets zou overkomen. Roos Engelenburg vond een baantje als keukenhulp in ziekenhuis Sawahan. In Malang kreeg zij het schokkende bericht dat haar moeder en broertjes en zusjes door pemuda waren vermoord. Pas na 46 jaar hoorde zij hoe het was gebeurd. Tijdens een reis naar Indonesië in 1991 vond zij haar kindermisje terug, die getuige was geweest van de moordpartij. In de woorden van Roos Engelenburg:

Mijn moeder was op het moment dat de kinderen werden vermoord niet thuis. Zij was met ons kindermisje potten aan het wassen bij de bron. Toen ze thuis kwam zag ze wat er gebeurd was. Ons kindermisje is heel hard weggerend en heeft zich een week niet laten zien. Ze was bang dat ook zij vermoord zou worden. Mijn moeder is daarna vermoord. Ze hebben ze allemaal getjingtjand [sic], in stukken gesneden.⁴

Het plaatsje Ngadireso waar de vrouwen en kinderen Engelenburg werden vermoord, behoort tot vier boven elkaar gelegen bergdorpen aan de voet van de vulkaan Semeru, de hoogste berg van Indonesië. Op ongeveer vijf kilometer van elkaar zijn naast Ngadireso de dorpjes Tumpang, Watesbelung en Poncokusomo te vinden. De tienvoudige moord te Ngadireso op 29 oktober 1945 was niet het enige bloedbad dat in de bergdorpjes plaatsvond. Vanaf 17 tot en met eind oktober 1945 waren moordpartijen in de bergregio aan de orde van de dag. De volgende tabellen geven een overzicht van de slachtoffers te Tumpang en Poncokusumo (afzonderlijke gegevens voor Watesbelung zijn niet gevonden; het lijkt waarschijnlijk dat deze slachtoffers administratief zijn ondergebracht onder een grotere plaats, zoals Tumpang).

Tumpang: 31 slachtoffers⁵

Achternaam	Voornaam	Man/ Vrouw	Geboorteplaats	Geboortedatum	Sterfdatum	Leeftijd
Boogaard	Tineke	Vrouw		00-00-1901	17-10-1945	Ca. 44 jaar
Deuning-Anthonio, van	Victorine	Vrouw	Yogyakarta	01-03-1882	28-10-1945	63 jaar
Goossens	Bobbie	Man			28-10-1945	
Goossens	Joan Willem	Man	Pasuruan	03-06-1892	29-10-1945	53 jaar
Goossens-Paath	J.	Vrouw			29-10-1945	

Kriegenbergh, von	Adèle Georgeine Anthonehe	Vrouw	Yogyakarta	16-09-1919	27-10-1945	26 jaar
Kriegenbergh, von	Louise	Vrouw	Yogyakarta	26-11-1923	27-10-1945	21 jaar
Kriegenbergh-Stralendorff, von	Adèle	Vrouw	Klaten	08-11-1898	27-10-1945	46 jaar
Lijnis Huffenreuter-Schröder	Johanna Frederika	Vrouw	Surabaya	14-11-1898	28-10-1945	46 jaar
Moormann	Clemens Leo	Man	Malang	24-10-1934	17-10-1945	10 jaar
Moormann-Vlaanderen	Marie	Vrouw	Pekalongan	26-10-1896	17-10-1945	48 jaar
Noort, van	A.M.	Onbekend			27-10-1945	
Noort, van	Robert	Man			27-10-1945	
Noort, van	Johanna Felicina	Vrouw			27-10-1945	
Ruter, (broer van 2 zusjes)	B.	Man			27-10-1945	
Ruter, één van zusjes B. Ruter		Vrouw			27-10-1945	
Ruter, één van zusjes B. Ruter		Vrouw			27-10-1945	
Scherius, dochter		Vrouw			Bersiap	
Scherius, fam.		Onbekend			Bersiap	
Scherius, fam.		Onbekend			Bersiap	
Scherius, fam.		Onbekend			Bersiap	
Scherius-van Vollenhoven	Jeannet Christine	Vrouw	Pasuruan	18-06-1864	29-10-1945	81 jaar
Schipper	Louis Johan	Man		10-10-1883	27-10-1945	61 jaar
Schipper-Heiligers	Josephine Christine	Vrouw	Surabaya	13-10-1886	27-10-1945	58 jaar
Schreuder		Vrouw			Bersiap	
Schreuder		Man			Bersiap	
Schreuder		Man			Bersiap	
Schreuder	(zoon)	Man			Bersiap	

Poncokusumo: 14 slachtoffers⁶

Achternaam	Voornaam	Man/ Vrouw	Geboorteplaats	Geboortedatum	Sterfdatum	Leeftijd
Coenen	Rudy Leendert	Man			oktober 1945	
Coenen	Hugo	Man	Poncokusumo	03-11-1935	27-10-1945	9 jaar
Coenen-Kampen	Adriana Johanna	Vrouw	Surabaya	09-07-1904	27-10-1945	41 jaar
Haasen-van den Dungen Bille, van	Francine	Vrouw	Wlingi	23-05-1900	29-10-1945	45 jaar
Hughan	Alexander Theodoor	Man	Surabaya	13-11-1885	27-10-1945	59 jaar
Rossum-Johannes, van	Sophie Catharina	Vrouw	Buitenzorg (Bogor)	20-04-1896	27-10-1945	49 jaar
Rossum-Tio, van	Johanna	Vrouw			oktober 1945	
Werff, van der	Annemarie	Vrouw	Batavia (Jakarta)	15-09-1941	29-10-1945	4 jaar
Werff, van der	Clara Antoinette	Vrouw	Ambon	12-05-1938	29-10-1945	7 jaar
Werff, van der	Henny Jan	Man	Batavia (Jakarta)	23-02-1934	29-10-1945	11 jaar
Werff, van der	Pia Louise	Vrouw	Ambon	21-12-1935	29-10-1945	9 jaar
Werff-van den Dungen Bille, van der	Louise	Vrouw	Blitar	21-06-1907	29-10-1945	38 jaar
Winter	Ronald James	Man	Malang	28-05-1936	29-10-1945	9 jaar
Winter-van den Dungen Bille	Henriëtte	Vrouw	Blitar	31-07-1904	29-10-1945	41 jaar

We hebben tot onze spijt lang niet altijd Indonesische bronnen kunnen vinden – zo ook niet specifiek over de ‘Tumpang-moorden’. Tijdens ons onderzoek bleken bronnen soms niet aanwezig, en soms waren ze niet beschikbaar (een groot deel is nog niet online toegankelijk en sommige delen werden tijdens onze onderzoeksperiode gedigitaliseerd); soms waren ze niet toegankelijk (omdat we geen toegang kregen tot bepaalde Indonesische archieven), en door de COVID-pandemie werd reizen naar Indonesië vanaf begin 2019 onmogelijk. Hierdoor werden voorgenomen archiefonderzoek, seminars en andere uitwisseling met Indonesische collega’s in het onderzoeksprogram-

ma onmogelijk en is een serie van geplande workshops in Depok, Malang, Medan en Semarang helaas afgelast.

Doordat de bronnen vanuit Nederlands perspectief zijn opgetekend, betekent dit dat we meer weten over Nederlandse zienswijzen. Als historici passen we bronnenkritiek toe en proberen we ons zo bewust mogelijk te zijn van eenzijdigheid of vooringenomenheid in bronnen. Niettemin lost dit het probleem van onevenwichtigheid in het gebruik van bronnen niet op. Aan de hand van de moorden in de vier bergdorpen ten oosten van Malang kunnen we illustreren hoe de beperkte reikwijdte van bronnen bepaalt welke reconstructie van deze gebeurtenissen kan worden gemaakt. Zo geven bronnen in Nederlandse archieven details over de wijze waarop de moorden plaatsvonden. Een rapport van de Opsporingsdienst van Overledenen (ODO) uit 1948 vermeldt dat de slachtoffers te Tumpang in een massagraf op het perceel van de familie Schröder kwamen, tegenover de moskee. Van vier lijken waren de armen met hondenkettingen aan elkaar verbonden en de lichamen in stukken gehakt. Vier andere personen waren begraven in een massagraf op het perceel van het Indo-Europese slachtoffer Erna Wilhelmina Wetzel-Catherinus. In Poncokusumo bevond zich een massagraf met nog eens twaalf personen.⁷ Een informant die door de Nederlandse politie te Malang werd verhoord wist te melden:

Omtrent de wijze van vermoorden het volgende. De slachtoffers te Poentjokoesoemo zijn allen afgeslacht. Die uit Watesbeloeng zowel afgeslacht als doodgemarteld; die uit Ngadireso grotendeels afgeslacht, met uitzondering van mevr. Deuning, die opgehangen werd. Omtrent zij uit Toempang, van horen zeggen hoofdzakelijk afgeslacht.⁸

Volgens een verklaring die de Indonesische informant Dulsaid Gondongan in 1948 aan de NEFIS (Netherlands Forces Intelligence Service; de Nederlands-Indische inlichtingendienst) aflegde, zouden de moordenaars twee of drie dagen nadat Indonesische burgerlijke autoriteiten te Malang hadden opgeroepen tot een boycot van (Indo-)Europeanen (zo mochten zij onder andere geen voedsel meer aan hen verkopen) naar het huis van mevrouw Scherius zijn gegaan. Zij vroegen aan haar schoonzus, die van Menadonese afkomst was:

Mevrouw wat voor landaard hebt u? Wilt u gered worden dan moet u hier weggaan en mengt u zich niet met de Blanda's. Zo niet dan moet u het zelf maar weten.⁹

De schoonzus weigerde te vertrekken. Een paar dagen later kwamen de mannen terug en 'slachtten met blotte klewangs de vrouwen Scheerius [sic], Wijtzel [sic] en Schröder en hun familieleden af'.¹⁰

Over de vermeende daders van de moorden in en rond Tumpang geven verslagen van de NEFIS eveneens informatie. Na de moordpartijen arresteerde de Badan Keamanan Rakjat (BKR: Republikeinse Volksveiligheidsdienst, de voorloper van het nationale Indonesische leger) of de Republikeinse politie drie hoofdaders en sloot die op in de Lowokwaru-gevangenis.¹¹ De informatie hierover is echter niet eenduidig. Er circuleren in de NEFIS-rapporten meerdere en verschillende namen en aantallen, variërend van twee tot elf daders.¹² De verdachten zouden tussen de 30 en 40 jaar zijn en werken als taxichauffeur, onderwijzer en suikerhandelaar. Ze zouden geen affiliatie hebben met strijdgroepen.¹³ Daarmee passen de vermeende daders qua leeftijd en beroep niet in het profiel van de pemuda; de jonge, nog niet gevestigde strijders die de Indonesische onafhankelijkheid wilden verdedigen. Een aantal bronnen geven de indruk dat er sprake was van enige organisatie: de moordenaars zouden met een vrachtauto eerst naar Tumpang en vervolgens naar Poncokusomo zijn gereden.¹⁴ In Indonesische publicaties over die tijd is niets terug te vinden over de moorden in Tumpang en de andere dorpjes.

De Nederlandse bronnen laten verder zien dat houding en handelwijze van Indonesiërs uiteenliepen. In de zaak van de moordpartijen op de (Indo-) Europese vrouwen en kinderen in de vier bergdorpen heeft Bambang Sumadi, hoofdcommissaris van de Republikeinse politie te Malang, een belangrijke rol gespeeld.¹⁵ Zijn optreden toont aan dat de positie van Indonesiërs fluïde kon zijn en dat van Republikeinse kant ook bescherming is geboden. Zo vermeldden bronnen dat Sumadi had geprobeerd om de moordpartijen te Tumpang te voorkomen, maar dat de politie slechts twee families uit handen van de moordenaars heeft kunnen redden.¹⁶

Nadat gewelddadigheden te Malang waren uitgebroken en (Indo-)Europeanen naar Republikeinse interneringskampen waren overgebracht, zou Sumadi als hoofd van de evacuatiecommissie met zijn politietroepen aanwezig zijn geweest bij het dagelijks vertrek van de treinen met (Indo-)Europese evacués. Sumadi zou voor een goede, ordelijke en gedisciplineerde bewaking van de (Indo-)Europeanen tijdens de treinreis hebben gezorgd. Over de rol van Sumadi meldt een Nederlands getuigenverslag dat zonder hem 'alles niet zo goed verlopen zou zijn':

Ik voor mij, en met mij velen anderen, heb den indruk gekregen, dat B.S. [Bambang Sumadi] een en ander deed, omdat hij pro-Hollandsch was en in dat geval een zeer gevaarlijke taak volbracht, door een dubbele rol te spelen en zoodoende, met gevaar voor eigen leven, duizenden mannen, vrouwen en kinderen in veiligheid te brengen.¹⁷

Andere verklaringen bevestigen dit beeld. Sumadi wordt 'een gematigd nationalist' genoemd en zijn sympathieke houding ten aanzien van de (Indo-) Europeanen zou hem in conflict met 'de extremisten' hebben gebracht.¹⁸ Het lijkt erop dat Sumadi zijn loopbaan bij de politie heeft kunnen voortzetten. Bronnen geven aan dat hij in 1947 mogelijk hoofd van de Republikeinse politie in Jakarta was.¹⁹ Hoe dan ook is het opvallend dat zelfs bronnen van de NEFIS, die op de hand van de Nederlandse autoriteiten zijn en Indonesiers doorgaans ongunstig afschilderen, zo'n positief beeld van Sumadi geven. Zijn naam vinden we terug in een Indonesische publicatie over de onafhankelijkheidsstrijd in Malang, waar Sumadi in september 1945 als hoofd van de politie lid is van een delegatie die het overdragen van de macht door de Japanse militairen in Malang aan de Republikeinse regering bespreekt.²⁰ De focus in deze publicatie ligt op de gewapende strijd. De moorden in Tumpang komen er niet in voor. In twee andere Indonesische historische studies over Malang in oorlogstijd is Sumadi niet terug te vinden.²¹

In Nederland zijn de moorden ten oosten van Malang bekend geworden als de Tumpang-moorden, en ook wel als de Tumpang-affaire. De gruwelijke gebeurtenissen brachten een schok teweeg die niet alleen destijds, maar ook decennia later resoneerde.²² Een medewerker van de Indische welzijnsinstelling Pelita noteerde in 2001 in het verslag van een gesprek met een cliënt:

In de omgeving van Malang lag het plaatsje Toempang waar de hele Indische gemeenschap is uitgemoord. Deze gebeurtenis heeft op een ieder uit de omgeving veel indruk gemaakt. Aanvrager nam het verhaal als kind heel serieus. Hij was bang dat het hem en zijn familie ook zou overkomen.²³

De groep van 59 vermoorden te Tumpang behoort tot een veel groter aantal slachtoffers dat het leven verloor in de eerste maanden van de Indonesische revolutie. Zoals in 'Tumpang' zijn er vele moordpartijen geweest, op gezinnen en families, maar ook op individuen, van alle herkomst.

CENTRALE VRAGEN, AANPAK EN BENADERING

Dit boek beoogt een brede beschouwing te geven van extreem geweld in de eerste maanden na het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus 1945, waarbij het onderzoek zich niet beperkt tot het geweld op Java en Sumatra, maar zich uitstrekt tot de eilanden daarbuiten.²⁴ In het geval van Java en Sumatra behandelen wij deze periode niet per stad of regio, maar streven wij naar een analyse die plaats- en regio-overstijgend is, zodat eventuele gedeelde kenmerken duidelijk worden. Hierbij ontkennen we uiteraard niet dat lokale omstandigheden een belangrijke rol speelden in de dynamiek van geweld.

Daarbij staan de volgende vragen centraal:

- Wat zijn de kenmerken van, en verklaringen voor, het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van verschillende nationaliteiten en bevolkingsgroepen in Indonesië, uitgevoerd door voornamelijk niet-reguliere Indonesische strijdgroepen in de periode 17 augustus 1945–31 maart 1946?
- Wat waren de factoren die tot extreem geweld leidden, en wie waren de belangrijkste actoren?
- Wat zijn de meest aannemelijke schattingen van de aantallen slachtoffers die bij het extreme geweld zijn gevallen?

In dit boek hebben wij in onze analyse niet de tot voor kort meer gebruikelijke term *bersiap* als overkoepelend begrip gekozen, omdat wij deze minder geschikt vinden als aanduiding van het brede spectrum van geweld in de eerste fase van de Indonesische Revolutie. Ten eerste heeft het woord in de Nederlandse geschiedschrijving en herinneringscultuur lange tijd een invulling gekregen als aanduiding van vooral raciaal of etnisch gemotiveerde gruwelijkheden tegen met name Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers. En hoewel etniciteit zeker een van de factoren is geweest in het geweld, laat onze studie zien dat een dergelijke enkelvoudige uitleg ontoereikend is. Ten tweede leidt het gebruik van een woord uit de Indonesische taal mogelijk (onbewust) af van dat brede perspectief, omdat de term allicht associaties oproept met gewelddadige acties van uitsluitend Indonesische zijde. Om die reden spreken wij in verband met deze periode liever van de eerste (of vroegste) fase van de Indonesische revolutie. Hiermee willen we, ten derde, aangeven dat deze periode historiografisch gezien moet worden beschouwd als een integraal onderdeel van de Indonesische revolutie en niet als een af-

zonderlijk onderdeel in de geschiedenis. Met dit alles wordt uiteraard geen afbreuk gedaan aan het gegeven dat het begrip bersiap van groot belang is voor de ervarings- en herinneringsgemeenschap van Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers in Nederland, die de gebeurtenissen in deze periode letterlijk aan den lijve hebben ondervonden. De wijze waarop de bersiap en de herinnering daaraan hebben doorgewerkt in de verschillende groepen zal in de epiloog van dit boek worden besproken.

Hoewel extreem geweld door niet-reguliere Indonesische strijdgroepen tegen Indo-Europese, Nederlandse en Molukse burgers en gevangengenomen strijders het uitgangspunt voor deze studie is, zullen we ook uitvoeringaan op de bredere context van extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van andere (bevolkings)groepen in de archipel tussen 17 augustus 1945 en 31 maart 1946. Het gaat hier zowel om het intra-Indonesisch geweld tegen Indonesische bestuurders en beambten en Indonesisch geweld tegen Chinese, Japanse en Britse burgers en/of gevangengenomen strijders, als om geweld van Japanse, Britse en Nederlandse kant tegen Indonesische burgers en gevangen strijders. Deze gewelddadigheden gebeurden meestal buiten gevechtsacties om en hadden geen duidelijk militair doel of militaire noodzaak. Dit betekent dat ook geweld van reguliere militairen wordt meegenomen voor zover het gericht is tegen burgers of gevangengenomen strijders.

De gewelddadigheden in deze maanden kunnen niet los worden gezien van de voorafgaande overheersing door het Nederlandse koloniale bewind en de Japanse bezetting.²⁵ De strijd van de Republiek Indonesië en van niet-reguliere Indonesische strijdgroepen was namelijk gericht tegen degenen, zowel van binnen als buiten de archipel, die het koloniale bestuur representeerden, een terugkeer van het koloniale systeem voorstonden en de onafhankelijkheid van Indonesië bedreigden, of daarvan – al dan niet terecht – werden verdacht. Ogenscheinlijk triviale details konden de doorslag geven of iemand slachtoffer van nietsontziend geweld werd: het bezit van een bepaalde (kleurencombinatie van) kleding, stoffen of schilderijen, een voorkeur voor Nederlandse producten of het hebben van contact of een handelsrelatie met Nederlanders kon een persoon al als ‘verrader’ of ‘collaborateur’ aanmerken. Naast de overheidsfunctionarissen vielen er ook vele slachtoffers onder particuliere Indonesiërs.

Vanaf begin oktober 1945 escaleerde het geweld in meerdere richtingen: het was afkomstig van meerdere kanten – niet alleen van Indonesische, maar ook van Indo-Europese, Molukse, Nederlandse, Britse en Japanse kant – en

gericht tegen meerdere doelwitten, onder wie ook Britten, Brits-Indiërs, Japanners en Chinezen. In deze context beschouwd kunnen we stellen dat er sprake was van een extreem gewelddadige situatie, geïnspireerd door het begrip ‘extreem gewelddadige samenleving’ van de Duitse historicus Christian Gerlach. Hieronder verstaat hij een samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen slachtoffer worden van fysiek en niet-fysiek geweld, gepleegd door meerdere partijen en sociale groepen, vaak in samenwerking met officiële organisaties. Wij gebruiken de term ‘situatie’ om aan te geven dat het om een tijdelijke toestand ging.²⁶

II.

VOOR-
GESCHIEDENIS

2.

Geweld van bovenaf

De koloniale context van geweld in Indonesië

Op 8 maart 1942 gaf het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) zich over aan Japan. Onder leiding van generaal Hitoshi Imamura nam het Japanse leger het bewind in Nederlands-Indië over. Hij vestigde zich in de ambtswoning van gouverneur-generaal A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer aan het Koningsplein in Jakarta. De gouverneur-generaal liet zijn paleis onder bewaking van een aantal Japanse militairen, die hem zijn eigen koffer lieten dragen.¹ Dit was een ongehoorde vernedering. Het onderstreepte dat de rollen tussen Europeanen en Aziaten in de archipel onder Japanse leiding waren omgedraaid: niet langer was een Europeaan heer en meester en een Aziaat degene die hem diende.

Het beeld van de hoogste gezagdrager van het Indische gouvernement die niet langer een Indonesiër als bediende de opdracht kon geven om zijn *barang* (bagage) voor hem te dragen, was van grote symbolische betekenis. Beeldvor-

Sukarno spreekt mensen toe om arbeiders te werven voor de aanleg van verdedigingswerken. Vermoedelijk in Jakarta, circa 1944. Bron: Fotografie onbekend, KITLV

ming was in een koloniale samenleving van cruciaal belang: het weerspiegelde, en gaf tegelijk vorm aan, ongelijkwaardige structuren in allerlei facetten van het dagelijks leven, zoals in kleding en uiterlijk voorkomen. Generaal Imamura was zich daarvan bewust. Intrek nemen in de residentie van de voorgaande gezaghebber markeerde dat Japan de macht had overgenomen van de Nederlanders als voormalige machthebbers in de kolonie. De symboliek verbeeldde continuïteit: de Japanse generaal begaf zich immers in hetzelfde paleis en omringde zich met dezelfde rijkdom en grandeur als eerder de Nederlandse autoriteiten. Imamura gaf echter aan dat dit niet zijn eigen keuze was: 'I personally desired to live and work in a simple residence,' zo verklaarde hij in 1993.² Volgens de generaal zou Japan een politiek van eenvoud moeten nastreven, een weloverwogen breuk met de '300 jaar van uitbuiting van de Indonesische inwoners, waarin zowel de privé-woonhuizen en de openbare gebouwen van Nederlanders, alsook de residenties van Chinezen van overzee extravagant luxueus waren geworden.'³ Maar Imamura kon het rekest van het Military Administration Bureau (Gun Sei Bu) om intrek te nemen in het paleis van de gouverneur-generaal niet weigeren. Het moest voor iedereen in de kolonie duidelijk zijn dat Japan de macht had overgenomen.

Zowel het Nederlandse als het Japanse bewind in Indonesië kunnen we typeren als een gewelddadig systeem dat van bovenaf werd opgelegd door een overheerser van buiten de archipel, met een machtsapparaat dat verregerende invloed had op de Indonesische bevolking en samenleving. Er was sprake van een structurele machtsongelijkheid tussen Nederlanders en Indonesiërs, en daarna tussen Japanners en Indonesiërs. Om de context van het geweld na 17 augustus 1945 te kunnen duiden is het van belang in deze studie langer stil te staan bij zowel het Nederlandse als het Japanse bewind in Nederlands-Indië. Deze gebeurtenissen zijn immers niet goed los te zien van de koloniale context, waarin structurele machtsongelijkheid tussen Nederlanders en Indonesiërs en vervolgens tussen Japanners en Indonesiërs was verankerd. Een aantal Indonesiërs zag een vorm van continuïteit tussen het vooroorlogse Nederlandse koloniale bewind en de daaropvolgende Japanse bezetting (8 maart 1942–15 augustus 1945). In de woorden van de latere vicepresident Muhammad Hatta: 'We had three and a half centuries of Dutch colonization and three and a half years of Japanese imperialism. That's enough.'⁴ De *New York Times* citeerde president Sukarno: "We proclaimed our independence Aug. 17," said Dr. Soe Karno [sic], president of the republic of Indonesia. "We don't like Japanese oppression and we don't want Dutch oppression either."⁵ De latere premier Sutan Sjahrir gebruikte

de koepelterm ‘koloniaal fascisme’ voor de parallellen die hij tussen de Nederlandse en de Japanse overheersing zag:

De Nederlandse overheersing zocht haar kracht in het verbinden van de moderne ratio met het Indonesisch feodalisme en werd tenslotte het eerste voorbeeld van het fascisme in de wereld. Dit koloniale fascisme was er veel eerder dan het fascisme van Hitler of Mussolini; lang voordat Hitler het concentratiekamp Buchenwald of Belsen had opgericht, bestond Boven-Digoel al.⁶

Met zijn verwijzing naar het strafdok Boven-Digul sprak Sjahrir uit eigen ervaring: het Nederlandse koloniale bestuur had hem hiernaartoe verbannen. Ook Hatta en Sukarno werden tot ballingschap veroordeeld.

Uit de woorden van Hatta, Sukarno en Sjahrir spreekt dat zij een terugkeer van een Nederlandse dan wel Japanse overheersing niet zouden accepteren. In hoofdstuk 1 is beschreven hoe kort na de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid geweld uitbrak tegen Indo-Europeanen en Nederlanders. Er vielen tevens slachtoffers onder andere bevolkingsgroepen. Dit hoofdstuk laat zien dat de gewelddadigheden van na 17 augustus 1945 een voorgeschiedenis hebben. Door langer stil te staan bij de rol van geweld tijdens het Nederlandse bewind wordt duidelijk dat al tijdens het Nederlandse koloniale bestuur een Indonesisch ‘geweldspotentieel’ werd opgebouwd. Tijdens de Japanse bezetting is dit proces verder gestimuleerd. Dit hoofdstuk is gebaseerd op literatuurstudie en zal geen nieuwe analyse van of verklaring voor geweld tijdens de Nederlandse of Japanse tijd aanreiken. Eerst komt geweld tegen de achtergrond van het Nederlands-Indische bestuur aan de orde, en vervolgens geweld tijdens de Japanse bezetting.

LAAT-KOLONIAAL INDIË

Het vestigen, maar ook – of: vooral – het behoud van de macht in de archipel was voor Nederland als koloniaal bestuur verre van eenvoudig. Alleen de geografie van Indonesië al maakte het lastig om het territorium letterlijk te bezetten: de archipel bestaat uit ruim 13.000 eilanden en eilandjes, verspreid over een regio die op de kaart van Europa van Ierland tot de Oeral reikt.⁷ Eeuwenlang was er in de archipel handel tussen Europeanen en de lokale bewoners, waarbij de eersten handelsnederzettingen stichtten met een beperkte reikwijdte en invloed. Maar ook toen namen Europeanen territorium van de lokale bevolking in, die daar weerstand tegen bood en het gezag

van de externe indringers betwistte. Historicus en journalist Piet Hagen beschreef voor de periode 1510-1970 meer dan 500 militaire confrontaties tussen koloniale handelaars, ondernemingen, mogendheden en sultanaten, en koninkrijken en andere machthebbers in de archipel. Hij stelde een 30 pagina's tellende chronologie op van verzet, opstanden en oorlog door Indonesische legers, strijdgroepen, sultanaten, en religieuze en politieke bewegingen tegen koloniale troepen van diverse herkomst onder wie Portugezen, Spanjaarden en Nederlanders.⁸ De grootste en heftigste confrontaties vonden plaats tussen Nederlanders en Indonesiërs.⁹ Deze strijd beperkte zich niet tot conflicten tussen koloniale en antikoloniale krachten; er was ook veel onderlinge strijd tussen Indonesische vorstenhuizen.

Hoewel vicepresident Muhammad Hatta begin oktober 1945 sprak van ruim drie eeuwen onderdrukking door Nederland, was de invloed ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden geconcentreerd geweest in gefragmenteerde machtscentra verspreid over de eilanden.¹⁰ Nederland wist na 1800 geleidelijk een omvattend centraal gezag in de archipel te vestigen; met uitzondering van de oorlog in Aceh werd kort na 1900 de gewapende strijd tussen Nederland en Indonesiërs gestaakt. De haast onmogelijke opzet van het Nederlandse koloniale project in Indonesië komt naar voren als we de onderlinge verhouding in bevolkingsaantallen in ogenschouw nemen. Nederlanders, destijds met de term 'Europeanen' aangeduid, vormden getalsmatig een absolute minderheid op de totale bevolking. In 1930 leefden in Nederlands-Indië 60 miljoen Indonesiërs en 240.000 Europeanen, nog geen half procent van de populatie. Met andere woorden: Nederlanders kwamen altijd Indonesiërs tegen, maar lang niet elke Indonesiër ontmoette een Nederlander. Op de vraag hoe het toch mogelijk was dat een Europese mogendheid met een relatief klein aantal ambtenaren, militairen en kooplieden zo lang tientallen miljoenen Indonesiërs kon overheersen, stelde Hagen onomwonden: door een koloniaal systeem dat gebaseerd was op militaire, economische en bestuurlijke repressie.¹¹ Het was een systeem dat tot in alle lagen van het leven doordrong en waaraan niemand zich kon onttrekken. De inzet van inwoners uit de archipel, onder meer van leden van de lokale vorstenhuizen, was hierbij cruciaal. Een aantal van de hoekstenen van dat systeem komt hierna aan de orde.

Nederlands-Indië als kolonie was een maatschappij gebaseerd op een hiërarchische indeling naar 'ras'. Hoewel ras geen natuurlijke of biologische entiteit is, maar een constructie die historisch en veranderlijk is, kreeg het denken in termen van 'ras' als bestuurlijke en juridische categorie, in samenhang

met onder meer sekse, seksualiteit, klasse, leeftijd, gezondheid, enzovoort, grote betekenis in de dagelijkse koloniale praktijk. Ras was cruciaal omdat het als hoofdcriterium gold voor de indeling van de maatschappij in meerderen, minderen en minsten.¹² Tegelijkertijd was het zeker niet allesbepalend: door de tijd heen werden telkens nieuwe grenzen en categorieën ten aanzien van ras gecreëerd.

In de laat-koloniale periode, rond 1900, omvatte de constructie van de groep Europeanen allen die van Europese afkomst waren (dat wil zeggen: binnen en buiten Europa geboren) en alle door hun Europese vader erkende Indo-Europeanen, plus Japanners en een selecte groep 'met Europeanen gelijkgestelde' Indonesiërs, Chinezen en Arabieren. Deze bont samengestelde groep 'Europeanen' stond op de hoogste trede van de maatschappelijke ladder en vormde daarmee een sociale en juridische categorie. Bij de laatste Volkstelling in Nederlands-Indië uit 1930 telde deze Europese bevolkingsgroep, als gezegd, circa 240.000 personen.¹³ Daarmee was zij, zoals opgemerkt, met 0,4% op de totale bevolking in de kolonie veruit in de minderheid. Deze was bovendien, zoals hiervoor al werd aangegeven, etnisch heterogeen samengesteld en daarmee allesbehalve uitsluitend 'etnisch Europees' van uiterlijk: ze telde 137.000 Indo-Europeanen (57%) met zowel Nederlandse als Indonesische (groot)ouders en 86.500 Europeanen (36%) van niet-gemengde afkomst. De resterende 7% Europeanen betrof andere Europese nationaliteiten en 'Europese Vreemdelingen' (niet-Nederlandse Europeanen, Amerikanen, Australiërs, Afrikanen, Japanners en andere Aziaten die met Europeanen waren gelijkgesteld), alsook 'tot Europeanen gelijkgestelde' Indonesiërs, Chinezen en Arabieren.¹⁴ Omdat er na 1930 geen Volkstelling meer in Nederlands-Indië is gehouden, is alleen een schatting van het aantal inwoners aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog mogelijk. Gewoonlijk stelt men dat er in 1940 250.000 à 300.000 Europeanen woonden op een bevolking van ruim 60 miljoen Indonesiërs.¹⁵

MEERDEREN, MINDEREN, MINSTEN

In de koloniale hiërarchie stond de categorie 'Vreemde Oosterlingen', bestaande uit Chinezen en Arabieren, onder de Europese bevolkingsgroep: Chinezen en Arabieren waren 'de minderen'. Deze categorie bestond in 1930 uit circa 1,2 miljoen Chinezen en 71.000 Arabieren, circa 2 procent van de totale bevolking van Nederlands-Indië.¹⁶ Het grootste deel van de Chinese bevolkingsgroep woonde op Java, vooral in het noordwestelijke deel van het eiland rond de hoofdstad Jakarta en andere stedelijke gebieden. Naar schat-

ting was in 1945 het aantal Chinezen rond de 1,5 miljoen, van wie 700.000 personen zich op Java bevonden, naast Chinese gemeenschappen in Bangka, Belitung, Riau en West-Kalimantan. In Jakarta woonden 150.000 Chinezen, op een geschat totaal aantal van 844.000 inwoners.¹⁷ Van de Chinezen op Java was de helft in Indonesië geboren: zij behoorden tot de *peranakan*-Chinezen. De meesten spraken Javaans of een andere lokale taal; de elite van de *peranakan*-Chinezen sprak Nederlands. De Chinezen die in China waren geboren, de totok-Chinezen, hadden het Chinees als spreektaal behouden.

Op de onderste trede van de maatschappelijke ladder stonden ‘Inlanders’, een denigrerende, koloniale aanduiding voor Indonesiërs.¹⁸ In koloniaal-hiërarchisch opzicht waren zij ‘de minsten’, maar numeriek gezien vormden zij veruit het grootste deel van de bevolking van Nederlands-Indië, namelijk 60 miljoen, een percentage van 97,6%.¹⁹ Het containerbegrip ‘Inlanders’ verhulde bovendien dat de Indonesische populatie zeer heterogeen was en uit meer dan 300 etnische groepen bestond. Bovendien was er sprake van grote verschillen binnen deze groep: aristocratische leden van de talrijke vorstenhuizen in de archipel waren zeer vermogend en konden rijker dan veel (Indo-)Europeanen zijn. Maar hoe rijk ze ook waren, uit de benaming ‘Vreemde Oosterling’ (wie was nu eigenlijk ‘vreemd’ in de archipel?) en het kleinere begrip ‘Inlander’ spreken een eurocentrische blik en een superieure houding waarmee Nederlands(-Indische) koloniale deze bevolkingsgroepen bezagen en bejegenden.

Gebaseerd op genoemde constructies van ras kwam een koloniale realiteit tot stand met reële consequenties, waaronder een duaal juridisch stelsel: een rechtssysteem bestemd voor Europeanen en een rechtssysteem voor Indonesiërs, het laatste gebaseerd op traditioneel adatrecht. Dit duale stelsel legitimeerde de rechtsongelijkheid tussen enerzijds Europese personen met de status van burger en anderzijds Indonesische onderdanen. Ook het onderwijssysteem was langs etnische lijnen georganiseerd: zo kwamen in het begin van de twintigste eeuw als basisonderwijs de Europeesche Lagere School (ELS), de Hollandsch-Inlandsche School (HIS) en de Hollandsch-Chineesche School (HCS) tot stand. Bapak Hartawan, zoon van de adellijke Bapak Raden Wiryowinoto en Ibu Raden Ismirah, herinnert zich hoe hij in Probolinggo naar de basisschool ging:

Ikzelf ging vervolgens naar de Hollands-Inlandsche School [...] Lang niet iedereen kreeg toegang tot de HIS. Vroeger, tijdens de Nederlandse tijd, was er discriminatie. Als je tot de gewone mensen behoorde, kon

je niet naar de HIS, alleen de adel had toegang en degenen die gelijkgesteld waren aan de Nederlanders.²⁰

Dat de indeling in bevolkingsgroepen niet op ‘natuurlijke’ of ‘biologische’ categorieën was gebaseerd, maar op raciale constructies, blijkt uit het feit dat het mogelijk was om ‘over te stappen’ van de ene groep naar de andere. Het aanvragen van ‘gelijkstelling aan Europeanen’ was een optie voor Indonesiërs die in de koloniale classificatie als ‘Inlanders’ waren geregistreerd, evenals voor Chinezen, die als ‘Vreemde Oosterlingen’ geregistreerd stonden; daarvoor moesten zij kunnen aantonen op Europa georiënteerd te zijn, bijvoorbeeld door een deels Europese familieafkomst of door een Europese opleiding. Wanneer het gouvernement een aanvraag tot gelijkstelling aan Europeanen goedkeurde, publiceerde het deze besluiten in het *Staatsblad van Nederlandsch-Indië*. De nieuwe Europeanen noemde men daarom ook wel ‘Staatsblad-Europeanen’, wat een denigrerende bijklank heeft.

Vooraf voor degenen die van buiten de archipel kwamen en niet vertrouwd waren met een dergelijke bont samengestelde bevolking kon de grote verscheidenheid aan bevolkingsgroepen voor verwarring zorgen. De memoires van militair C. van Reijnoudt, die in oktober 1946 als dienstplichtige bij de Z-Brigade op Sumatra diende, geven weer dat de diversiteit onder de bevolking en de veelheid aan politieke allianties voor onduidelijkheid zorgden:

Uit de rassen kun je hier niet uit wijs woorden: je hebt hier Indo-Chinezen, Chinezen, Bataks, Atjehers, Javanen en ik weet niet wat nog meer. Bovendien de verschillende politieke groepen: bijvoorbeeld de K.N.I.L., dat in de [sic] hoofdzak bestaat uit Ambonnezen [sic], verder Atjehers, Javanen, Indo-Europeanen, Chinezen. Dan de T.R.I. (Tentara Republik Indonesia), deze partijen werken zogenaamd met ons samen (dit geldt zogenaamd niet voor de K.N.I.L.). Tegenstanders: rampokkers, Permuda's [sic], communistische Chinezen enzovoorts. Enfin; je kunt er gewoon geen wijs uit worden.²¹

Voor wie was geboren en getogen in de archipel onder een koloniaal bewind was de bijzonder divers samengestelde bevolking weliswaar vertrouwd, maar wat betreft hun veelal ondergeschikte positie in de maatschappij niet noodzakelijkerwijs acceptabel. Historicus Sudjarwo concludeerde dat de sociale stratificatie gelijkstond aan onderdrukking:

One major cause was the colonial oppression that found its source in Jakarta. The Dutch colonial rule had created a political constellation which resulted in social stratification with the Europeans being the most privileged of all social clusters, followed by the foreign eastern ethnic groups (Indians, Arab, and Chinese), while the indigenous were put at the bottommost of the social structure and were deprived of their rights. While this stratification created extreme difficulties for the indigenous to move both vertically and horizontally, this social structuring gave the very convenience for the Dutch government to secure their colonial interests.²²

KOLONIAAL GEWELD

Historicus Henk Schulte Nordholt wijst op twee golven van Nederlands geweld in de Indonesische archipel: de eerste ten tijde van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) in de zeventiende eeuw. De tweede vond plaats in de periode tussen 1871 en 1910, ten tijde van de Atjehoorlog (1873-1912). Hierbij doodden de koloniale troepen, in het bijzonder het Korps Marechaussee, ruim 75.000 mensen uit Aceh, circa 13 procent van de bevolking.²³ Schulte Nordholt typeert het koloniale bewind als een regime gebaseerd op angst, dat tot aan het einde van de koloniale periode bleef resoneren in de ervaringen en herinneringen van Indonesiërs.²⁴ Historicus Petra Groen beaamt deze stelling en vult aan dat de Atjehoorlog werd voorafgegaan door tal van koloniale oorlogen, expedities en campagnes, waaronder de Java-oorlog (1825-1830) die eveneens bijzonder gewelddadig is geweest.²⁵ De Nederlandse regering onderkende deze situatie zelf overigens ook: een ministeriële commissie uit 1852 ging uit van het beginsel dat men zich in Nederlands-Indië 'immer als in staat van oorlog moest beschouwen'.²⁶ Volgens Hagen had het Nederlandse bestuur een uitgebreid stelsel van economische, fiscale, bestuurlijke en juridische maatregelen ingesteld om de bevolking tot gehoorzaamheid te dwingen:

Monopolisme, grondonteigening, gedwongen arbeid, verplichte leveranties, segregatie en apartheid, taal- en onderwijspolitiek, politietoezicht, beperking van burgerlijke vrijheden, gevangenisstraffen, verbanningen en doodstraffen.²⁷

Historicus Remco Raben geeft in een zeer grove schatting aan dat het Nederlandse koloniale regime sinds de zeventiende eeuw het leven kostte aan

tussen zeshonderdduizend en één miljoen mensen in Nederlands-Indië.²⁸ Het vestigen en uitoefenen van koloniaal gezag valt volgens hem samen met het toepassen van massaal geweld. Hieronder valt niet alleen moord, maar ook het toepassen van dwang (verbanningen en gevangenne) en het laten lijden aan gebrek (voedsel en medicatie). Raben noemt het 'de standaard ingrediënten van de Nederlandse expansie in de archipel, van het begin tot het eind'.²⁹ Hij heeft voorts naar voren gebracht dat geweld in een koloniale setting sneller een extreem karakter dreigt te krijgen. Een aantal factoren, eigen aan de koloniale situatie, draagt er volgens hem toe bij dat geweld in kolonies eerder, sneller en op grotere schaal wordt toegepast.

Ten eerste is er in een koloniale context sprake van continuïteit in de uitoefening van geweld. Een vreemde overheerser gebruikte immers vrijwel altijd geweld om voet aan de grond te kunnen krijgen en zijn macht te kunnen vestigen en behouden. Omdat machtsvestiging vanaf het begin gepaard ging met de uitoefening van geweld, kan een vreemde overheerser, ten tweede, bogen op een lange leercurve in het voeren van koloniale oorlogen. Ten derde maakte de nieuwe gezagsdrager gebruik van een koloniaal leger, met grotendeels personeel uit de onderworpen bevolkingsgroep. Omdat er vaak sprake was van een tekort aan mankracht en de angst om in een guerrilla-oorlog te belanden, kon een koloniaal leger eerder tot rigoureuze methoden overgaan. Ten vierde week een koloniaal leger sneller af van normen en protocollen ter voorkoming van geweldsexcessen, omdat preventie-, straf- en controlemechanismen in een kolonie zwakker waren ontwikkeld en minder effectief werkten dan in het moederland. Ten vijfde telde het verlies van Indonesische militairen in een koloniaal leger als het KNIL minder zwaar dan dat van (Indo-)Europese militairen. Rabens conclusie is dat geweld, inherent aan een koloniaal systeem, eerder dan in de metropool dodelijke gevolgen kon hebben, niet alleen voor militairen, maar ook voor gekoloniseerde burgers.³⁰

Dit wil echter niet zeggen dat de Indonesische samenleving voor de komst van koloniale machtshebbers zonder geweld was. Voordat Europeanen voet aan wal hadden gezet, pasten Indonesiërs onderling geweld toe om conflicten te beslechten. Java, Sumatra en Sulawesi kenden een structuur waarin vorstenhuizen met harde hand regeerden over hun onderdanen en oorlogen uitvochten met hun concurrenten.³¹ Ook was er sprake van banditisme, zoals dat van de *djago's* – letterlijk 'kemphanen' – op Java, die dikwijls in bendes opereerden.³²

LOKALE STEUNPILAREN

Een van de andere pijlers waarop koloniale stelsels waren gebaseerd was het inschakelen, en in zekere zin dus medeplichtig maken, van de lokale bevolking bij de uitvoering van het uitgebreide stelsel van regels om controle in de kolonie uit te oefenen.³³ Het reeds genoemde duale rechtssysteem in Nederland-Indië kan worden beschouwd als een wapen in handen van een koloniale mogendheid.³⁴ Maar er waren meer organisatorische structuren waarvan het koloniale bewind zich bediende, zoals de inzet van plaatselijke bewoners in het koloniale bestuur, het politiekorps, het leger, maar ook in zending en missie.³⁵ Hoe kwam dit proces in de praktijk tot stand? Sinds de negentiende eeuw was Nederlands-Indië verdeeld in residenties, waarin een Europese resident aan het hoofd stond en het koloniaal gezag vertegenwoordigde. De resident werd op Java bijgestaan door een Indonesische regent, die de leiding had over de Indonesische bevolking. Resident en regent werkten nauw met elkaar samen in het besturen van een residentie. Voor dergelijke bestuursfuncties kwamen leden uit de Indonesische aristocratie en uit de vorstenuizen in aanmerking, ook al bleven zij een onderschikte positie houden ten opzichte van Europeanen. Voorts waren Indonesiërs en Indo-Europeanen met een hogere (lees: Europese) opleiding betrokken bij het koloniale binnenlands bestuur. Hiervoor was hun oriëntatie op Nederland en Europa cruciaal, die zij door scholing hadden verworven of – voor Indo-Europeanen – door hun Nederlands-Indonesische (groot)ouders bezaten.

Naast het koloniale bestuur was het koloniale leger een belangrijke beroepsgroep voor Indonesiërs. Het KNIL rekruteerde Europeanen, Indo-Europeanen en Indonesiërs. Uit de Indonesische bevolkingsgroep namen vooral mannen van Javaanse, Molukse en Menadonese (destijds soms gezamenlijk 'Ambonezen' genoemd) en Timorese afkomst als beroepsmilitair dienst bij het KNIL. Molukkers waren van oudsher op Nederland georiënteerd, omdat het eiland Ambon al vroeg in de zeventiende eeuw door de VOC was ingelijfd, waarna zendelingen volgden die een groot deel van de Ambonese bevolking tot het protestants-christelijke geloof bekeerden. De beroepsmogelijkheden van Indonesiërs bleven doorgaans beperkt tot de lagere rangen: een Indonesische officier was een uitzondering op de regel. Voor Indo-Europeanen gold dat niet; zij waren in het officierskorps geen uitzondering. Een enkeling wist op te klimmen tot de rang van generaal. De getsalmatige verhoudingen spreken hier opnieuw boekdelen: het KNIL was een koloniaal beroepsleger, weliswaar gevormd rond een (Indo-)Europees kader van officieren en onderofficieren, maar overwegend bestaand uit Indonesiërs, huur-

KNIL-militairen van diverse afkomst, vermoedelijk van het 10e Bataljon Infanterie, keren terug van gevechten tegen Japanners op Zuid-Sumatra, februari 1942. Bron: Fotograaf onbekend, NIMH

lingen en dwangarbeiders inbegrepen. Het KNIL telde in 1929 circa 38.500 beroepsmilitairen, van wie 43% Javanen, 20% (Indo-)Europeanen, 14% Menadonezen, 11% 'Ambonezen' (Molukkers), 4% Sundanezen, 3% Timorezen en andere groepen.³⁶ De koloniale legerleiding probeerde weliswaar te vermijden dat Javanen werden ingezet tegen Javanen of Molukkers tegen Molukkers, maar dit gebeurde wel. Koloniale oorlogen waren daarmee ook een strijd van Indonesiërs tegen Indonesiërs.

Dit laatste onderstreept op indringende wijze de crux van het koloniale bestuur. Nederlanders profiteerden van de inzet van diverse lokale bevolkingsgroepen in het koloniale bestel. Daarmee werkten de laatsten mee aan het bestendigen van ongelijke machtsrelaties. Hagen wees ook op het mechanisme waarmee het koloniale bestuur hooggeplaatsten uit de Indonesische elite mede verantwoordelijk maakte voor het beleid en daarmee het bestendigen van koloniale structuren: 'Door vorsten medeplichtig te maken kon een vreemde mogendheid haar gezag handhaven en tegelijkertijd camoufleren.'³⁷ Nederlanders betrokken Indonesiërs dus niet alleen door dwang, maar ook 'vrijwillig' in het koloniale systeem, omdat deze mede-

werking Indonesiërs prestige opleverde, of een versteviging van hun – in sommige gevallen aristocratisch-elitaire, maar nog altijd aan de Nederlanders ondergeschikte – machtspositie. In het koloniale leger ging het soms simpelweg om een hoger inkomen plus een uniform. Het koloniaal bestuur bestond, kortom, uit een complex van relaties en (afgedwongen) samenwerking tussen Europeanen en Indonesiërs, met daartussen Indo-Europeanen, Chinezen en Arabieren. Van een simpele tegenstelling tussen onderdrukkers versus onderdrukten was geen sprake. De inzet van Indonesische ambtenaren in het koloniale bestuur en van militairen in het koloniale leger creëerde de voedingsbodem voor veel van het intra-Indonesisch geweld dat in de eerste fase van de Indonesische revolutie zou plaatsvinden. Het werkte ook averechts uit, omdat vriend en vijand niet meer van elkaar konden worden onderscheiden. In de woorden van historicus Riyadi Gunawan:

After the Proclamation of Independence, our society was painted with agitation, a situation which required excellent orators in order to foster the strong spirits in the Revolution, and to direct hatreds against the colonizers, their accomplices, even though later it backfired as friends and foes could no longer be differentiated.³⁸

DREIING VAN GEWELD

Wat een beschouwing van koloniaal geweld extra lastig maakt, is de vaststelling dat de koloniale structuur van Nederlands-Indië het onmogelijk maakt om bij het uitoefenen van geweld een eenduidige en scherpe scheidslijn te trekken tussen slachtoffers enerzijds en daders anderzijds. Het koloniale bewind steunde namelijk zowel op de toepassing van of dreiging met – al dan niet extreem – geweld ten opzichte van Indonesiërs, als op de systematische medewerking van Indonesiërs aan datzelfde koloniale bestuur. Deze samenwerking met Indonesiërs uit diverse lagen van de maatschappij was onontbeerlijk voor het welslagen van het Nederlandse koloniale project – met als bijkomend effect dat het deze personen daaraan ‘medeplichtig’ maakte.

Nederlands-Indië was gebaseerd op een maatschappelijke structuur die uitging van ongelijkheid. De Nederlandse autoriteiten konden deze hiërarchie actief afdwingen en beschermen door de constante dreiging van zogenaamd politieel militair geweld. De koloniale staat stelde een laag van controlerende instellingen tussen het bestuur en de samenleving in, zoals een koloniaal leger, de Politieke Inlichtingendienst (PID) en de koloniale politie. Historicus Marieke Bloembergen heeft erop gewezen dat het mo-

derne koloniaal bestuur daarmee in een spagaat terecht was gekomen.³⁹ Nederlands-Indië was sterk omdat het een geweldsapparaat als het KNIL kon organiseren en inzetten tegen bedreigingen tegen het Nederlandse gezag. Maar de daadwerkelijke inzet van geweld door de koloniale autoriteiten maakte het tegelijkertijd zwak, omdat deze geweldsinzet de weerstand van de Indonesische bevolking tegen het regime zichtbaar maakte en daarmee zijn legitimiteit afkalfde. Dit inzicht kreeg zijn weerslag in de praktijk. Naast het koloniale leger kwam rond 1920 na ingrijpende reorganisaties een moderne politie te staan, waarbij het oude uitgangspunt van geweldsoverwicht werd aangevuld met nieuwe principes: het streven naar medewerking van de bevolking en zoveel mogelijk uitstel van het gebruik van geweld tegen haar. Ook in de personele bezetting van de politie spreken raciale en getalverhoudingen weer boekdelen: de omvang van het volledige politieapparaat was hoe dan ook beperkt. In 1931 telde de politie ruim 54.000 man van zowel van (Indo-)Europese als Indonesische afkomst. Van hen was 32.000 buiten Java werkzaam, op een bevolking van circa 60 miljoen Indonesiërs.⁴⁰ De dreiging die uitging van het gehele koloniale geweldapparaat was van groot belang, hoewel de daadwerkelijke inzet van de politie beperkt was.

De principes die ten grondslag lagen aan de reorganisatie van de koloniale politie pasten geheel in het tijdsgewricht. Vanaf 1901 ontwikkelde en manifesteerde zich de zogenoemde Ethische Politiek van het Nederlandse bewind. Dit proces liep gelijktijdig en parallel met de ontwikkeling van het Indonesisch nationalisme als politieke stroming. De term Ethische Politiek stond voor een geloof in de verantwoordelijkheid van het Nederlandse bestuur voor de archipel en de Nederlandse roeping om de Indonesische bevolking, naar Nederlands model, te ontwikkelen, onder meer door onderwijs en het aanleggen van infrastructuur, zoals bruggen en (spoor)wegen. Dat dit nieuwe beleid de naam 'Ethische Politiek' kreeg, wijst volgens historicus Elsbeth Locher-Scholten 'naast de nodige arrogantie [...] ook op een diepgeworteld blank superioriteitsbesef'.⁴¹ Bovendien sloot deze Ethische Politiek uitbreiding van het Nederlandse gezag met militair geweld buiten Java geenszins uit, integendeel.

Ook nadat de militaire onderwerping van de archipel begin twintigste eeuw was voltooid, was de rol van het KNIL zeker niet uitgespeeld. Hoewel de politie vanaf 1920 de voornaamste rol kreeg in de ordehandhaving, in lijn met de idealen van de Ethische Politiek van een moderne, geciviliseerde staat, zetten de Nederlands-Indische autoriteiten het KNIL in tijdens de communistische opstanden van 1926 (West-Java) en 1928 (West-Sumatra).

Het KNIL gebruikte daarbij veel geweld, waarmee het gouvernement wilde laten zien dat er grenzen waren aan de Ethische Politiek als het koloniale gezag in zijn ogen ernstig bedreigd werd.⁴²

INDONESISCH NATIONALISME

Het koloniale bestuur probeerde tegemoet te komen aan het Indonesisch nationalisme door deelname mogelijk te maken aan (door Nederland opgerichte) organisaties die meer medezeggenschap beloofden. Een daarvan was de Volksraad, in 1918 ingesteld door het Indische gouvernement om meer ruimte voor inspraak in het koloniale bestuur mogelijk te maken. De Volksraad, tot 1935 een college van uitsluitend mannen, bestond uit zestig deels gekozen en deels benoemde leden: 30 van Indonesische afkomst, 25 van Nederlandse en 5 van Arabische of Chinese afkomst. Omdat de Volksraad slechts een adviserende functie had, was het voor Indonesiërs niet te verwachten dat dit gremium wezenlijke veranderingen in het koloniale bestel zou kunnen realiseren. Indonesiërs werden vanaf 1900 dan ook actief in organisaties die los van en kritisch tegenover het Indische gouvernement stonden. Zij organiseerden samenkomsten waarin het Indonesische nationalisme zich verder ontwikkelde. Deze ontwikkeling liep gelijk op met de Ethische Politiek.

In 1912 was de Sarekat Islam (SI, de Islamitische Unie) tot stand gekomen in Surakarta. De organisatie, oorspronkelijk een vakbond voor batikverkopers, groeide snel. In 1918, het jaar waarin de SI in haar programma de volledige onafhankelijkheid van Indonesië propageerde, bedroeg het ledental 2 miljoen. Twee jaar later richtten niet-islamitische leden met een marxistische achtergrond vanuit de SI de Partai Komunis Indonesia (PKI) op.⁴³ De politieke oproep van SI en de PKI tot de Indonesische onafhankelijkheid was een directe ondermijning van het Nederlandse gezag. Hierbij sprongen de activiteiten van drie jonge mannen in het oog: Sukarno, die op 17 augustus 1945 de eerste president van de Republiek Indonesië zou worden, Muhammad Hatta, de eerste vicepresident, en Sutan Sjahrir, de eerste premier van Indonesië. Zij verschilden onderling van mening over de wijze waarop de Indonesische onafhankelijkheid verkregen zou moeten worden. Hatta en Sjahrir, die beiden van West-Sumatra afkomstig waren en onder meer in Nederland een hogere opleiding hadden gevolgd, waren voorstander van het ontwikkelen van een Indonesische kaderorganisatie, die naar hun idee beter bestand zou zijn tegen de Nederlandse repressie.⁴⁴ Sukarno daarentegen, van Javaans-Balinese afkomst en opgeleid aan de Technische

Hogeschool van Bandung, streefde naar het mobiliseren van de bevolking via een massaorganisatie in de strijd voor onafhankelijkheid. Sukarno richtte daartoe in 1927 de Partai National Indonesia (PNI – Nationale Partij Indonesië) op, terwijl Hatta en Sjahrir de leiding van een afsplitsing daarvan op zich namen, genaamd Pendidikan Nasional Indonesia (PNI – Nationaal Onderwijs Indonesië).

In 1933 verbood Nederland beide organisaties en besloot tot de verbanning van Sukarno, Hatta en Sjahrir. De eerste werd verbannen naar Ende op het eiland Flores, in 1938 gevolgd door overplaatsing naar Bengkulu op Sumatra. Hatta en Sjahrir werden in januari 1935 geïnterneerd in Boven-Digul, een strafkamp dat de Nederlandse regering tussen 1926 en 1942 had ingesteld aan de bovenloop van de rivier de Digul in het zuiden van Papua. Strafkamp Boven-Digul lag in het oerwoud en was een onherbergzaam oord waar doorlopend malaria heerste. Ook anderen, zoals Indonesische ambtenaren, intellectuelen en communisten die in de ogen van het Nederlandse bewind bedreigend waren, kwamen in ballingschap in Boven-Digul terecht. Hatta en Sjahrir werden eind 1935 overgeplaatst naar Banda Neira, het hoofdeiland van de kleine Banda-archipel in de zuidelijke Molukken. De inval van de Japanners in Indonesië, eind 1941, maakte een eind aan hun ballingschap en bood deze drie voormannen van het Indonesische nationalisme nieuwe mogelijkheden.⁴⁵

O M M E K E E R

Met de aanval van Japan op Nederlands-Indië in december 1941 raakte het overzeese deel van het Koninkrijk der Nederlanden in 'De Oost' betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Tot dan toe was de oorlog in Azië beperkt gebleven tot de Japanse oorlog tegen China en gewapende grensconflicten tussen Japan en de Sovjet-Unie; met het Japanse offensief in december 1941 raakten de fronten in oost en west met elkaar verbonden en kan eerst echt van een wereldoorlog worden gesproken. Ruim een jaar eerder, op 27 september 1940, hadden de asmogendheden het Driemogendhedenverdrag (Tripartitepact) gesloten, waarbij Duitsland en Italië het leiderschap van Japan bij de vestiging van een 'Nieuwe Orde in Groter Oost-Azië' erkenden. Voor Japan, arm aan eigen bodemschatten en hulpbronnen, speelde het gebrek aan voldoende grondstoffen een belangrijke rol bij het besluit in de aanval te gaan.⁴⁶ Dat tekort was nijpend geworden nadat de vs samen met Nederlands-Indië, als reactie op het Japanse optreden in China, Japanse valuta in de vs hadden bevroren en een olieboycot hadden ingesteld, die

door de vs later werd uitgebreid tot andere producten, waaronder staal. Nadat onderhandelingen tussen Japan en de vs waren mislukt, viel Japan op 7 december 1941 de Amerikaanse marine te Pearl Harbor aan. Een dag later verklaarde Japan de oorlog aan de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Diezelfde dag nog gaf Nederland zijn oorlogsverklaring aan de Japanse regering. Voor Japan waren de vele bodemschatten in Nederlands-Indië interessant: in december 1941 was het olierijke Kalimantan het eerste Japanse doelwit. Op 11 januari 1942 volgde de Japanse inval in Noord-Sulawesi. De Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië luidde het begin van het einde van de kolonie in. De koloniale hiërarchie was niet meer vanzelfsprekend, sterker nog, deze veranderde radicaal; niet langer waren het Europeanen die de dienst uitmaakten over Aziaten. Het was voor veel Europeanen een ongekende ommekeer.

Of er nu Europeanen of Aziaten de dienst uitmaakten, voor de meeste Indonesiërs maakte het in de praktijk weinig verschil: de oorlog die Japan voerde in Zuidoost-Azië was volgens historicus Ken'ichi Goto '...not a war for liberating colonies but rather for reorganizing colonies'.⁴⁷ De Japanse propaganda echter presenteerde de verovering van de landen in Zuidoost-Azië door het Japanse leger als onderdeel van een campagne om de koloniën te bevrijden van westerse overheersing. De door Japan bezette gebieden zouden deel uit gaan maken van de Groot Oost-Aziatische Welvaartssfeer: een politieke, economische, militaire en culturele orde met Japan als leider. Hoog op de Japanse agenda bij de verovering prijkte, zoals gezegd, de noodzaak om grondstoffen in handen te krijgen, ook voor de oorlogvoering. Nederlands-Indië, met name Sumatra, was in dat opzicht zeer interessant door de rijkdom aan bauxiet, rubber, tin en vooral olie. Het Japanse beleid tijdens de Pacific-oorlog stond in het teken van het winnen van grondstoffen en de inschakeling van menskracht die voor de oorlogvoering cruciaal waren.⁴⁸

PRESTIGEVERLIES

Tijdens de Japanse bezetting bleef de hiërarchische structuur die de vooroorlogse koloniale samenleving had bepaald grotendeels intact, met één wezenlijk verschil: Japanners namen de plaats van Nederlanders aan de top in. Het keizerlijke leger van Japan maakte met zijn snelle overwinningen op het KNIL in december 1941 (Kalimantan), januari 1942 (Noord-Sulawesi, Ambon, Bali en Timor) en maart 1942 (Java) grote indruk op de Indonesische bevolking. Het bleek een verpletterende slag voor het prestige van de koloniale autoriteiten.⁴⁹ Tijdens het terugtrekken van het KNIL na de Ja-

panse inval kwamen Indonesiërs op een aantal plekken op Java, Sumatra en Noord-Sulawesi in opstand. Er was sprake van *perampokan*, het plunderen van winkels, woonhuizen en kantoren die voornamelijk in het bezit waren van Nederlanders en Chinezen.⁵⁰

Voor sommigen had het prestigeverlies van de Nederlandse overheersers een onomkeerbaar effect. Op Adam Malik, tussen 1978 en 1983 vicepresident van Indonesië en bij de Japanse inval 25 jaar oud, maakte het een onuitwisbare indruk:

When they controlled the whole colony from their capital in Batavia [Jakarta], the Dutch were proud, arrogant and cold-hearted. But in Cilacap I saw Dutchmen crawling in the garbage begging for mercy before sword-carrying Japanese. That scene from the collapse of the Dutch empire in the Dutch East Indies is forever imprinted on my mind.⁵¹

Aanvankelijk waren veel Indonesiërs enthousiast over de komst van de Japanners; de soldaten werden op veel plaatsen door de lokale bevolking verwelkomd. Kenji Oe, die als Japanse militair deelnam aan de invasie op Oost-Java herinnerde zich:

It seemed as if when they saw us and that we have the same skin color and really resemble them, they became overjoyed and welcomed us with the sense that it was just as if their relatives had come to rescue them.⁵²

Indonesiërs hielpen Japanse militairen door als gids voor hen op te treden en hun voedsel aan te bieden. Ook weigerden ze om nog langer de bevelen uit te voeren van Nederlanders, die wilden dat ze belangrijke oorlogsmaterialen en -objecten zoals bruggen zouden vernietigen. Degenen onder de lokale bevolking die met het Nederlandse koloniale bestuur hadden samengewerkt, zoals Indonesische bestuursambtenaren, Indo-Europeanen en Chinezen, kwamen door de komst van de Japanners in een precare situatie terecht. Niet alleen vonden de Japanners hen verdacht omdat ze met de koloniale orde hadden samengewerkt, ze kregen ook te maken met rancune van Indonesiërs.

JAPANS LEIDERSCHAP

Omdat Japan de Europese en westerse invloed in Azië wilde uitbannen, ging het over tot het isoleren van de Europese bevolkingsgroep, gescheiden van Indonesiërs. Dit gold buiten Java ook standaard voor Indo-Europeanen. Dit

isoleren is letterlijk te nemen: Nederlanders raakten hun geprivilegieerde positie kwijt en werden door de Japanse bezetter door middel van internering afgezonderd van de Indonesische bevolking. Generaal Hitoshi Imamura beoogde in het begin alleen ambtenaren te interneren, maar vanwege de vele anti-Japanse samenzweringen onder de Europese bevolking besloot hij over te gaan tot een algemene internering van de gehele Europese bevolking. De Nederlandse bestuurlijke elite op Java, bestaande uit ambtenaren en zakenlieden, werd in maart 1942 als eerste geïnterneerd. Japan dwong hen te verhuizen naar stadswijken en gebouwen die de naam ‘beschermde wijken’ kregen. Vervolgens werden 100.000 van de circa 300.000 (Indo-) Europeanen – vrouwen, mannen en kinderen – in burgerkampen geïnterneerd. Ongeveer 83.000 van hen bevonden zich in kampen op Java en 17.000 in kampen op Sumatra, Kalimantan, Sulawesi, Australisch Nieuw-Guinea/Papua-Nieuw-Guinea, Ambon, Bali, Lombok, Sumbawa, Sumba, Flores, Timor en andere eilanden in de Pacific. Voorts nam het Japanse leger circa 40.000 Europese en 25.000 Indonesische mannen krijgsgevangen; zij kwamen in krijgsgevangenkampen terecht. Doordat de geïnterneerden zich jarenlang in isolement bevonden, hadden ze geen zicht op wat zich tijdens de Japanse bezetting buiten de kampen in de Indonesische maatschappij afspeelde.⁵³

De Japanse bezetter beschouwde Indo-Europeanen op grond van hun Indonesische (groot)ouder(s) in principe als Aziatische personen die, eenmaal overtuigd van het leiderschap van Japan in de Aziatische wereld, net zoals andere Indonesiërs zouden kunnen worden ingezet bij de opbouw van de Groot-Aziatische welvaartssfeer. Op Java kwamen zij daarom doorgaans niet in de burgerkampen terecht; ongeveer 160.000 Indo-Europeanen brachten de Japanse bezetting buiten de kampen door. Een bestaan buiten de kampen betekende overigens geenszins een vrij bestaan: vogelvrij is een passender typering, want ook buiten de kampen gold het regime van de Japanse overheerser. Op de eilanden buiten Java was het beleid weer anders: Indo-Europeanen werden hier wel geïnterneerd. Hun aantal was kleiner dan op Java en daarmee waren zij voor de Japanse bezetter logistiek eenvoudiger in kampen onder te brengen. Medio juni 1942 was op Java de internering van Europese mannen tussen de 17 en 60 jaar afgerond. Daarna volgden Europese vrouwen en kinderen en Europese mannen boven de 60 jaar die nog vrij waren gebleven. Het duurde tot medio 1943 voordat de gehele operatie op Java was afgerond. In totaal zijn er in de archipel 225 interneringskampen voor burgers gelokaliseerd: barakken, gevangenissen, stadswijken, scholen,

kazernes, bivakken, forten, ziekenhuizen, weeshuizen, hotels, fabrieken, kloosters, bioscopen, stallen, pakhuizen, kerken en logementen.⁵⁴

Niet alleen verdwenen Nederlanders (en buiten Java ook Indo-Europeanen) letterlijk uit de samenleving, ook hun symbolische aanwezigheid in de Indonesische samenleving werd uitgewist. Standbeelden en monumenten die verwezen naar koloniale helden als gouverneur-generaal Joannes van Heutsz en VOC-koopman en gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen werden verwijderd. Het Japanse bestuur verbood Nederlandstalige opschriften op winkels, restaurants en hotels, evenals het gebruik van de Nederlandse taal in correspondentie en in het onderwijs.⁵⁵ Het werd verplicht om de Japanse vlag uit te steken, de Japanse jaartelling (2602=1942) te gebruiken en over te gaan op de Japanse tijd, wat inhield dat de klok op Java anderhalf uur vooruitging. De Nederlandse invloed in de kolonie maakte plaats voor de ‘Japanisering’ van de Indonesische samenleving.

‘GROTER OOST-AZIATISCHE WELVAARTSSFEER’

Veel van wat qua machtsuitoefening in het vooroorlogse Nederlands-Indië gebruikelijk was, bleek evengoed tijdens de Japanse bezetting te gelden. Zoals we hebben gezien, nam generaal Imamura als nieuwe machtshebber zijn intrek in de ambtswoning van de gouverneur-generaal in Jakarta. Als Japans bevelhebber bleef hij gebruikmaken van de reeds aanwezige koloniale infrastructuur en symboliek. Ook door Nederlanders opgebouwde instituties, zoals het politieapparaat, werden door de Japanse bezetter voortgezet. Dat laatste was – en is – overigens niet uitzonderlijk in geval van bezettingen en regimewisselingen. Voor de handhaving van de openbare orde bleven op gezag van de Japanse bezetter het binnenlands bestuur en de Europese politie – weliswaar officieel ontwapend – op veel plaatsen tijdelijk op hun post om een soepele machtsoverdracht mogelijk te maken.⁵⁶ Deze ‘soepele overgang’ diende evenwel ook een specifiek doel. Omdat Japan zo snel mogelijk strategische grondstoffen in de veroverde gebieden in Zuidoost-Azië in handen wilde krijgen zonder dat de situatie in deze landen te veel werd verstoord, had Tokio de militaire bezettingstroepen de instructie gegeven zoveel mogelijk gebruik te maken van het bestaande bestuursapparaat.⁵⁷ Voor het vergaren van inlichtingen vertrouwden de Japanse veiligheidsdiensten op de expertise en netwerken van de politie- en inlichtingendienst uit de Nederlandse koloniale tijd. De Politieke Inlichtingendienst (PID) bestond voor het merendeel uit Indonesiërs. Hiernaast beschikte de Kempeitai (Japanse militaire politie) over een uitgebreid netwerk van informanten, afkomstig

uit alle groepen en lagen van de maatschappij. Naar schatting was 80% van de informanten Indonesisch, 10% Chinees en 10% (Indo-)Europees.⁵⁸

Als bezetter propageerde Japan een pan-Aziatisch ideaal: een 'Aziatische bevrijding' met een 'Azië voor Aziaten', levend in een 'Groter Oost-Aziatische Welvaartssfeer'. Japan deed voorkomen dat het andere gekoloniseerde landen in Zuidoost-Azië zou bevrijden van de westerse overheersing. Maar in de praktijk bleek dat Japan de bezette landen evenzeer onderdeel maakte van een politieke, economische, culturele en militaire orde waarin niet het belang van de autochtone bevolking, maar het Japanse belang vooropstond. Toen Sukarno in december 1943 een bezoek bracht aan Japan waar hij een ontmoeting had met Kumakichi Harada, commandant van het 16e Leger, en Shinshichiro Kobuku, zijn chef-staf, merkte de laatste op:

...if the central government in Japan is like a grandfather, the local military government is like a father. A grandfather blindly indulges and spoils a grandchild, but the father has the responsibility to discipline the child, and thus the father will provide strict training and teaching for the child.⁵⁹

Hiermee verwees Kobuku de toezeggingen die Tokio had gedaan over een spoedige Indonesische onafhankelijkheid van de hand. Volgens historicus Ethan Mark was onder Japanners in Indonesië soms sprake van:

Colonial impatience and disdain with regard to native behaviour and practice. Here, the boundary between Greater Asian paternalism and colonial arrogance and superiority was all too often breached.⁶⁰

Mark stelt dat de 'Groter Oost-Aziatische Welvaartssfeer' slechts een façade was, hoewel een minderheid van de Japanners – en Indonesiërs – er oprecht in geloofde.⁶¹

Japan had Nederlands-Indië in drie regio's verdeeld. Sumatra stond onder bevel van het 25e Leger, dat uit circa 70.000 militairen bestond. Java en Madura kwamen onder bevel van het 16e Leger, dat eveneens ongeveer 70.000 militairen telde.⁶² Beide legers stonden weer onder bevel van het 7th Area Army dat zijn hoofdkwartier in Singapore had. Het oosten van Nederlands-Indië, bestaande uit Kalimantan, Sulawesi, de Molukken, de kleine Sunda-eilanden en Papua, stond onder bestuur van de Japanse marine.⁶³ Het Japanse leger en de Japanse regering hadden in 1941 drie doelen vastgesteld

voor de veroverde gebieden: ten eerste herstel van de openbare orde, ten tweede het verkrijgen van grondstoffen voor de nationale verdediging en ten derde het zelfvoorzienend maken van de Japanse troepen.⁶⁴

De wens van Indonesiërs om meer eigen bestuurders op het provinciale niveau te benoemen, honoreerde de bezetter niet. De vier belangrijkste steden op Java, te weten Jakarta, Bandung, Semarang en Surabaya, kregen een Japanse burgemeester.⁶⁵ Ook op de functie van resident, in de koloniale tijd exclusief bestemd voor Nederlanders, kwamen uitsluitend Japanners – op twee uitzonderingen na:

The only exceptions were the two Sultans who remained, as under the Dutch, in charge of the two special royal districts of Surakarta and Jogjakarta in central Java.⁶⁶

Japan maakte deels gebruik van de institutionele infrastructuur van het Nederlandse koloniale bestuur, deels gecombineerd met instituties uit het eigen land.⁶⁷

NATIONALISME

In tegenstelling tot het Nederlandse bewind, bood Japan wel ruimte voor het Indonesische nationalisme. Dat kreeg meer voet aan de grond op Java en Sumatra dan in Oost-Indonesië. Omdat er geen centrale beleidsrichtlijnen uit Tokio kwamen, was het deels afhankelijk van het plaatselijke onderdeel van de Japanse krijgsmacht in hoeverre nationalistische kans kregen om zich in een bepaald gebied te ontplooien. Los daarvan verschilden de kracht en de omvang van de Indonesische nationalistische beweging ook zelf per regio.

De bezetting van Sumatra had, samen met Kalimantan en Oost-Indonesië, voor Japan hoge prioriteit vanwege de olie en andere grondstoffen die het land nodig had voor de oorlogsindustrie. Daarnaast was het eiland van militair-strategisch belang, omdat Japan verwachtte dat een geallieerde tegenaanval op Sumatra (en het Maleisisch schiereiland) zou beginnen.⁶⁸ Het 25e Leger dat op Sumatra heerste, vestigde zich in Bukittinggi, inclusief het hoofdkwartier Gunshireibu en het ambtenarenapparaat Gunseikanbu.⁶⁹ In de eerste fase van de Japanse bezetting was het militaire bestuur op Sumatra tolerant waar het ging om het gebruik van de Indonesische taal, het hijsen van de rood-witte vlag en het vormen van nationalistische organisaties. Na deze eerste fase onder een volledig militair bestuur volgde een tijdvak waarin het oorlogsverloop voor Japan slechter verliep en een semimilitair bestuur

het bewind overnam, uiteindelijk gevolgd door een geheel civiel bestuursapparaat. De houding van deze twee opvolgers ten opzichte van het nationalisme was minder gunstig.⁷⁰

Niet de landmacht, maar de keizerlijke Japanse marine was, als gezegd, tijdens de bezetting verantwoordelijk voor Oost-Indonesië: Kalimantan, Bali, Lombok, Sumbawa, Sumba, Flores, Timor, Sulawesi, Halmahera, Sulu-archipel, Buru, Ambon, Seram en West-Papua. Dit dunbevolkte gebied was rijk aan bodemschatten als olie, nikkel, mica en ijzer. Het was de bedoeling dat Oost-Indonesië, in tegenstelling tot Java en Sumatra, een permanent onderdeel zou uitmaken van het Japanse rijk, dus een koloniale bezitting zou worden, vergelijkbaar met Taiwan (sinds 1895) en Korea (sinds 1910). Het koloniaal bestuur werd daarom geleid door Japanse civiele ambtenaren, maar wel onder verantwoordelijkheid van de marine. De lagere posities waren bestemd voor Indonesiërs met bestuurservaring. Het Indonesische nationalisme kreeg hier minder ruimte kreeg dan op Java en Sumatra. Om Oost-Indonesië te japaniseren werd de Japanse taal ingevoerd, terwijl het onderwijs op Japanse leest werd geschoeid.⁷¹ Tijdens de Japanse bezetting leefde de bevolking in Oost-Indonesië deels ook op een militair slagveld. Er vonden bombardementen en gevechten plaats tussen Japanse en geallieerde strijdkrachten, zoals in Oost-Timor in 1942-1943 en Oost-Kalimantan in april-augustus 1945.⁷²

Java daarentegen had voor Japan lagere prioriteit. Het eiland met 50 miljoen inwoners werd door de bezetter voornamelijk beschouwd als leverancier van arbeidskrachten. Omdat de Japanse autoriteiten beseften dat het onmogelijk was om nationalistische gevoelens geheel te onderdrukken, wisten Sukarno en Hatta als leiders van de nationalistische beweging op Java een zekere mate van ruimte te verwerven voor hun activiteiten die onder Nederlands bewind onmogelijk waren geweest. Daarmee droeg de Japanse bezetting bij tot een verdere politieke bewustwording van Indonesiërs en de verspreiding van nationalistische gevoelens. Was de nationalistische beweging voor de oorlog min of meer gemonopoliseerd door intellectuelen met een westerse opleiding, tijdens de Japanse bezetting ontwikkelde zij zich meer tot een massabeweging, gedragen door Indonesiërs van vrijwel alle rangen en standen.⁷³

HET IDEE VAN EEN NATIE

Onder Japans bewind werden een aantal maatregelen ingevoerd die het idee van een Indonesische natie, haar geschiedenis en haar sociale en politieke situatie versterkten. Het gebruik van de Indonesische taal in het onderwijs,

de media en overheidsinstellingen vergemakkelijkte het contact met mensen uit andere delen van de archipel. Via radio, posters, gratis filmvoorstellingen en onderwijs kwamen Indonesiërs in aanraking met de Japanse ideologie, die tevens antikoloniale gevoelens aanwakkerde.⁷⁴ Japan verving het koloniale perssysteem, waarin een grote verscheidenheid aan kranten bestond, door een systeem met één krant voor een bepaalde (stedelijke) gemeenschap, zoals *Asia Raja* voor Jakarta en *Sinar Baroe* voor Semarang. Dit betekende dat er tijdens de Japanse bezetting een veel geringer aantal dagbladen werd gepubliceerd, alle verbonden aan een Japanse uitgever.⁷⁵ En ook al hanteerde Japan tijdens de bezetting allerlei restricties – zo waren het gebruik van de rood-witte vlag en het zingen van het nationalistische lied *Indonesia Raya*, het latere volkslied, tot september 1944 niet toegestaan –, Indonesië kreeg meer dan ooit gelegenheid om zijn nationale identiteit vorm te geven.⁷⁶

Over de manier waarop een nieuwe staat moest worden gevormd, verschilden de nationalistenvan mening. Zo sprak Sjahrir zich na de Japanse bezetting scherp uit tegen Sukarno, die met de Japanse bezetters had samengewerkt, zonder overigens diens naam te noemen:

Onze revolutie [moet] geleid worden door revolutionnaire, democratische groeperingen en niet door nationalistische groepen, die zich eens hebben laten gebruiken als de knechten van het fascisme, hetzij van het Nederlands-koloniale, dan wel van het Japans-militaire fascisme. [...] onze eigen fascistenvan, als handlangers en werktuigen van het Japanse fascisme, die een zware schuld op zich hebben geladen en verraad hebben gepleegd aan onze strijd en onze volksrevolutie.⁷⁷

Sukarno verwierf echter veel meer aanhang onder het Indonesische volk dan Sjahrir had gehoopt. In zijn principiële en openlijke afwijzing van samenwerking met het Japanse regime was Sjahrir een uitzondering. Sukarno en Hatta streefden naar een herziening van de sociale en politieke orde die onder het koloniale bewind was gevormd, maar gaven voorrang aan de verdediging van de Indonesische onafhankelijkheid en de opbouw van de jonge natie. Radicale nationalistenvan, onder wie veel pemuda (jongeren), wilden daarnaast een sociale revolutie, waarin een einde zou worden gemaakt aan de structuur waarin de Indonesische aristocratie de macht had over landgenoten die lager in de rangorde stonden. Dat verlangen naar sociale hervormingen was mede gevoed door de ervaring met de Japanners, die personeel promotie lieten maken op basis van vaardigheden en competenties, in plaats van raciale af-

komst of (adellijke) familieherkomst. Tijdens de Japanse bezetting speelden opleiding en werkervaring een grotere rol, alsmede vaardigheid in de Japanse taal en kennis van de Japanse cultuur, loyaliteit en moed. Werden in de Nederlandse tijd bestuursfuncties automatisch vergeven aan leden van de Indonesische vorstenhuizen, in de Japanse tijd werden niet-adellijke mannen benoemd op deze posities.

Ook het schoolsysteem was ten tijde van de Japanse bezetting niet langer dual. In de Nederlandse tijd waren er afzonderlijke scholen met een Nederlands curriculum voor de Indonesische elite (de HIS, Hollandsch-Indlandsche School) en Indonesische dorpsscholen met een kortere en kwalitatief mindere opleiding voor leerlingen die niet van adel waren. Het Japanse schoolsysteem was unitair en gebaseerd op een Japans curriculum, waarbij voormalige HIS-leerlingen in de schoolbanken naast leerlingen uit de dorpsscholen zaten. Ook dit droeg bij aan het ontstaan van een nieuwe vorm van leiderschap, waarbij afkomst niet langer doorslaggevend was.

ORGANISATIEVORMING

Tijdens de Japanse bezetting kwamen organisaties tot stand die op Japanse militaire leest waren geschoeid en het blikveld van Indonesiërs verruimden. Er waren grote bijeenkomsten op diverse niveaus – residentieel, provinciaal en nationaal – waarbij nationalistische in contact kwamen met Indonesiërs uit andere klassen en regio's. Vanaf april 1942 begon Japan onder het motto van het ontwikkelen van een Groter Oost-Aziatische Welvaartssfeer met het oprichten van verschillende organisaties. Op Java riep de Japanse propagandadienst de Gerakan Tiga-A (Drie-A-beweging) in het leven: Japan als Asia Tjahaja, Asia Perlindoeng, Asia Pemimpim (Licht van Azië, Beschermmer van Azië en Leider van Azië). 'Licht van Azië' vanwege de militaire overwinningen van Japan; 'Beschermmer van Azië' omdat Japan andere landen in Azië als ware het zijn kinderen zou beschermen; en 'Leider van Azië' omdat Japan aan deze landen in Azië onderwijs en leiding zou geven. Aanvankelijk omarmde een scala aan sociale en politieke groeperingen uit de elite van de Indonesische maatschappij deze nieuwe beweging. Ieder voor zich zagen zij mogelijkheden om de beweging naar hun eigen belangen te vormen en invloed te verwerven bij de Japanse overheersers. De Drie-A-beweging kende daarmee een voorspoedige start. Maar de Japanse machthebbers waren intern verdeeld: de Kempeitai en Japanse militairen wantrouwden de Drie-A-beweging en bekeken haar bijeenkomsten met argwaan. Zij zagen de organisatie als een verkapt onafhankelijkheidsbeweging die weliswaar

pro-Japans leek, maar zich tegen Japan zou kunnen keren. Corruptie en onderlinge conflicten tussen verschillende Indonesische groeperingen resulteerden eind 1942 in de uiteindelijke neergang van de Drie-A-Beweging.⁷⁸

Begin 1943 kwam een beweging tot stand waarbij Japan onder meer vooraanstaande nationalistinnen als Sukarno en Hatta wist te betrekken: Pusat Tenaga Rakyat ('Centrum van de Volkskracht'), beter bekend onder de afgekorte naam Putera. Deze organisatie richtte zich uitsluitend op Indonesiërs: Chinezen, Arabieren en Indiërs waren ervan uitgesloten.⁷⁹ Maar ook hier speelde het Japanse wantrouwen tegenover de Indonesische nationalistinnen weer op. Dit verhinderde dat Putera uitgroeide tot een massabeweging en de voormannen van de nationalistische beweging mochten alleen propaganda maken voor de Japanse zaak. Bij de opheffing van Putera in februari 1944 bleek hoe beperkt van omvang de beweging was geweest: in de grote steden had Putera slechts tien afdelingen.⁸⁰ Ook hief Japan volgens historicus Sudjarwo meermaals nationalistische jongerenorganisaties op als er een vermoeden was dat deze Japanse belangen zou schaden.⁸¹

Japan koos er na zijn ervaringen met de 'Drie A-beweging' en Putera voor om de leiding te nemen over twee nieuwe paramilitaire massaorganisaties die zij begin 1943 oprichtten: de Keibodan, een soort van hulppolitie of burgerwacht (in Sumatra Bogodan genoemd), en de Seinendan, een uit jongeren bestaande 'arbeidsdienst'. De Keibodan telde in 1945 1,3 miljoen leden en de Seinendan 700.000 man. In totaal waren daarmee ongeveer 2 miljoen Indonesiërs, inclusief jongeren, op Java op paramilitaire wijze getraind en intensief geconfronteerd met Japanse ideeën.⁸² Op Sumatra richtte het 25e Leger de Giyugun op, een jeugdorganisatie waarin de Japanse ideologie van de Groot Aziatische Welvaartssfeer gecombineerd werd met Indonesische nationalistische idealen en harde militaire training. Deze paramilitaire jeugdorganisatie, vergelijkbaar met de PETA op Java die hierna aan de orde zal komen, bestond uit 7000 tot 9000 jonge mannen. Giyugun-officieren vormden na de Japanse capitulatie de kern van de milities van de Badan Keamanan Rakyat (Orgaan voor de Volksveiligheid).⁸³

Ondertussen was het tij in de oorlog gekeerd voor Japan. De Japanse strijdkrachten hadden op 4 juni 1942 in de Slag bij Midway, een atol in de Stille Oceaan, een zwaar – en achteraf gezien beslissend – verlies geleden. Japan besloot zich vervolgens te richten op de verdediging van reeds veroverde gebieden. Naarmate de oorlog slechter verliep voor Japan, werd de medewerking van de bevolking in de bezette gebieden steeds noodzakelijker en urgenter. In 1943 stond Japan om die reden toe dat in de bezette gebieden

strijdgroepen uit de lokale bevolking werden gecreëerd.⁸⁴ Als gevolg daarvan werd op 3 oktober 1943, naast de Keibodan en Seinendan, op Java, Madura en Bali de (Sukarela Tentara) Pembela Tanah Air – afgekort als PETA, het Vrijwilligersleger ter Verdediging van het Vaderland – opgericht, geheel gerekruteerd onder Indonesiërs.⁸⁵ Yanagawa Motoshige, initiator van de PETA, en veel andere Japanse PETA-instructeurs, zagen hun pupillen als het kader van het toekomstige Indonesische leger en trainden hen als vrijheidstrijders. Na het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 zouden officieren van de PETA inderdaad de kern van het Indonesische leger vormen. Zo was Sudirman, de latere opperbevelhebber van de Indonesische strijdkrachten, bataljonscommandant van de PETA in Banyumas op Java.⁸⁶ Bataljonscommandanten werden gekozen uit lokale notabelen die respect genoten onder de lokale bevolking, zoals religieuze geleerden, overheidsambtenaren, artsen, docenten, en adellijke en koninklijke families.

De PETA was sterk gebonden aan een bepaald gebied. Na een korte training in Bogor of Singaraja gingen de PETA-officieren terug naar hun geboorteplaats om daar lokaal bataljons te vormen en strijders te werven. De PETA had haar eigen hiërarchie en was in theorie alleen ondergeschikt aan de commandant van het Japanse 16e Leger. Daarin week de PETA af van de Heiho:

Japanse wervingsposter voor Heiho's, Indonesische huulsoldaten. Op de poster staat, vertaald uit het Indonesisch: 'Ik ben Heiho bij de marine. Kom doe mee aan de verdediging van het vaderland'. Bron: NIOD.

Indonesiërs die als hulpsoldaat aan het Japanse leger waren toegevoegd en vooral arbeid verrichtten. De Heiho waren wel opgenomen in de Japanse militaire structuur en zouden vanaf 1944 ook gevechtstrainingen krijgen.⁸⁷ Het 16e Leger op Java had ongeveer 40 procent van zijn vuurwapens toebedeeld aan de PETA, voornamelijk wapens die waren overgenomen van het KNIL. Aan het eind van de Japanse bezetting bestond de PETA op Java, Madura en Bali uit 69 reguliere bataljons met 37.812 Indonesische mannen en nog enkele guerrilla-eenheden met 922 mannen. Als voornaamste vijand van de PETA fungeerde de voormalige kolonisator, Nederland, die in het voetspoor van de geallieerde legers ongetwijfeld zou proberen terug te keren.⁸⁸ Naast een militair doel had de PETA een politiek doel, in lijn met de Japanse pogingen om de Indonesische bevolking tot medewerking met Japan te bewegen. Zo had de Japanse premier Kuniaki Koiso op 16 juni 1943 beloofd dat de bewoners van Nederlands-Indië mochten deelnemen aan het politieke bestuur.

Naast deze (para)militaire organisaties kwamen nog andere (semi)gewapende lokale eenheden tot stand, getraind door PETA-officieren: in juni 1944 de Gakutotai (Studentenkorp), in augustus van dat jaar de Barisan Pelopor (Korps van de Voorhoede). In februari 1945 werd de Hizbullah (Leger van God) opgericht, de gewapende tak van Masyumi en koepelorganisatie voor islamitische groeperingen op Java. In juli 1945 volgde de oprichting van de Barisan Wanita (Vrouwenkorp), een organisatie voor meisjes op de middelbare school. Etnische groepen richtten eveneens hun eigen gewapende organisatie op: zo hadden de Chinezen de Kakyō Leibotai (Burgerwacht van Overzeese Chinezen). Tot slot gaf de Japanse bezetter militaire trainingen aan ambtenaren en andere Indonesiërs in de stad en in de rurale gebieden. Via al deze organisaties drong de militarisering van de Indonesische samenleving tijdens de Japanse bezetting door tot op dorps- en wijkniveau.⁸⁹ Zo memoreert *bapak* Hartawan in een interview uit 2002 waarin hij terugblijkt op deze periode:

In de Japanse tijd werden we getraind. Het was goed voor ons om in die tijd fysiek en mentaal getraind te worden door de Japanners. Natuurlijk was de mentaliteit toen dat we Japan moesten dienen. Elke keer moest er een vlagceremonie gehouden worden. Die vlagceremonie was op een school, we moesten ons richten tot Tokio, precies gericht naar Tokio. We moesten ook de hele tijd het Japanse volkslied zingen [...] dat was allemaal gedurende de drie jaar dat we bezet waren.⁹⁰

De Japanse bezetter probeerde de Indonesische bevolking ook op andere terreinen zoveel mogelijk bij de oorlogsinspanningen te betrekken. In januari 1945 kwam op Java de nieuwe organisatie Djawa Hokokai tot stand, opvolger van de in februari 1944 opgeheven Putera. De hoogste posities waren evenwel in handen van Japanners, terwijl Indonesiërs – Sukarno, Hatta en twee leiders van de Masyumi – slechts ‘adviseur’ werden. De beweging werd echter geen groot succes en vergrootte de tegenstellingen tussen de Indonesische nationalisten en de Javaanse bestuursaristocratie. Deze laatste zag in de Djawa Hokokai een ongewenste en door nationalisten gedomineerde bemociaal.⁹¹

Naast deze meer op militaire leest geschoeide organisaties voerde Japan in januari 1944 een soort buurtwachtstelsel in, genaamd *tonarigumi*, eveneens naar Japans model. Hierbij werd de lokale Indonesische samenleving in een wijkenstelsel ingedeeld, waarin tien huishoudens – op Java meestal iets meer: tien tot twintig huishoudens – gezamenlijk verantwoordelijk werden gemaakt voor onder meer het handhaven van de sociale orde, het innen van belasting en het uitvoeren van diverse gemeenschapstaken zoals voedseldistributie. Maar daar bleef het niet bij. De wijkeenheden werden ook verantwoordelijk gesteld voor de handhaving van normen en waarden alsmede de loyaliteit aan het Japanse bewind.⁹² Ten slotte werden de *tonarigumi* ook gebruikt voor de mobilisatie van semi-dwargarbeiders, de *romusha's*.⁹³ Daarmee vormde dit buurtstelsel een invloedrijk disciplinerend systeem dat doorwerkte op het dagelijks leven van iedereen buiten de Japanse krijgsgevangenen- of burgerkampen. Volgens het dagblad *Asia Raja* van 20 juni 1944 zouden op Java 50.000 *tonarigumi*-eenheden zijn gevormd.⁹⁴

KEERZIJD E

Naast of tegenover deze ontwikkelingen, die gunstig uitwerkten op de emancipatie van de Indonesiërs en in belangrijke mate zouden bijdragen aan het verwerven van zelfstandigheid, kreeg de Indonesische bevolking, naarmate de oorlog vorderde, steeds meer te maken met honger, armoede en onderdrukking van de zijde van de Japanse bezetter. Zo begon Japan in oktober 1943 met het rekruteren van *romusha's*, Indonesische dwargarbeiders die zwaar werk moesten verrichten. In theorie wierf Japan hen op vrijwillige basis met campagnes waarin gebruik werd gemaakt van speeches, posters en films, maar in de praktijk werden de meesten onder valse voorwendselen aan het werk gezet. Op Java werden de *romusha's* ingezet voor de aanleg van hangars voor vliegtuigen, loodsen voor tanks, wapens en troepen, het laden en lossen van schepen en treinen en het graven van tunnels en grotten.

Op Sumatra werkte het grootste deel van de romusha's als havenarbeider. Ook zette Japan hen in bij de omschakeling van rubberplantages naar tuinderijen voor het verbouwen van groenten en de aanleg van wegen en forten. Op Kalimantan werkten romusha's eveneens in de havens, maar ook in petroleumfabrieken en houtzagerijen. Op de Molukken en in Oost-Indonesië bouwden romusha's niet alleen huizen, forten, hangars en landingsbanen, maar werkten ze ook in fabrieken waar zeep, kokosolie, specerijen, kleding en andere dagelijkse benodigdheden werden geproduceerd.⁹⁵

Daarnaast had de bevolking zeer te lijden onder de Japanse rijstpolitiek. Om zowel de romusha's als de Japanse militairen te voeden, stelde de bezetter vanaf 1943 elke residentie verplicht om een bepaalde hoeveelheid rijst te leveren aan het Japanse bestuur. Hierdoor kwam de uitgebreide vooroorlogse rijsthandel tussen de residenties steeds meer tot stilstand. De gedwongen arbeid en de verplichte leveranties van producten als rijst zorgden voor een ontwrichting van de Indonesische maatschappij, grote hongersnood en schaarste van allerlei producten. Bapak Hartawan herinnert zich in een interview uit 2002:

Tijdens de Japanse tijd hadden we allemaal tekorten en was de situatie erg moeilijk [...] vooral als het gaat om voedingsmiddelen zoals kokosnoot of rijst. [...] We hadden geen textiel voor kleding, dus maakten we kleren van gebruikt beddengoed en van een kussensloop dat nog over was maakten we jurken en broeken.⁹⁶

Naar schatting zijn op Java 4 miljoen mensen tot arbeid voor de Japanners gedwongen, onder extreem zware omstandigheden.⁹⁷ Het leidde tot massale sterfte: volgens historicus Ethan Mark zijn alleen al op Java in de periode 1943-1945 3 miljoen mensen omgekomen.⁹⁸

Waren het bij de romusha's met name mannen – en soms jongens – uit de Indonesische bevolking die massaal slachtoffer werden van de Japanse overheerser, vrouwen, en een enkele man, werden geconfronteerd met een systeem van gedwongen prostitutie. Het Japanse 'jugun ianfu', het Indonesische 'gadis-gadis penhibur' en het Nederlandse 'troostmeisje' zijn eufemistische termen voor de slachtoffers van dit systeem.⁹⁹ In het bezette Indonesië, maar ook in Korea, Taiwan en Japan zelf, zette de bezetter een systeem van militaire bordelen op voor 'seksuele dienstverlening' aan Japanse militairen. Hiervoor wierf Japan vrouwen in de bezette gebieden; sommigen waren daarvoor al prostituee, of waren daartoe door de oorlogsomstandigheden

gedreven, anderen raakten er onder valse voorwendselen in verzeild; velen werden evenwel ronduit gedwongen om in een bordeel te werken. Zowel Indonesische, Indo-Europese als Nederlandse vrouwen overkwam dit, met inbegrip van vrouwen in de burgerinterneringskampen. In Jakarta fungeerden vier militaire bordelen met in totaal steeds dertig vrouwen; ook in Semarang waren vier militaire bordelen. Van Sumatra is bekend dat in Padang een militair bordeel was; in Oost-Indonesië was dit onder meer het geval in Kalimantan, Halmahera, Ambon en Timor.¹⁰⁰

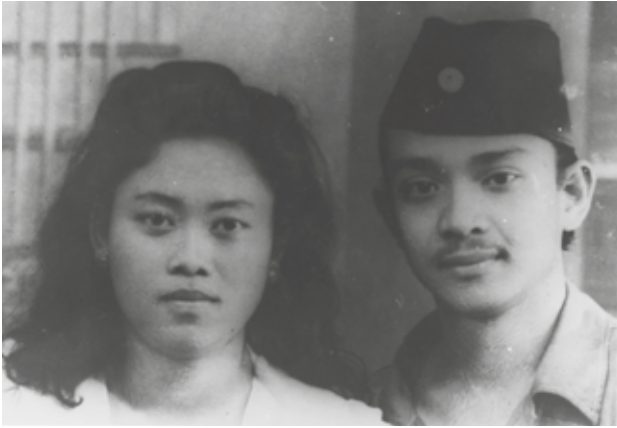
SPANNING

De fenomenen van romusha's en jugun ianfu, het ronselen van mannen en vrouwen uit de Indonesische bevolking voor dwangarbeid en gedwongen prostitutie, wierpen hun schaduw op tweeërlei wijze vooruit. De onderdrukking van Indonesiërs door de Japanse bezetter schiep in de eerste plaats in meer of mindere mate een voedingsbodem voor het latere Indonesisch geweld tegen Japanners tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie. Er ontstond teleurstelling en ressentiment ten opzichte van eerdere beloftes die de Japanners hadden gedaan wat betreft de Indonesische onafhankelijkheid. In de tweede plaats brokkelde het gezag van Indonesische lokale bestuurders af door hun medewerking aan het Japanse beleid.¹⁰¹ Het werd steeds duidelijker dat Japan niet de gehoopte bevrijder van het Nederlandse koloniale bewind was, maar zich steeds meer als een vergelijkbare onderdrukkende macht liet zien:

The population of Java, however, was deprived from its wealth for the benefit of the Japanese. In this colonial constellation, the Japanese replaced the former privileged group, while the indigenous group remained in the lowermost position.¹⁰²

Het leidde ertoe dat de Indonesiërs zich steeds meer los gingen maken van de Japanse bezetter. Zo verminderde de invloed van de Japanners op pemuda, de jongste generatie onder de nationalisten. De instelling van pemuda was kenmerkend en laat zich omschrijven als:

Portretten van pemuda (Indonesische jongeren), zoals zij zichzelf hebben laten fotograferen in een fotostudio op Java. Zij dragen een combinatie van Nederlandse en Japanse wapens en uitrusting. Bron: Fotograaf onbekend, KITLV

If one was outraged by the increasing misery of the population, disgusted by the complicity of the older politicians and officialdom in the face of the romusha and compulsory rice-delivery programs, and cynical about the Japanese promise of independence, one was already in the underground.¹⁰³

Pemuda behoorden tijdens de revolutie niet tot de reguliere strijdkrachten. Begonnen als deelnemers aan straatgevechten in de kampongs kozen ze vaker voor radicale acties. ‘Merdeka atau mati’, was hun slogan: vrijheid of de dood. Zij kozen voor de gewapende strijd en vormden lokale *laskars* (milities) waarin ze autonoom te werk gingen, los van de oudere generatie in en rond Jakarta, die voorstander was van diplomatie.¹⁰⁴ De revolutionaire basis van de pemuda-beweging, waarvan de wortels te herleiden zijn tot vooroorlogse antikoloniale studentenverenigingen zoals Perhimpunan Indonesia (Indonesische Vereniging) en Pemuda Betawia (Jong Batavia), is te vinden in *asrama’s*, van oudsher plekken voor islamitisch onderwijs. In de steden fungeerden deze als logementen waar pemuda hun verzet organiseerden.¹⁰⁵

In Jakarta waren drie belangrijke pemuda-groepen actief, alle verbonden aan een *asrama*.¹⁰⁶ De eerste bevond zich aan de medische faculteit aan Prapatan 10; deze bestond uit een elitegroep van (vaak Nederlandsprekende) Indonesische studenten die zich rond Sutan Sjahrir hadden verzameld. Hun oriëntatie was meer westers; zo weigerde Sjahrir principieel om met de Japanners samen te werken. De tweede groep, de *Asrama Angkatan Baru Indonesia* (*Asrama van de Nieuwe Generatie Indonesië*) aan Menteng 31, die ongeveer vijftig leden telde, was meer uitgesproken anti-Nederlands. Naast rechtenstudenten bestond zij ook uit lager opgeleide jongeren. De derde groep, genaamd *Asrama Indonesia Merdeka* (*Asrama Vrij Indonesië*), bevond zich aan Kebon Sirih 80 met ongeveer vijftig actieve Indonesische studenten. Het lidmaatschap van en de relaties tussen aanhangers van een *asrama* waren fluïde: deze bevonden zich op hooguit een kwartier loopafstand van elkaar. De lijfwacht van Sukarno was samengesteld uit pemuda uit alle drie *asrama’s*. Ook in kleinere plaatsen kwamen *asrama’s* tot stand.¹⁰⁷ Volgens journalist en Azië-wetenschapper Frank Palmos was Surabaya de geboorteplaats van de nationalistische jongerenbeweging, die zich tijdens de Indonesische Revolutie van daaruit verder verspreidde.¹⁰⁸

Onder Indonesische nationalistten bestonden verschillende visies over het verlenen van medewerking aan het Japanse bestuur, wat met geweld aan de oppervlakte kwam:

Many of the leaders who were considered to have misused their authority were condemned for their excessive collaboration with the Japanese. In extreme cases anger toward those leaders resulted in kidnapping, physical violence, and even murder.¹⁰⁹

Het fenomeen van gewelddadigheden van Indonesiërs tegen Indonesiërs werd 'kedaulatan rakyat' (soevereiniteit van het volk) genoemd; in de Indonesische geschiedenis staat het bekend als 'revolusi sosial' (sociale revolutie).¹¹⁰ Lokale bestuurders en zelfs nationalistische leiders werden 'anjing Jepang' (hond van Japan) genoemd vanwege hun medewerking aan het beleid van de Japanse bezetter.¹¹¹

Hoewel Japan in de militaire strijd al sinds de zeeslag bij Midway in juni 1942 aan de verliezende hand was, gaf Japan zich na de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki op 6 en 9 augustus 1945 over aan de geallieerden. Keizer Hirohito kondigde de Japanse capitulatie aan in een radio-uitzending op 15 augustus 1945. Formeel bereikte dit nieuws de Japanse autoriteiten op Java echter pas op 21 augustus, bijna een week later.¹¹² Bovendien zaten er maar liefst zes weken tussen het arriveren van het nieuws van de Japanse overgave op Java en de komst van de eerste geallieerde (Britse) troepen op het eiland eind september 1945. In die tussenliggende tijd hadden Sukarno en Hatta, onder dwang van de pemuda, op 17 augustus 1945 de onafhankelijke Republiek Indonesië uitgeroepen.

De gevolgen van deze stap werden vooral gevoeld op Java en Sumatra, die voorlopig nog buiten bereik van de geallieerde troepen lagen, in tegenstelling tot Oost-Indonesië, waar Australische troepen snel konden binnentrekken. Sterker nog, de geallieerden landden hier reeds lang voor de Japanse capitulatie. Amerikaanse troepen bezetten Hollandia in Nieuw-Guinea op 22 april 1944, Australische troepen arriveerden in Morotai op de noordelijke Molukken op 15 september 1944, gevolgd door Tarakan, Balikpapan en andere plaatsen in oostelijk Kalimantan in mei en juli 1945. Dit leidde tot een snel herstel van het Nederlands gezag. In het kielzog van de Australische troepen volgde de Netherlands Indies Civil Administration (NICA), dat formeel ondergeschikt was aan het South East Asia Command (SEAC).¹¹³ De NICA was opgezet door het Nederlands-Indische gouvernement tijdens zijn ballingschap in Brisbane, Australië, met het doel het bestuur op te bouwen in gebieden die bevrijd waren van de Japanners.

Als hoofd van de NICA was het de taak van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook om het Nederlands bestuur weer voort te zetten. NICA-per-

soneel en KNIL-troepen konden zich in Oost-Indonesië relatief gemakkelijk vestigen, onafhankelijkheidsverklaringen van Indonesië in ten minste drie steden in Oost-Kalimantan en Sulawesi ten spijt. Indonesiërs die de NICA met achterdocht bekeken, beschikten gewoonweg vaak niet over de machtsmiddelen om het deze functionarissen moeilijk te maken.

De Japanse bezetting kan in het lange proces van de Indonesische staatsvorming als een 'point of no return' worden beschouwd. Ook al was het voor verreweg het merendeel van de Nederlanders nog volstrekt onvoorstelbaar, voor Indonesiërs was een terugkeer naar de vroegere koloniale verhoudingen ondenkbaar. De maatschappelijke ontwrichting, de mobilisatie van Indonesiërs door zowel Japan als in hun eigen gremia, plus de antiwesterse propaganda aan het einde van de Japanse tijd en de vele Japanse wapens die daarna voorhanden waren, hebben bijgedragen aan de creatie van een 'geweldspotentieel' van onderaf, dat eind 1945 losbarstte. Op Java en in mindere mate op Sumatra waren er jongere en oudere generaties, die het onrecht dat de Indonesische samenleving onder Nederlands en Japans bewind was aangedaan, wilden rechtzetten en bereid waren te vechten tegen een herbezetting van hun land.

3.

Toenemende spanningen

De chaotische dagen in de aanloop naar de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring op 17 augustus 1945 laat de spanning zien die er al van meet af aan bestond tussen de pemuda en oudere nationalist, zoals Sukarno en Hatta. Na de Japanse capitulatie wilden de laatsten de onafhankelijkheid nog steeds uitroepen via de Panitia Persiapan Kemerdekaan Indonesia (PPKI), het voorbereidend comité voor de onafhankelijkheid dat vlak voor de capitulatie door de Japanners was ingesteld. Dit comité vertegenwoordigde in hun ogen het gehele land omdat het bestond uit prominente personen uit verschillende regio's. Op deze manier hoopten ze dat de omwenteling vreedzaam tot stand zou komen, zonder ongereloheden of bloedig ingrijpen door de Japanners.¹

De pemuda daarentegen vonden dat de onafhankelijkheid direct na de capitulatie moest worden uitgeroepen door de Indonesiërs zelf, zonder enige betrokkenheid van de Japanse autoriteiten. Zij hechtten minder waarde aan een ordelijke overdracht van de macht; desnoods moest de onafhankelijkheid met geweld bevochten worden. Op een in allerijl georganiseerde bijeenkomst van de verschillende pemuda-groepen in Jakarta, op 15 augustus 1945, besloten de pemuda een afvaardiging onder leiding van een van hun leiders, Wikana, naar Sukarno te sturen om hem te overtuigen van hun standpunt.²

De emoties liepen die avond hoog op. Wikana dreigde Sukarno met bloedvergieten als de proclamatie niet diezelfde avond werd uitgeroepen. De pemuda zouden dan iedereen die zij ervan verdachten pro-Nederlands te zijn, zoals de Molukkers, vermoorden. Sukarno en Hatta, die later aanschoof, weigerden echter toe te geven. Zij wilden niet het risico lopen de Japanse militaire autoriteiten te provoceren en wensten de proclamatie daarom te laten plaatsvinden via de PPKI. Wikana voelde zich niet serieus genomen. Toen hij na afloop verslag deed aan de verzamelde pemuda werd de houding van de oudere leiders als een belediging opgevat. In reactie daarop besloten ze Sukarno en Hatta te ontvoeren naar Rengasdengklok. Tegelijkertijd bereidden de pemuda in de hoofdstad zich voor om, indien noodzakelijk, in opstand te komen of een coup te plegen.³

De ontvoering van Hatta, Sukarno, diens vrouw en hun negen maanden oude zoon in de ochtend van 16 augustus 1945 slaagde, maar had niet de

Parade ter viering van de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid, 17 augustus 1945. Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS

gewenste uitwerking. Sukarno en Hatta bleven bij hun standpunt en een opstand in de hoofdstad bleef uit. De verzekering van de Japanse admiraal Maeda Tadashi dat de Japanners volledig zouden meewerken aan de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid bracht de pemuda ertoe hun actie af te blazen en de beide leiders terug te brengen.⁴ Uiteindelijk sprak Sukarno tijdens een in alle haast georganiseerde kleine ceremonie op het erf van zijn huis op 17 augustus 1945 de proclamatie uit: 'Wij, volk van Indonesië, verklaren hierbij de onafhankelijkheid van Indonesië. Aangelegenheden betreffende de machtsoverdracht en andere zaken worden op zorgvuldige wijze in zo kort mogelijke tijd uitgevoerd.' De gematigde en feitelijke tekst die in overleg met Maeda's adviseurs was opgesteld was moeilijk aanvaardbaar voor de pemuda. Zij hadden een meer militante verklaring gewild, maar hadden aan het kortste eind getrokken.⁵ De proclamatie en de ontwikkelingen daarna zorgden ervoor dat de geallieerden bij hun aankomst in Indonesië zes weken later een geheel andere situatie aantroffen dan verwacht.

DE EERSTE WEKEN: NEDERLANDERS, BRITTEN EN JAPANNERS

De geallieerden hadden weliswaar de Tweede Wereldoorlog gewonnen, maar waren niet in staat om direct troepen te sturen naar de belangrijkste eilanden van de Indonesische archipel. Indonesië viel tijdens de oorlog tegen Japan onder het operatieterrein van de Amerikanen, het South West Pacific Area-commando van generaal Douglas MacArthur, met uitzondering van Sumatra, dat onder de Britten viel. Op het moment dat de Japanners capituleerden op 15 augustus 1945, werd het gebied per direct overgedragen aan het Britse South East Asia Command van viceadmiraal Lord Louis Mountbatten, tegelijk met Frans Indochina ten zuiden van breedtegraad 16° noord. Dit betekende dat ook de Nederlandse troepen onder bevel kwamen te staan van de Britse commandant ter plaatse.⁶

De Britten spraken met de Australiërs af dat zij in eerste instantie een groot deel van Oost-Indonesië voor hun rekening zouden nemen. Vóór de Japanse capitulatie was een deel daarvan al door Australische troepen heroverd. Nederlandse eenheden van de NICA en het KNIL volgden hen op de voet en namen het bestuur over. In de maanden na de Japanse capitulatie waren de Australiërs in staat om oostelijk Indonesië in korte tijd te bezetten, de Indonesiërs en Japanners te ontwapenen, en het Nederlands gezag te herstellen.⁷

Toen Indonesië na de Japanse capitulatie aan Mountbattens operatieterrein was toegevoegd had hij van de Britse Generale Staf de instructie gekre-

KNIL-militairen patrouilleren in de straten van Jakarta, oktober-november 1945.

Bron: Desmond Davis, Imperial War Museum

gen de Japanse overgave te aanvaarden en de Japanners te ontwapenen en te repatriëren. Hij moest daarnaast de geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden uit de krijgsgevangen- en interneringskampen bevrijden en repatriëren. Daartoe was de Recovery of Allied Prisoners of War and Internees (RAPWI) opgericht. Tot slot dienden zijn troepen de herbezetting van Java en Sumatra uit te voeren zodat deze gebieden uiteindelijk konden worden overgedragen aan het Nederlandse koloniale bestuur.⁸

De komst van de Britse en Brits-Indische troepen op Java en Sumatra liet echter op zich wachten. MacArthur had bepaald dat eerst de algehele officiële ondertekening van de Japanse capitulatie op 2 september 1945 in de Baai van Tokio moest worden afgewacht voordat geallieerde operaties in bezet gebied mochten worden uitgevoerd en regionale capitulaties konden worden aanvaard. Mountbatten kon bovendien maar een beperkt aantal mi-

litairen inzetten in Indonesië vanwege de vele andere verplichtingen die zijn South East Asia Command had.⁹

Daar kwam bij dat Indonesië voor de Britten een lage prioriteit had. Eerst zouden de eigen Britse koloniën in de regio aan de beurt zijn, waarna enkele strategische plaatsen, onder andere in Indonesië, zouden worden herbezet. Bijna aan het eind van die lijst met strategische plaatsen stonden Jakarta en Surabaya: eind september 1945 zouden de eerste landingen plaatsvinden in Jakarta, waarna in oktober Surabaya op Java en in november respectievelijk Medan, Padang en Palembang op Sumatra zouden worden bezet. Pas daarna waren andere strategische plaatsen in het binnenland aan de beurt, met het doel de openbare orde op de eilanden te handhaven tot de komst van de Nederlanders. De bezetting van de gehele archipel achtten de Britten dus in eerste instantie niet nodig om voldoende controle te hebben over de situatie ter plekke.¹⁰

De geallieerden legden in hun afwezigheid de verantwoordelijkheid voor de handhaving van de openbare orde en de hulpverlening aan en de veiligheid van de geallieerde krijgsgevangenen en burgers (vooral Nederlanders, maar ook Indo-Europeanen) bij de Japanners. Op Sumatra voerde het Japanse 25e Leger deze eisen grotendeels uit, maar op Java verzetten sommige eenheden van de Japanse strijdkrachten zich niet tegen de overname van het bestuur, de openbare diensten en wapens door Indonesiërs.¹¹ De leiding van het 16e Leger op Java stond voor het dilemma hoe zij het geallieerde bevel kon uitvoeren en tegelijkertijd de belofte gestand kon doen dat Indonesië onafhankelijk zou worden. De legerleiding wilde in elk geval voorkomen dat zij van de geallieerden het verwijt zou krijgen hun bevelen niet uit te voeren omdat dit de positie van de keizer in gevaar zou brengen. Maar een onafhankelijk Indonesië achtte zij van belang voor Japan, als afzetmarkt, maar ook vanwege de grondstoffen.¹²

Daarnaast koesterden sommige Japanners oprechte sympathie voor het Indonesische vrijheidsstreven. Zij voelden zich gebonden aan de beloftes over een onafhankelijk Indonesië die tijdens de oorlog waren gedaan en wilden de Indonesiërs de gelegenheid bieden die onafhankelijkheid te verwezenlijken maar dan wel zonder daar zelf actief aan mee te werken.¹³ Zes- à achthonderd Japanse militairen besloten zich echter op Java aan te sluiten bij Indonesische strijdkrachten of milities en niet terug te keren naar hun vaderland.¹⁴

Op 17 augustus 1945 en in de dagen daarna ontwapenden en ontbonden de Japanners eerst de door hen opgerichte en getrainde Indonesische leger-eenheden van de PETA en de Heiho (hulptroepen) op Java en Bali, zodat zij niet de wapens tegen Japan of de geallieerden konden opnemen. Op 21 augustus 1945 besloot de Japanse legerleiding op Java vervolgens over te gaan

tot zelfinternering van de gevechtstroepen in afgelegen berggebieden, om zo problemen met de geallieerde strijdkrachten, die elk moment verwacht werden, te vermijden. In het oostelijk deel van de archipel gebeurde dit op bevel van de Australiërs. De Japanners dachten de ordehandhaving te kunnen overlaten aan de Indonesische politie, ondersteund door de Kempeitai (militaire politie) en enkele kleine infanteriedetachementen die in de steden waren achtergebleven. De zelfinternering startte begin september 1945 en was eind van die maand afgerond. Japanse troepen bleven echter wel de interneringskampen bewaken waarin de Nederlanders en (Indo-)Europeanen nog steeds verbleven. De wapens van de Japanners werden in depots verzameld om ze te zijner tijd aan de geallieerden te overhandigen. Japanse militairen mochten niet meer dan vijf patronen per wapen bezitten.¹⁵

Op Sumatra werd de Giyugun – vergelijkbaar met de PETA op Java – op 22 augustus 1945 ontbonden.¹⁶ De Japanse troepen op dat eiland interneerden zichzelf niet, zoals op Java, maar namen in eerste instantie hun verantwoordelijkheid voor het handhaven van de openbare orde, met uitzondering van een luchtmacht-divisie in het zuiden. Ook hielpen zij in aanzienlijke mate met de evacuatie van de geallieerde geïnterneerden en krijgsgevangenen en het bewaken van wapen- en munitiedepots.¹⁷ Die geïnterneerden bestonden voornamelijk uit Nederlanders en Indo-Europeanen. In tegenstelling tot op Java hadden de Japanners buiten Java immers ook alle Indo-Europeanen geïnterneerd. Tijdens de Japanse bezetting waren op Sumatra nauwelijks Nederlanders en Indo-Europeanen buiten de interneringskampen gebleven. Slechts een gering aantal Europeanen uit met Japan bevriende en neutrale landen had in die tijd vrij kunnen rondlopen.¹⁸

De eerste RAPWI-‘party’ onder leiding van de Zuid-Afrikaanse majoor G.F. Jacobs was op 2 september 1945 in Medan geland. Na een eerste inspectie van twee interneringskampen, Aek Pamienke en Si Rengo Rengo, verzocht Jacobs de Japanse bevelhebber op Sumatra, luitenant-generaal Tanabe Moritake, om de krijgsgevangenen en geïnterneerden van de geïsoleerd gelegen kampen te evacueren naar wijken in Medan, Padang en Palembang. Daar zouden ze door Japanners bewaakt worden. Jacobs had namelijk gemerkt dat de Indonesische nationalisten zich steeds meer richtten tegen de Japanners en de geallieerden. Eind oktober 1945 was deze evacuatie voltooid.¹⁹

De Nederlanders zaten ook na 15 augustus 1945 nog geruime tijd vast in de Japanse internerings- en krijgsgevangenenkampen. Ze waren pas enkele dagen, soms zelfs pas twee weken, na de capitulatie door de Japanse autoriteiten officieel op de hoogte gesteld van het einde van de oorlog. Daar-

mee kwam er nog geen einde aan hun leven in de kampen. Mountbatten raadde de geïnterneerden voor hun eigen veiligheid aan om daar voorlopig te blijven. De Nederlands-Indische autoriteiten waren op dat moment nog niet aanwezig: het Nederlands-Indische gouvernement in ballingschap was nog steeds in Australië en Nederlandse militaire eenheden waren er niet. De Nederlandse regering kon namelijk per direct maar een beperkte militaire strijdmacht op de been brengen; ze beschikte bovendien niet over haar eigen transportschepen, omdat deze tot februari 1946 nog deel uitmaakten van de geallieerde *shipping-pool*.²⁰ De afwezigheid van de Britten en Nederlanders en de zelfinternering van de Japanners bood de Republiek Indonesië de kans om haar basis te verstevigen na de proclamatie van de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945.

DE EERSTE WEKEN: DE REPUBLIEK INDONESIA

Het uitroepen van de onafhankelijkheid was één ding, het vestigen van het gezag van de Indonesische Republiek iets geheel anders. De zes weken tussen de onafhankelijkheidsverklaring en de komst van de geallieerden op Java werden door de Indonesiërs gebruikt om het machtsapparaat van hun republiek op te bouwen. Op 22 augustus 1945 werd in Jakarta het Komite Nasional Indonesia Pusat (KNIP) opgericht, dat 137 leden telde en als parlement zou fungeren. Dit bestond voornamelijk uit nationalistische politici, *pangreh pradja* (Indonesische bestuurselite (koloniale tijd)) en andere beroepskrachten die tijdens de Japanse bezetting deel hadden uitgemaakt van verschillende organen en organisaties. Islamitische leiders en de pemuda waren relatief ondervertegenwoordigd. Op 4 september 1945 presenteerden president Sukarno en vicepresident Hatta het eerste kabinet van de Republiek Indonesië.²¹

Het ongeduld van de pemuda was ondertussen steeds groter geworden. Adam Malik, een van de leiders van de pemuda, schreef later over de vorming van het eerste kabinet:

Maar die formatie hield slechts in het opschrijven van namen op papier, die daarna aan de kranten werden verstrekt. Er was geen enkel teken van actie. Op zijn hoogst werd er vergaderd in het gebouw Pegangsaan 56 [thuisadres van Sukarno]. De pemuda zagen en bemerkten in het geheel niets van pogingen van de regering om de betekenis van de regering inhoud te geven. Er was geen activiteit, geen plan, geen besluit, men was stuurloos.²²

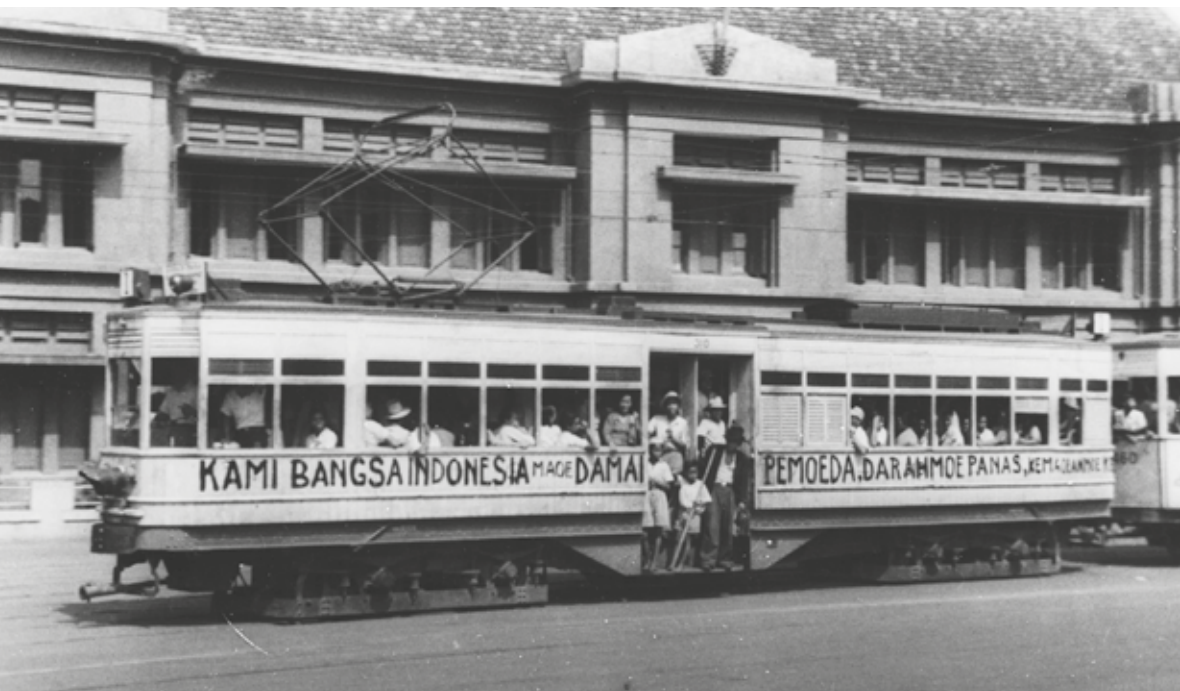
Nu was het ook weer niet zo dat de regering helemaal geen actie ondernam. In ruil voor hun steun kreeg de pangreh pradja van de regering de verzekering dat zij – net als onder de Nederlanders en de Japanners – een belangrijke rol zou blijven spelen in het staatsbestel. Zo werden op een na alle Indonesische viceresidenten gepromoveerd tot resident, ter vervanging van hun Japanse superieuren, en behoorden ook de drie gouverneurs van de provincies West-, Midden- en Oost-Java tot de traditionele Indonesische bestuurslaag. De regering verzekerde zich daarnaast van de steun van een andere traditionele machtsfactor in de maatschappij, de vier vorsten in Surakarta en Yogyakarta in Midden-Java.²³

Om het civiele gezag te kunnen handhaven was een machtsapparaat nodig. De meest voor de hand liggende basis voor een nationaal leger, de PETA, Heiho en Giyugun, waren door de Japanners ontwapend en ontbonden. Op 22 augustus 1945 richtten de Indonesische leiders daarom de BKR, de Badan Keamanan Rakjat (Orgaan voor de Volksveiligheid), op, die overal lokale afdelingen zou krijgen en waarbij voormalige leden van de PETA, de Heiho en Indonesische KNIL-militairen zich aansloten. Om de geallieerden niet voor het hoofd te stoten werd de organisatie bewust geen nationaal leger genoemd.²⁴

Om het gezag van de Republiek Indonesië ook lokaal in de samenleving te verankeren riep de nationale regering in Jakarta op om overal plaatselijke 'nationale comités' op te richten. Hieraan gaf men massaal gehoor. Eind augustus en begin september werden in bijna alle grote steden en vaak zelfs in de dorpen Komité's Nasional Indonesia (KNI) gevormd. Deze KNI's bestonden vaak uit plaatselijke notabelen en een enkele pemuda; in het algemeen was de belangrijkste rol weggelegd voor leden van de vooroorlogse nationale beweging. De comités hadden niet direct een praktische, maar wel een symbolische functie, als een steunbetuiging aan de republiek en als uitdrukking van het streven het Indonesische volk te verenigen.²⁵

SYMBOLISCHE STRIJD OM DE MACHT

Overal op Java eisten Indonesiërs symbolisch de publieke ruimte op om steun te betuigen aan de Republiek Indonesië. Gebouwen, muren, fietsen, karren, auto's en bussen werden versierd met rood-witte vlaggen en met posters; veel Indonesiërs droegen rood-witte speldjes op hun kleding.²⁶ Op muren en voertuigen verschenen anti-imperialistische en pro-onafhankelijkheidsslogans als 'Better to Hell, than be colonized again', 'V.d. Plas/Mook, what are you doing', 'Indonesia merdeka!' (Indonesië vrij!), 'Jagalah Kemerdekaanmu' (Beschermt je vrijheid) en 'Milik Republik Indonesia' (Eigendom

Tram 1 in Jakarta met leuzen voor een onafhankelijk Indonesië: 'Wij het volk van Indonesië willen vrede/jongeren, jullie bloed kookt'. Bron: Fotograaf onbekend, NIOD

Republiek Indonesië). De NICA werd omgedoopt in: No Indonesian Cares About.²⁷ 'Merdeka' (onafhankelijkheid) werd de nationale groet.²⁸

Op meerdere plaatsen op Java werden grote bijeenkomsten gehouden. Op 11 september 1945 organiseerde een Komite van Aktie onder leiding van lokale pemuda in Surabaya (Oost-Java) bijvoorbeeld een bijeenkomst op het sportterrein Tambaksari waar duizenden jongeren op afkwamen. In Bandung (West-Java) namen de lokale KNI en BKR het initiatief voor parades en massale bijeenkomsten met toespraken. Salatiga (Midden-Java) kende elke 17e van de maand een grote parade ter ere van de oprichting van de republiek. In Jakarta (West-Java) kwamen op 19 september 1945 tienduizenden mensen af op een door de Angkatan Pemuda Indonesia (API) op het Ikadaplein (voorheen Koningsplein, nu Medan Merdeka) georganiseerde bijeenkomst, ondanks een Japans en geallieerd verbod op grote bijeenkomsten en de aanwezigheid van Japanse tanks en pantserwagens. Uit angst voor een grootschalige confrontatie waarbij veel slachtoffers zouden kunnen vallen, maande Sukarno de menigte de rust en orde te bewaren. Hij instrueerde hen om naar huis te gaan, wat zij vervolgens ook deden.²⁹

De massale bijeenkomst op het Ikadaplein was, net als vergelijkbare bijeenkomsten in andere steden, van grote symbolische betekenis. Voor het eerst kon de Indonesische bevolking haar steun betuigen aan de Republiek Indonesië. Dat zij daarbij op het Ikadaplein Japanse tanks had getrotseerd en een verbod van de Kempeitai had genegeerd, vergrootte haar zelfvertrouwen en hoop. De Ikadabijeenkomst was ook van persoonlijk belang voor Sukarno. Hij liet zien dat niemand om hem heen kon en dat hij als geen ander de Indonesiërs in vervoering kon brengen, en ze hem daarbij en masse gehoorzaamden.³⁰

In sommige steden op Java gingen Indonesiërs er al in die eerste weken van september 1945 toe over om strategische gebouwen te bezetten die de macht van de overheersers en collaborateurs symboliseerden. In Jakarta namen de meer radicale jongeren, verenigd in de API, het voortouw om de trein-, tram- en telefoonbedrijven over te nemen, naast een groeiend aantal private en publieke instellingen.³¹ In september 1945 controleerden de Indonesiërs al een groot deel van de publieke diensten, zoals de gas- en elektriciteitsbedrijven, de spoorwegen en de posterijen op Java.³²

Steeds waren het de pemuda in de steden die het voortouw namen, waarna de rest van de bevolking volgde. De Japanners gaven deze instellingen in het algemeen zonder verzet op omdat ze vooral bezig waren met hun terugkeer naar Japan en tot die tijd moeilijkheden wilden vermijden. De oudere nationalistische politici en de pangreh pradja fungeerden als een soort buffer tussen de pemuda en de Japanners. Voor het moment was het voor de pemuda voldoende als de symbolen van de macht, zoals het openbaar vervoer en overheidsinstellingen- en gebouwen, in Indonesische handen kwamen, ook al waren dat dan de handen van de oudere, meer gematigde Republikeinen. Deze situatie zou veranderen na de eerste geallieerde landingen op 29 september 1945.³³

Ondertussen verlieten meer en meer Nederlanders de Japanse interneringskampen, op zoek naar hun familieleden en achtergelaten huizen, ondanks de oproep van het geallieerde opperbevel om in de kampen te blijven. Zo was er eind augustus 1945 in Jakarta al een aanzienlijke Nederlandse gemeenschap aanwezig die het vooroorlogse leven weer probeerde op te pakken. De geallieerde aanwezigheid was op dat moment zeer beperkt van omvang. In de maanden juli-september 1945 waren slechts enkele kleine commando-eenheden en contactteams voor hulpverlening gedropt boven Java en Sumatra.³⁴

Op 15 september 1945 arriveerden vervolgens de Britse kruiser HMS Cumberland, het vlaggenschip van Rear Admiral Wilfred Patterson, en de Nederlandse kruiser de Hr.Ms. Tromp in Jakarta, als voorhoede van de geallieerde strijdmacht. Aan boord van de Tromp waren onder meer Charles

Olke van der Plas, de Nederlandse gedelegeerde bij het geallieerde opperbevel en voormalige gouverneur van Oost-Java, en enkele vertegenwoordigers van de NICA. De NICA zou als burgerlijk bestuur functioneren in Nederlands-Indië onder de geallieerde militaire commandanten totdat het gezag over de archipel geheel aan Nederland kon worden overgedragen.³⁵

De onafhankelijkheidsproclamatie en de vestiging van de Republiek Indonesië werden door de aanwezige Nederlanders gezien als een Japanse constructie en daarom weinig serieus genomen. 'De Jappen hebben allerlei slinkse maatregelen getroffen. Ze hebben Sukarno de Republiek laten uitroepen en alle ambten door Inlanders laten bezetten,' noteerde de 39-jarige werktuigkundig ingenieur L.R. Oldeman op 2 september 1945 in zijn dagboek in het interneringskamp Baros 6 te Cimahi.³⁶ Dat de verhoudingen veranderd waren, wilde of kon men niet geloven.

Dat bleek onder andere uit een interview dat Van der Plas gaf aan de *New York Times* voor zijn aankomst in Indonesië:

Mynheer van der Plas said it was 'beyond question' that the Indies would achieve Commonwealth status, but expressed the fear that it would take 'several more generations' before the Indonesians could 'adequately operate a Commonwealth without Western assistance'. He declared that most of the seventy million people in the Indies had not yet been 'adequately introduced to modern civilization', although they had produced great leaders.³⁷

Op het moment dat Indonesië na de Japanse capitulatie aan Mountbattens operatieterrein werd toegevoegd was men aan geallieerde kant nauwelijks op de hoogte van de gebeurtenissen tijdens de Japanse bezetting in Indonesië. Hetzelfde gold voor de ontwikkelingen in de weken direct na de Japanse capitulatie. De enige informatie die de Nederlandse autoriteiten in Australië tijdens de oorlog hadden gekregen, was afkomstig van Japanse radio-uitzendingen en verslagen van een klein aantal mensen dat erin geslaagd was het bezette Indonesië te ontvluchten. Pogingen om via inlichtingenoperaties informatie te krijgen over de toestand in Indonesië waren grotendeels mislukt.³⁸

Dat leidde bij de Nederlanders in Australië tot een rooskleurige kijk op de stand van zaken in Indonesië. Hoewel luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook er zich tijdens de oorlog al terdege bewust van was geweest dat 'de ellende met den vrede pas goed zou beginnen', dacht hij na de Japanse capitulatie toch dat de situatie snel weer onder controle was te brengen.³⁹

Dat was ook het oordeel van zijn rechterhand Van der Plas toen die op 15 september 1945 weer voet aan wal zette in Jakarta. Hoewel de Nederlanders in Australië het anti-Nederlandse sentiment hadden onderschat, zou het verzet volgens hen door een spoedige geallieerde bezetting, het ontbinden van de Republiek Indonesië en het oppakken en arresteren van de leiders snel instorten.⁴⁰ Voor de Britten gold eveneens dat zij weinig tot geen informatie hadden over de situatie in Nederlands-Indië. ‘Little was known about the situation in that area of Java,’ schreef kapitein A.I.D. Prentice – die onderdeel uitmaakte van een klein team dat op 19 september 1945 in Surabaya landde – achteraf in een verslag. ‘We were told that the Javanese would be pleased to see us, and that the Japanese would provide us with anything we need, information [sic] that proved to be not entirely true,’ voegde hij er droogjes, met gevoel voor understatement, aan toe.⁴¹ Aan het eind van de Britse bezetting van Indonesië op 29 november 1946 hadden de Britten 620 doden, 1331 gewonden en 402 vermisten te betreuren.⁴²

Dit laatste was het gevolg van het feit dat de Britten en Nederlanders al snel werden geconfronteerd met het grote draagvlak voor de onafhankelijkheid onder de Indonesische bevolking. Onvermijdelijk leidde dit tot botsingen tussen Indonesiërs en Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers, maar ook tussen Indonesiërs en Chinezen en Japanners, botsingen die zich in eerste instantie toespitsten op een strijd om de symbolen van de macht. En wat heeft meer symbolische betekenis dan een vlag? In meerdere steden op Java deden zich in september 1945 dan ook incidenten voor over de vraag wie met welke vlag overheidsgebouwen en andere machtscentra mocht opeisen. Het was, in de woorden van Mohammad Hatta, een ‘war of the flags’.⁴³

Het bekendst is het zogenaamde vlagincident in Surabaya (Oost-Java) op 19 september 1945. Het begon met het hijsen van een Nederlandse vlag door de Nederlandse voormalige geïnterneerde Jack Boer en vaandrig Joost Lansdorp, die deel uitmaakte van een Brits/Nederlands RAPWI-team, boven op het Yamatohotel (eerder Oranjehotel) waar het RAPWI-team op dat moment gehuisvest was. Indonesische jongeren beschouwden dit als een grove provocatie. Zij bestormden het gebouw, scheurden de blauwe baan eraf zodat een rood-witte vlag overbleef en hesen deze weer. Tijdens het handgemeen dat vervolgens ontstond tussen Nederlanders en pemuda, liep de Indo-Europeaan W. Ploegman verwondingen op waaraan hij enkele dagen later zou bezwijken. Ook zouden vier pemuda zijn omgekomen tijdens het incident.⁴⁴

Dergelijke vlagincidenten speelden zich overal op Java af, bijvoorbeeld in Bandung in West-Java (14 september 1945), bij de interneringskampen in de

buurt van Semarang in Midden-Java (10 september 1945) en in de residentie Pekalongan op Midden-Java. Bij dit soort voorvallen stonden niet alleen Indonesiërs en Nederlanders tegenover elkaar, maar bijvoorbeeld ook Chinezen, Japanners en Indonesiërs.⁴⁵

In Tegal (residentie Pekalongan) kwam het tot geweldsuitbarstingen tussen Chinezen en Indonesiërs. De Chinezen werden ervan beschuldigd dat ze de Indonesische vlag niet wilden hijsen en hem op ongepaste manier gebruikten. De provisorische vlaggenstokken waren namelijk oorspronkelijk bedoeld om rijpe mango's uit hoge bomen te slaan. De Chinezen waren echter niet altijd zorgvuldig genoeg om de vlaggen van de stokken af te halen wanneer ze de stokken voor dit doel gebruikten.⁴⁶

In de stad Pekalongan haalden lokale pemuda de Japanse vlag op het kantoor van de resident neer, voor de ogen van een groep woedende Japanse officieren en een furieuze Japanse resident. Hoewel de lokale autoriteiten de actie van de pemuda steunden, hadden zij tegelijkertijd te maken met gewapende Japanners die vanwege de capitulatie nog steeds in een shock verkeerden en niet in de stemming waren om nog meer gezichtsverlies te lijden. De situatie werd zeer gespannen toen de pemuda weigerden om de Republikeinse vlag te strijken en de Japanse vlag weer te hijsen. Uiteindelijk haalden enkele jongeren van het residentiekantoor de Indonesische vlag neer om zo escalatie te voorkomen. De Indonesische en Japanse autoriteiten

Het vlagincident te Surabaya.

Bron: Fotograaf onbekend, NIOD

besloten vervolgens geen enkele vlag op te hangen om incidenten te voorkomen. Dit duurde een week, totdat de Japanners toegaven en toestonden dat de Indonesische vlag van alle gebouwen werd gehangen.⁴⁷

Het lijkt erop dat deze symbolische strijd op de andere eilanden soms later plaatsvond of langer aanhield dan op Java. Op Sumatra werd pas op 23 september 1945 de Badan Pemuda Indonesia (BPI) opgericht. Deze organiseerde zeven dagen later een bijeenkomst in Medan waar duizend mensen op afkwamen. Vanaf dat moment ging het snel. Binnen een paar dagen ontstonden er afdelingen van de BPI in Karoland en de regentschappen Langkat en Asahan. In alle grote steden begonnen jongeren rood-witte insignes te dragen.⁴⁸

Teuku Mohammad Hasan, de Republikeinse gouverneur van Sumatra, begon op 3 oktober 1945 de eerste verordeningen uit te geven. Ambtenaren mochten alleen bevelen van de Republikeinse autoriteiten opvolgen, en in alle kantoren waar de Indonesische vlag niet mocht hangen moest het werk worden neergelegd. Pemuda volgden de ochtend daarop zijn instructies en hesen zonder moeite de rood-witte vlag boven het postkantoor, het station en enkele andere plekken. Slechts bij het politiebureau en het stadhuis was er Japanees weerstand. Al snel hing de rood-witte vlag overal. In Medan von-

Kinderen verkopen rood-witte speldjes, plaats en jaar onbekend. Bron: Fotograaf onbekend, Nationaal Archief/Archief E.J. Goedhart

den diverse demonstraties en optochten plaats om steun te betuigen aan de Republiek. De grootste parade, op 9 oktober 1945, zou honderdduizend mensen hebben getrokken.⁴⁹ ‘The air is electrified,’ schreef de Nederlandse luitenant-ter-zee C.A.M. Brondgeest over de atmosfeer in die dagen.⁵⁰

In Zuid-Sumatra vond de machtsstrijd plaats op 8 oktober 1945 toen de resident van Zuid-Sumatra, A.K. Gani, samen met Japanse ambtenaren van het militaire bestuur in een ceremonie de rood-witte vlag hees. Hierna werd op alle kantoren van overheidsinstellingen de rood-witte vlag gehesen. Op diezelfde dag werd afgekondigd dat in de residentie Palembang alleen het gezag van de Republiek Indonesië gold. De machtsstrijd in Palembang verliep zonder incidenten omdat Japanners de demonstraties ontweken.⁵¹

In Balikpapan op Kalimantan vond midden november 1945 volgens J.C.C. Haar, de plaatselijke commandant van de NICA, een ‘vrij grote demonstratie’ plaats die overigens rustig zou zijn verlopen.⁵² Op Bali, waar in het najaar van 1945 geen geallieerden waren, leidde een – onjuist – radiobericht over de erkenning van de Republiek Indonesië door China, de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten op 1 oktober 1945 tot een hausse aan publieke bijeenkomsten. Aan het einde van die week werd een grote bijeenkomst georganiseerd waarin de Japanse overdracht van de macht werd geëist.⁵³

Een paar weken later, op 27 oktober 1945, kwam het tot een treffen tussen Indonesiërs, Nederlanders en Japanners in Singaraja, aan de noordkust van Bali. Volgens een Indonesische ooggetuige kwam een eenheid met Nederlandse militairen van de mijnenveger Hr.Ms. Abraham Crijnsen in Buleleng, de haven van Singaradja, aan wal en verving de Indonesische vlag door de Nederlandse.⁵⁴ Bovendien eisten ze via de Japanners dat de Republikeinse gouverneur Ketut Pudja op het Nederlandse schip zou komen onderhandelen. Zo niet, dan zouden ze hem gewapend komen ophalen. Pudja weigerde en werd niet lang daarna gearresteerd. Vernederd en wanhopig door deze actie haalden pemuda de Nederlandse vlag neer, wat weer een tegenactie van de Nederlanders opriep. Toen een tiental pemuda bewapend met krissen, zwaarden en bamboesperen de blauwe baan van de vlag verwijderde en het rood-wit vervolgens hesen, schoten de Nederlanders vanaf het schip met mitrailleurs op de pemuda. Bij dit incident – dat opmerkelijk lijkt op het ‘Vlagincident’ in Surabaya – werd de zestienjarige Ketut Merta gedood.⁵⁵

Na de beschieting kwam een groep militairen aan land die, gewapend met machinepistolen en handgranaten, de Indonesiërs van de oever verdreef en daarbij, volgens het Engelstalige verslag van de commandant van de Heemskerck, ‘some casualties’ maakten.⁵⁶ Toen een bootje met Indonesiërs

bewapend met speren in de ogen van de Nederlanders te dicht bij het schip kwam, werd er weer met mitrailleurs geschoten. Deze strijd om de vlag versterkte het verzet op Bali. De destijds veertienjarige verpleegster Jero Wilaja was zo boos dat ze besloot voor de onafhankelijkheid te vechten. ‘We waren zo kwaad omdat ze blijkbaar niet begrepen dat we onze onafhankelijkheid hadden uitgesproken, en we waren ook gechoqueerd dat ze zich zo slecht gedroegen,’ zei ze in 2014 tegen journalist en historicus Anne-Lot Hoek.⁵⁷

Onenigheid over vlaggen, graffiti en ruzies op markten leidden tot relletjes en incidenten tussen de verschillende bevolkingsgroepen in diverse steden op Java, soms met dodelijke afloop. In Jakarta en Bandung werden op Java in september 1945 gewapende strijdgroepen gevormd, bestaand uit voormalige Molukse, Menadonese en Nederlandse KNIL-militairen en Nederlandse, Molukse en Indo-Europese jongeren. Deze groepen wilden de Nederlandse burgers beschermen, wraak nemen voor Indonesisch geweld en het koloniale gezag herstellen, en traden daarbij hard op.⁵⁸ Ook op Sumatra, in Medan, werd een gewapende pro-Nederlandse strijdgroep opgericht die op een vergelijkbare manier optrad. Deze ‘politieacht’ telde uiteindelijk ongeveer zeshonderd man, voornamelijk Molukkers, en stond onder leiding van luitenant Raymond Westerling.⁵⁹

In de loop van september 1945 nam de spanning op Java steeds verder toe. Op 23 september 1945 schreef het Japanse 16e Leger in zijn *Intelligence Bulletin*: ‘Prevailing tendency is that rivalry between Indonesians and others is becoming so acute that just a trifle friction may lead to furious impulsive explosions at any moment...’⁶⁰ Op 18 september 1945, drie dagen na aankomst met de HMS Cumberland in Tanjung Priok, constateerde ook Rear Admiral Patterson een toename in de politieke spanning en in geweldsincidenten. Volgens hem kon alleen de snelle komst van de geallieerden voorkomen dat de situatie uit de hand zou lopen.⁶¹ Dat zou een ernstige misvatting blijken: het zou juist de landing van de eerste reguliere geallieerde eenheden op Java zijn die de verhoudingen op scherp zette. De aankomst van de geallieerden op 29 september 1945, in het bijzonder de komst van de Nederlanders, luidde het einde in van een fase van vooral symbolische machtsstrijd op Java en zou uiteindelijk de directe aanleiding vormen voor de explosie van geweld in de daaropvolgende maanden.

III.

CONFRONTATIES

4.

Machtsconstellaties

De landingen van de eerste Britse en Australische eenheden in 1945 te Makassar (Sulawesi, 21 september), Jakarta (Java, 29 september) en Medan (Sumatra, 10 oktober), werkten als een katalysator en zetten de verhoudingen tussen de verschillende groepen en nationaliteiten in korte tijd op scherp. Ging het tot dan toe, vooral op Java, om een symbolische strijd om de macht met een relatief beperkt aantal slachtoffers, vanaf eind september 1945 veranderde dit. Min of meer gelijktijdig vond er op de drie eilanden een gewapende strijd om de macht plaats tussen de verschillende etnische groepen en nationaliteiten, een strijd die aan alle kanten met veel slachtoffers, grotendeels burgers en gevangengenomen strijders, gepaard ging.

MACHTSCONSTELLATIES EN PATRONEN

De aankomst van de geallieerden leidde niet overal direct tot geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. Dat gold bijvoorbeeld voor Nieuw-Guinea, de Molukken en Kalimantan, eilanden waarvan delen nooit door de Japanners waren bezet of die al voor het einde van de oorlog dan wel vlak na de Japanse capitulatie door de geallieerden werden ingenomen.

Laskar Puteri (strijdgroep van vrouwen) houdt een parade op Jalan Malioboro, Yogyakarta, datum onbekend. Bron: Fotografie onbekend, ANRI/IPPHOS

Plaatselijke omstandigheden speelden, kortom, een grote rol. Voor de analyse van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in het eerste halfjaar na de Japanse capitulatie is het daarom van belang de machtsconstellaties in de archipel te analyseren, opgevat als verhoudingen tussen verschillende actoren op een bepaald eiland, in een bepaalde regio op een bepaald moment.

Deze machtsconstellaties bepaalden in belangrijke mate het moment waarop het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders begon en eindigde, wie de daders waren en wie de slachtoffers. Was er bijvoorbeeld sprake van één dominante partij die haar gezag effectief kon uitoefenen? Of beheerste een partij in naam een gebied, maar was haar macht vooral symbolisch? Waren er meerdere actoren die elkaar de macht betwisten? In grote lijnen kunnen er voor de maanden vlak na de Japanse capitulatie drie machtsconstellaties worden onderscheiden.

De eerste soort constellatie omvatte de gebieden waar sprake was van verschillende (inter)nationale rivaliserende machtsblokken. Dit was het geval op grote delen van Java en Sumatra. Java was het dichtst bevolkte eiland en het politieke en militaire epicentrum van de archipel; hier lag ook in de koloniale tijd het bestuurlijke en economische zwaartepunt. Het was zowel de vestigingsplaats van de regering van de Republiek Indonesië als het eiland waar de Britten en de Nederlanders het leeuwendeel van hun militaire en politieke inspanningen op concentreerden. De verslagen Japanners waren de vierde partij die vooral in de maanden augustus-november 1945 de balans naar de ene of de andere partij konden laten doorslaan, al naargelang de houding van de lokale Japanse militaire autoriteiten ten opzichte van de Indonesische vrijheidsstrijd.

Ten tweede waren er de gebieden waar één partij dominant was. Van deze constellatie was bijvoorbeeld sprake op de eilanden in het oostelijk deel van de archipel, met uitzondering van Bali en grote delen van Zuid-Sulawesi. Hier waren de geallieerden, in dit geval de Australiërs en de Nederlanders, in militair en politiek opzicht de bovenliggende partij. In de tot voor kort gangbare benadering van de Bersiap-periode in de Nederlandse en Angelsaksische historiografie is aan deze eilanden doorgaans geen of nauwelijks aandacht besteed omdat hier minder extreem geweld tegen Nederlandse, Indo-Europese, Molukse en (vermeend) pro-Nederlandse Indonesische burgers plaatsvond. Toch kan juist een analyse van de ontwikkelingen op deze eilanden bijdragen aan ons begrip van het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders op de andere eilanden. Welke factoren

droegen ertoe bij dat het extreme geweld tegen Indo-Europese, Nederlandse en (vermeend) pro-Nederlandse Indonesische burgers hier zoveel minder was, althans tot medio 1946? Was er sprake van geweld tegen burgers of gevangengenomen strijders van andere nationaliteit en/of etniciteit? En zo ja, wie was er verantwoordelijk voor? Bestudering van dit geweld kan bepaalde algemene kenmerken blootleggen die wellicht ook op de andere eilanden terug te vinden waren.

Ten derde waren er de gebieden waar geen van de (inter)nationale machtsblokken zijn gezag effectief kon uitoefenen; niet omdat zij met elkaar concurreerden, maar omdat zij onvoldoende middelen daartoe konden inzetten. In deze gebieden strenden lokale gewapende Indonesische groepen met elkaar om de macht. Hiervan was bijvoorbeeld sprake in de residentie Pekalongan (Midden-Java), Banten (West-Java), Aceh in het noorden van Sumatra, de provincie Sumatra's Oostkust en op Bali. Dit is het soort geweld dat vaak wordt gecategoriseerd als (ber)daulat-acties of 'sociale revoluties'.¹

De drie machtsconstellaties kunnen bruikbaar zijn om allerlei vormen van geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders beter te begrijpen en analyseren. Tegelijk dienen hierbij enkele kanttekeningen te worden gemaakt. De machtsverhoudingen speelden dan wel een bepalende rol bij het buitensporige geweld, maar ze waren niet de enige factor die invloed uitoefende op dit geweld. De lokale doorwerking van de gebeurtenissen tijdens de Japanse bezetting, zoals de massamobilisering van de bevolking, de militarisering van grote aantallen jongeren op Java en Sumatra en meer specifieke, lokale gebeurtenissen, of de rol van propaganda en geruchten op het handelen van diverse actoren, speelden bijvoorbeeld ook mee. Bovendien veranderden de machtsconstellaties voortdurend als gevolg van wisselende allianties en de loop der gebeurtenissen.

Het is dus van belang oog te hebben voor mogelijke verschuivingen in de machtsverhoudingen tijdens deze eerste fase van de Indonesische Revolutie. De verschillende machtsconstellaties kunnen bovendien niet altijd strikt van elkaar gescheiden worden. In sommige periodes en in sommige gebieden was er sprake van overlap. Zuid-Sulawesi was weliswaar onderdeel van een machtsconstellatie waarin de Australiërs en de Nederlanders de dominante partij waren, maar op het eiland reikte die dominantie aanvankelijk niet veel verder dan de hoofdstad Makassar. Op Java en Sumatra, waar, zoals gezegd, sprake was van een machtsstrijd tussen rivaliserende (inter)nationale machtsblokken, kon op regionaal en lokaal niveau soms geen van deze partijen in een bepaalde periode haar gezag afdwingen. Waar dat het geval

was, grepen lokale, gewapende Indonesische groeperingen en individuen hun kans. Daarom zullen deze twee machtsconstellaties in deze analyse te samen worden behandeld.

Een volgende kanttekening betreft het feit dat er soms (grote) verschillen bestonden tussen Japanners, Nederlanders, Britten en Indonesiërs onderling. Aan de kant van de Republiek Indonesië waren er bijvoorbeeld tegenstellingen tussen de centrale regering in Jakarta, die een gematigde lijn tegenover Nederland voorstond en de nadruk legde op diplomatie (*diplomasi*), en pemuda-groepen die de onafhankelijkheid gewapenderhand (*perjuangan*) wilden verdedigen. Het officiële leger van de Republiek Indonesië, de TKR, stond soms lijnrecht tegenover een grote verscheidenheid aan strijdgroepen van religieuze, politieke of andere signatuur, maar keerde zich soms ook tegen de diplomatieke benadering van de politieke leiders van de republiek. En deze strijdgroepen waren ook met elkaar in gevecht. Bij alle partijen hadden de persoonlijkheid en houding van de politieke en militaire leiders ter plekke grote invloed op het plaatselijk verloop van de ontwikkelingen.

Daarnaast is het van belang om oog te hebben voor socio-economische verschillen die de eilanden overstijgen, zoals tussen urbane en rurale gebieden. Historicus Audrey Kahin wijst op het onderscheid in de aard van het geweld in de steden en in de rurale gebieden daarbuiten. De ontwikkelingen in Medan, Makassar en Jakarta vertoonden volgens haar meer overeenkomsten met elkaar dan met die in hun achterlanden. In de steden waren het de pemuda, met name degenen die tijdens de Japanse bezetting een paramilitaire opleiding hadden gekregen, die het voortouw namen bij (gewelddadige) acties tegen de autoriteiten (of ze nu Japans, Nederlands of Republikeins waren). Maar kenmerkend voor urbane gebieden was ook de aanwezigheid van oudere, gematigde nationalist die een geleidelijk pad naar de Indonesische onafhankelijkheid voorstonden.²

In rurale gebieden daarentegen waren de verhoudingen volgens Kahin veel meer gepolariseerd. Vooral daar werden tijdens de Indonesische revolutie pogingen gedaan om grote sociale, politieke en soms economische veranderingen door te voeren. In die regio's waren de boeren meestal de katalysator voor revolutionaire actie, vaak doordat ze in opstand kwamen en voedselvoorraden in beslag namen en de lokale Indonesische autoriteiten afzetten, verjaagden of vermoordden. Ook op Sulawesi, in Aceh en in andere rurale gebieden van Sumatra liepen jonge mensen vaak voorop in de strijd, maar ze hadden een andere achtergrond dan hun leeftijdsgenoten in de ste-

den. Ze hadden een opleiding genoten op islamitische scholen en waren lid van islamitische organisaties.³

Hoe verschillend de plaatselijke omstandigheden ook waren, toch zijn er enkele vrijwel algemene kenmerken en patronen terug te vinden in het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de eerste fase van de Indonesische revolutie. Het geweld was, zoals in hoofdstuk 1 vermeld, gelijktijdig, vaak onderling verstrengeld, veelvormig en extreem, waarbij sprake was van onmacht – en soms ook onwil – van de autoriteiten van uiteenlopende partijen om het geweld van reguliere eenheden, strijdgroepen en individuen te beteugelen.

De gelijktijdigheid slaat op het feit dat het extreme geweld tegen Indonesische, Molukse, Nederlandse, Indo-Europese, Japanse, Britse en Chinese burgers en gevangengenomen strijders min of meer gelijktijdig losbarstte op Java, Sumatra en sommige andere eilanden. Geweld in de ene of andere plaats of regio, of op het eiland, leidde, afgezien van lokale interacties, vaak ook weer tot een gewelddadige reactie in andere gebieden. Het is daarom van belang ook oog te hebben voor de verstrengeling van dit geweld.

Het extreme geweld was ook veelvormig, in de zin dat het een breed spectrum aan vormen besloeg. Van roof, afpersing, intimidatie, marteling, verkrachting, gedwongen verwijdering of uitzetting, tot brandstichting, massa-internering, bombardementen waarbij veel burgerdoden vielen, en moord. Moord zal van al deze vormen in deze studie de meeste aandacht krijgen, mede gezien de noodzakelijke beperking van het onderzoek. Onmacht, en soms ook onwil, van de politieke en militaire autoriteiten om reguliere eenheden, strijdgroepen en individuen in toom te houden was verder een terugkerend patroon in deze situaties. Dit gold zowel voor de Indonesiërs als voor de Britten, Nederlanders, Molukkers en Japanners.

Veel van het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de eerste fase van de Indonesische revolutie kenmerkte zich in het algemeen ook door een verregaande wreedheid. In de Nederlandse herinnering aan het Indonesische extreme geweld neemt het ‘tjintjangen’, het letterlijk in stukken hakken, van slachtoffers een belangrijke plaats in, maar Indonesiërs doodden ook anderen, zoals Japanners en Britten, op deze manier.⁴ Ook aan Nederlandse en Britse zijde werd in de eerste maanden van de revolutie buitensporig geweld toegepast, zoals het neerschieten van burgers of gevangenen zonder vorm van proces, of het platbranden van kampongs. Daarbij werden echter, voor zover bekend, geen methodes ge-

bruikt als tjintjangen. Van de Japanners daarentegen is wel bekend dat ze bij wijze van afschrikwekkend middel gedode tegenstanders onthoofden.⁵ De hiervoor beschreven kenmerken en patronen zullen uitgebreid aan bod komen bij de behandeling van de verschillende machtsconstellaties in de volgende hoofdstukken.

5.

Oostelijke archipel: geallieerde dominantie

Grote delen van de archipel buiten Java en Sumatra waren al tijdens de Tweede Wereldoorlog door Amerikaanse en Australische troepen veroverd. In de overige delen, met uitzondering van Bali, waren de Australiërs relatief snel na de Japanse capitulatie aanwezig, al beperkte die bezetting zich in eerste instantie tot de grotere steden. Op Nieuw-Guinea was de Japanse bezetting niet verder gegaan dan enkele punten op de Noord- en Westkust, terwijl delen van het zuiden en de binnenlanden in geallieerde handen bleven. Op 22 april 1944 veroverden de Amerikanen Hollandia, gevolgd door enkele andere plaatsen op Nieuw-Guinea. Op 15 september 1944 bezetten de Australiërs het eiland Morotai in de noordelijke Molukken, en in mei en juli 1945 volgden Tarakan, Balikpapan en andere delen in oostelijk Kalimantan.¹

Uitzondering in oostelijk Indonesië vormde Bali, waar Nederlandse troepen pas veel later, op 2 maart 1946, landden. Door de afwezigheid van de geallieerden, de aanvankelijke afzijdigheid van de aanwezige Japanse troepen en de zwakke positie van de officiële Republikeinse autoriteiten op het eiland, kwam de macht te liggen bij lokale aristocratische families, maar ook bij de pemuda. Daarbij bleek de lokale aristocratie verdeeld over steun aan de Republiek Indonesië of loyaliteit aan de Nederlanders. Dit leidde tot onderlinge strijd. Volgens Geoffrey Robinson is de revolutie op Bali misschien

beter te kenschetsen als een lokale burgeroorlog dan als een regionale manifestatie van een nationale bevrijdingsoorlog.²

Samen met de geallieerde troepen arriveerden in de eerste maanden na de Japanse capitulatie ook de eerste NICA-eenheden, vergezeld door KNIL-militairen, op de andere eilanden in Oost-Indonesië om het civiele bestuur op zich te nemen.³ In tegenstelling tot Java en Sumatra werd het Nederlandse gezag hier al vrij vroeg hersteld. De Australische troepen arriveerden namelijk niet alleen sneller dan de Britten op Java en Sumatra, ze waren ook getalsmatig veel sterker. Ten tijde van de Japanse capitulatie hadden ze al 50.000 man op Kalimantan. De Britten beschikten daarentegen tot 16 oktober 1945 slechts over 24.000 militairen op Java, een aantal dat later, inclusief Sumatra, uitgroeide tot ongeveer 65.000.⁴

Door hun snelle komst en relatieve sterkte konden de Australiërs de voormalige geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden snel verzamelen en evacueren en hoefden zij voor de ordehandhaving geen beroep te doen op Japanse troepen, in tegenstelling tot de Britten later op Java en Sumatra. De Australiërs gaven de Japanse commandanten in hun operatiegebied bevel om hun troepen te concentreren op bepaalde plaatsen waar ze vervolgens zelf in hun levensonderhoud moesten voorzien. De Japanners werden op deze afgelegen plekken niet of nauwelijks bewaakt door de geallieerden. Aangezien de Australiërs genoeg capaciteit hadden om de orde te handhaven, speelde de Japanse zelfinternering in het oostelijk deel van Indonesië hoogstzelden een rol in de dynamiek van geweld zoals op Java en Sumatra.⁵ De Japanners kwamen daarom, met uitzondering van Bali, niet te staan tegenover Indonesische strijdgroepen die hun wapens opeisten om zich te verdedigen tegen de geallieerden.⁶

Daar kwam nog bij dat de ruim 170.000 Japanners in het oostelijk deel van Indonesië zich over het algemeen coöperatiever lijkten te hebben opgesteld ten opzichte van de geallieerden dan de Japanners op Java en Sumatra. Hierdoor kon de ontwapening van de Japanners zonder problemen plaatsvinden.⁷ Zo sprak brigadier F. Chilton, de Australische commandant van de Makassar Force op Zuid-Sulawesi, over de ‘complete “correctness” van de Japanners op het eiland, in het bijzonder van de Japanse viceadmiraal Ohsugi. Deze uitte grote waardering voor de Australische strijdkrachten en wilde alles doen wat in zijn macht lag om te helpen; iets wat hij in de ogen van Chilton ook waarmaakte.⁸

Op Sulawesi droegen de Japanners dan ook geen wapens, ammunitie of andere goederen over aan de Indonesiërs.⁹ De weinige wapens die in han-

den kwamen van de nationalisten zouden van de enkele honderden aanwezige Nederlandse KNIL-militairen zijn afgepakt, dan wel gegeven door of gekocht van Australische soldaten. Ook werden er wapens van de Japanners gestolen; na de overdracht van het gezag door de Australiërs aan de Britten (februari 1946) visten nationalisten wapens uit zee die de Australiërs hadden weggegooid.¹⁰ Er lijkt in Oost-Indonesië geen sprake te zijn geweest van onderhandse politieke steun van de Japanners aan de Indonesische Republiek, al meenden de Nederlanders dat dit wel het geval was, overigens zonder daarvoor concrete bewijzen aan te dragen.¹¹

Naast de relatief snelle komst van de Australiërs waren er nog diverse andere factoren die het herstel van het Nederlandse koloniale gezag vergemakkelijkten. Sommige delen van Oost-Indonesië waren van oudsher op Nederland gericht, zoals de Molukse eilanden en de Minahasa, het schiereiland van Noord-Sulawesi. Beide eilanden kenden een grote christelijke gemeenschap terwijl uit de bevolking van oudsher veel militairen voor het KNIL en de (lagere) posities in de koloniale bureaucratie werden gerekruteerd. De ontvangst van de geallieerden op de Molukken was dan ook in het algemeen warm. Traditionele, aan het Nederlands gezag trouwe groepen kregen op het eiland al snel weer dominante posities terwijl de nationalist die tijdens de oorlog met de Japanners hadden samengewerkt zich gedeisd hielden. De plaatselijke pemuda-organisaties konden weinig gewicht in de schaal leggen.¹²

In het algemeen was het Indonesische nationalisme bovendien in Oost-Indonesië in vergelijking met Java minder sterk ontwikkeld. Het was een uitgestrekt, dunbevolkt gebied dat bovendien tijdens de Japanse bezetting onder de verantwoordelijkheid van de Japanse marine viel en voorbestemd was een Japanse kolonie te blijven. De Japanse marine had, in contrast met het Japanse 16e leger op Java, weinig gedaan om de bevolking te mobiliseren of de nationalist te steunen. Pas zeer laat in de oorlog moedigde de marine het Indonesisch nationalisme aan, in een poging de bevolking in te schakelen voor de verdediging. Hierdoor vond er ook geen grootschalige mobilisatie plaats van nationalistische jongeren zoals op Java en Sumatra. Dit is een belangrijke verklaring voor de beperkte omvang van het geweld van nationalistische kant in grote delen van de oostelijke archipel. Het waren namelijk juist deze jongeren met een (semi)militaire opleiding die op Java en Sumatra een belangrijke bijdrage leverden aan het geweld.¹³

Zoals gezegd vond in de eerste fase van de Indonesische revolutie ook buiten Java en Sumatra geweld tegen Indo-Europese, Molukse, Nederlandse en (vermeende) pro-Nederlandse Indonesische burgers plaats. Dat gold niet voor Ambon, waar de Nederlandse dominantie groot was. De weinige gewelddadigheden die hier plaatsvonden, werden door Nederlandse eenheden gepleegd en waren voornamelijk gericht tegen pro-Republikeinse Indonesiers en geïnterneerde Japanners.

Op Ambon was een van de eerste acties van de teruggekeerde Nederlandse functionarissen de remobilisatie van voormalige KNIL-militairen die in krijgsgevangenschap waren geweest. Al snel waren deze KNIL-militairen betrokken bij confrontaties met Javaanse en Madurese medesoldaten en ondernamen ze vergeldingsacties tegen geïnterneerde Japanse soldaten en degenen die in hun ogen hadden samengewerkt met de Japanners.¹⁴ Zo gingen enkele tijdens de oorlog door de Kempeitai mishandelde ex-KNIL-militairen van het eiland Saparua naar het nabijgelegen eiland Seram om de Japanners aldaar aan te vallen en te ontwapenen. Tijdens de schietpartijen die daarbij ontstonden, vielen enkele slachtoffers.¹⁵

Ook op Nieuw-Guinea was het hier en daar onrustig. Dat de geallieerde dominantie zelfs hier niet absoluut was bleek evenwel uit het feit dat in het achterland van Genyem de bevolking in opstand kwam tegen het Nederlands bestuur, terwijl ook in de stad Merauke incidenten plaatsvonden.¹⁶ In de laatste maanden van 1945 ontstonden in de hoofdstad Jayapura – toen Hollandia geheten – naar aanleiding van de berichten over de gewelddadigheden op Java grote spanningen tussen Javaanse en Menadonese KNIL-militairen. De aanwezige Javanen in de stad – onder wie een groot aantal rekruten van de politieschool – steunden het onafhankelijkheidsstreven en keerden zich tegen de KNIL-compagnie Menadonezen die daar gelegerd was. Deze Menadonezen waren fel pro-Nederlands en waren zeer geagiteerd omdat ze vreesden dat hun vrouwen en kinderen op Java in levensgevaar verkeerden. In oktober 1945 konden zij nog in de hand worden gehouden door het dreigement dat in geval van relletjes het Papuabataljon, bestaande uit lokale militairen, niet alleen op de Javanen, maar ook op hen zou schieten.¹⁷

De spanningen bleven echter bestaan. Toen een grote hoeveelheid wapens werd gestolen uit een legerdepot deden direct geruchten de ronde dat de Javanen op het eiland op 15 december 1945 in opstand zouden komen. In reactie daarop arresteerden Menadonese KNIL-militairen in de nacht van 14

op 15 december niet alleen alle aanwezige Javanen maar ook het – in hun ogen – onbetrouwbare deel van de politie. De Menadonezen ‘sprongen volledig uit de band tijdens de operatie’, in de woorden van de SONICA (Senior Officer NICA) J.P.K. van Eechoud.¹⁸ Tijdens de arrestaties vielen bij zogenaamde ontsnappingspogingen negen doden onder de Javanen en politieagenten. Hoewel er bevel was gegeven om in dergelijke gevallen te schieten, was Van Eechoud van mening dat dodelijke confrontaties met kalmer optreden te voorkomen waren geweest.¹⁹

Kalimantan laat weer een ander aspect zien van het geweld tegen burgers in deze vroege fase van de Indonesische Revolutie. Hier was voornamelijk sprake van spanning en geweld tussen Chinezen en Indonesiërs waarbij relaties met het buitenland, in dit geval nationalistische gevoelens voor China, een belangrijke rol speelden. Weliswaar waren verschillende plaatsen, waaronder Balikpapan en Tarakan, al voor het einde van de Tweede Wereldoorlog door de Australiërs veroverd, maar het duurde tot medio september 1945 voordat zij in staat waren het gehele eiland daadwerkelijk te bezetten. Die opmars begon met de aankomst van de 7e divisie op 17 september 1945 in Banjarmasin. Met de Australiërs kwam ook een detachement van 160 NICA-medewerkers mee. Aanvankelijk verwelkomden de Indonesiërs op Kalimantan de Australische militairen als bevrijders en schonken zij weinig aandacht aan de NICA. Toen hun evenwel duidelijk werd dat de NICA van plan was het Nederlandse koloniale gezag te herstellen, sloeg die houding om in angst, onzekerheid en vervolgens vijandigheid. Bij de NICA sloten zich KNIL-militairen aan die net uit Japanse krijgsgevangenschap waren gekomen; in Banjarmasin zelf ging het om zeventig man.²⁰

In het algemeen wilden de Australiërs, net als de Britten op Java en Sumatra, zo snel mogelijk terug naar huis, waardoor zij hun betrokkenheid bij de lokale politiek zoveel mogelijk probeerden te beperken. Een aantal van de Australische militairen in Banjarmasin stond sympathiek tegenover het Indonesische vrijheidsstreven en steunde de lokale vrijheidsstrijders met informatie, wapens en, in een enkel geval, het verspreiden van pamfletten met de oproep aan alle Indonesiërs zich te verenigen en de NICA af te wijzen. Niettemin overhandigden de Australiërs op 24 oktober 1945 het gezag al formeel aan de NICA.²¹

De NICA kwam tegenover een scala aan nationalistische, veelal ondergrondse paramilitaire organisaties te staan die gewapende aanvallen uitvoerden, sabotage pleegden en/of de bevolking aanspoorden de Nederlanders tegen te werken en de republiek te steunen. In Banjarmasin vond bijvoorbeeld op 10 november 1945 een aanval plaats op het politiebureau door ongeveer vijftig

Indonesische jongeren bewapend met handgranaten en een Australisch geweer. Volgens de Commanding Officer NICA (CONICA), C.C. de Rooy, was de aanval door de stadspolitie zonder eigen verliezen afgeslagen, terwijl onder de aanvallers tien doden en gewonden waren gevallen; later op de avond vielen bij andere botsingen nog eens vier doden en gewonden.²² In Balikpapan gooiden onbekenden twee Australische handgranaten in de elektriciteitscentrales en de woning van de CONICA; ook in Pontianak was het onrustig.²³

In Pontianak (West-Kalimantan) richtten Indonesiërs en Chinezen samen een veiligheidsorganisatie op, de Pendjaga Keamanan Oemoem (PKO). De Chinezen in de PKO maakten deel uit van een ondergrondse organisatie die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog tegen de Japanners had verzet en over vuurwapens beschikte. Zij ondernamen in augustus 1945 actie tegen Chinezen die zij vanwege hun samenwerking met de Japanners als collaborateurs beschouwden. Niettemin ontstonden er ook binnen de PKO spoedig problemen tussen Chinezen en Indonesiërs door de meer zelfbewuste houding van de eersten. De aanleiding daartoe waren geruchten die onder de Chinezen de ronde deden, dat schepen met troepen van de Kuomintang van generaal Chiang Kai-shek uit China onderweg waren om West-Kalimantan te bezetten. De Kuomintang was op dat moment in China verwickeld in een burgeroorlog met de communisten. De geruchten voedden de nationalistische gevoelens onder de Chinezen. Ze hingen posters op met de beeltenis van Chiang Kai-shek, staken vlaggen van de Kuomintang uit en verkondigden dat de provincie West-Kalimantan deel zou worden van nationalistisch China. De Chinezen in Pontianak, de hoofdstad van de provincie, wilden door de Indonesiërs niet langer aangesproken worden met 'cina' – dat in hun ogen een denigrerende lading had – maar met 'tionghoa'. Dat woord verwees naar Tiongkok, de Chinese republiek die als een van de winnaars uit de Tweede Wereldoorlog was gekomen, en naar het feit dat alle etnische Chinezen, ook in andere landen, deel uitmaakten van de Chinese natie. Deden Indonesiërs dat niet, dan kregen ze een reprimande of werden ze geslagen.²⁴

De Chinese troepen kwamen niet, maar de spanningen waren inmiddels opgelopen omdat Indonesiërs zich bedreigd voelden en verontwaardigd waren. Op verschillende plaatsen kwam het tot gevechten tussen Chinezen en Indonesiërs. In Pontianak vonden ook confrontaties plaats tussen beide groepen. De Chinese PKO-leden controleerden de markt, terwijl de Indonesiërs de macht hadden in de omringende kampongs. Vele Chinezen die in de kampongs leefden werden doodgestoken en -geslagen. Chinese kooplieden die met hun verse waar naar de markt wilden werden tegengehouden; als ze niet

meewerkten, werden ze vermoord en werden hun lichamen in het water gooid. Uiteindelijk staken Indonesiërs de markt en Chinese huizen in de stad in brand. De *dayaks* – een bevolkingsgroep op Kalimantan – deden hetzelfde in dorpen rondom Pontianak en Singkawang. De NICA maakte gebruik van de onderlinge animositeit tussen de verschillende bevolkingsgroepen en slaagde er in september 1945 in de provincie stevig onder controle te brengen.²⁵

Op Kalimantan kwam het geweld tegen burgers echter van vele kanten: ook hier lieten KNIL-militairen zich gelden. Op 30 november 1945 schoot een KNIL-patrouille in de Chinese wijk van Bandjermasin een Chinees dood tijdens de aanhouding van twee Formosanen (uit het tegenwoordige Taiwan) die voor Japanse militairen werden aangezien. Tijdens het latere onderzoek verklaarden de militairen dat de Chinees zich agressief had gedragen. Volgens burgergetuigen zat hij echter rustig op zijn voorgalerij toen hij door de militairen naar buiten werd getrokken en doodgeschoten; hij was niet gewapend en gedroeg zich niet agressief. De Nederlandse auditeur-militair (officier van justitie bij de krijgsraad) E. Bonn ging aanvankelijk mee met de burgerverklaringen en zag voldoende reden voor vervolging van de betrokken militairen. Uiteindelijk zag hij daar toch vanaf, ondanks protesten van de Chinese consul-generaal te Jakarta.²⁶ In een brief aan de Chinese consul voerde de procureur-generaal bij het hooggerechtshof van Nederlands-Indië de volgende reden voor dat besluit aan:

De onderhavige zaak werd in wezen op zuiver opportunistische gronden gedeponereerd, waar, gelet op de zeer bijzondere tijdsomstandigheden waarin moest worden opgetreden, door het instellen van een strafvervolging het zelfvertrouwen van – en de stemming onder de met zeer zware diensten belaste Nederlandsche troepen op ongewenste wijze worden beïnvloed. [...] In deze bijzondere omstandigheden kan het noodig zijn om op zuiver opportunistische gronden strafzaken, die in normale tijden zonder eenigen twijfel voor den rechter zouden worden gebracht, te deponeren.²⁷

Het lijkt erop dat dit soort optreden van het KNIL op Kalimantan geen incident was. Op 11 maart 1946 schreef E.O. baron van Boetzelaer, de eerste regeringssecretaris van Van Mook, aan generaal Spoor, als commentaar op een Chinees bezwaarschrift over buitensporig optreden van Nederlandse militairen in Jakarta: ‘ook uit de buitengewesten, met name uit West-Borneo en Bandjarmasin [Zuid-Borneo], werden enkele klachten van gewelddadig optreden van onze militairen ontvangen.’²⁸

In Zuid-Sulawesi, waar het geallieerde overwicht geringer was en zich voornamelijk beperkte tot Makassar en directe omgeving, vielen zowel aan Nederlandse als Indonesische zijde meer slachtoffers onder burgers en gevangengenomen strijders. In vergelijking met de andere eilanden in Oost-Indonesië was hier in de eerste maanden van de Indonesische Revolutie meer sprake van gewapend verzet tegen het herstel van het Nederlandse vooroorlogse gezag. Het gebied kende een lange traditie van verzet tegen de Nederlanders; het koloniale gezag was er pas in 1910, na vijf jaar strijd, gevestigd. De herinnering daaraan was in 1945 dan ook nog levend. De aristocraten die indertijd het voortouw hadden genomen in het verzet deden dat nu opnieuw. Zij waren tijdens het vooroorlogse Nederlandse koloniale bewind en de Japanse bezetting niet betrokken geweest bij het bestuur vanwege hun geringe opleiding. Hierdoor was hun gezag in de ogen van de Indonesische nationalisten niet gecorrumpeerd, zoals dat van de adel op Java.²⁹

In eerste instantie was het beeld nogal verdeeld. Sommige oudere Indonesische ambtenaren, afkomstig uit de Ambonese en Minahassische christelijke minderheden, verwelkomden de komst van de geallieerden en hielpen hen met de overname van Makassar. Andere bewoners van Zuid-Sulawesi verzetten zich evenwel tegen hun komst. Hoewel de leiding en organisatie van de nationalistische beweging aanvankelijk zwak was op Zuid-Sulawesi, waren ook hier vele rood-witte vlaggen en kledingstukken te zien, als tekens van steun voor de republiek.³⁰

Net als hun collega's op Kalimantan en de Britten op Java merkten de Australiërs dat zij op Zuid-Sulawesi aanvankelijk over het algemeen goed ontvangen werden door de Indonesiërs. Een zeldzame uitzondering vormde een verkenningsstocht naar Palopo, maar de afwijzende houding van de inwoners aldaar leek meer te maken te hebben met de aanwezigheid van vertegenwoordigers van de NICA.³¹ Evenals op Java stonden veel nationalisten op Zuid-Sulawesi wantrouwend tegenover de NICA. De aanwezigheid van NICA-officieren werd door Indonesiërs gezien als een teken aan de wand dat het oude koloniale bestuur weer werd ingesteld. Hieraan droeg ook de kennelijke arrogante, vooroorlogse houding van de Nederlanders in de NICA-eenheid bij. De lokale nationalisten en pro-Republikeinse aristocraten probeerden aanvankelijk net als op Java en Sumatra onderscheid te maken tussen de NICA en de buitenlandse militaire bezettingsmacht, in dit geval de Australiërs. Met de laatste wilden zij wel samenwerken, met de eerste pertinent niet.³² Daarmee was er een lont in een kruitvat gestoken, vooral ook omdat zich naast de NICA-officieren begin oktober 1945 ongeveer vijfthon-

derd Molukse KNIL-militairen in Makassar bevonden die tijdens de Japanse bezetting in krijgsgevangenschap waren geweest.

Vanaf oktober 1945 ontstond er een dynamiek van wederzijdse provocaties en geweld in Makassar en omgeving tussen de Molukse militairen en pemuda en andere Indonesiërs. Hierbij vielen aan beide zijden bij diverse acties tientallen burgerdoden. Op 2 oktober 1945 vond het eerste voorval plaats. Om vijf uur 's middags vertrok een truck met Molukse militairen vanaf hun barakken in de Kweekschool voor Inlandsche Schepelingen op Mariso – nu Jalan Rajawali 35. De Molukkers maakten hun eerste slachtoffer toen ze voor de moskee van de kampong Maluku eigenmachtig vuurden op een groepje Indonesische jongeren die rood-witte speldjes droegen. Ook op drie andere locaties vielen slachtoffers toen de Molukkers schoten op groepjes Indonesiërs. Een uur na vertrek was de truck weer terug bij de barakken. Het is onbekend hoeveel slachtoffers er zijn gevallen.³³

Wat volgde, is bekend geworden als de 'Ambon Moord' of de 'pembalasan terhadap kekejaman KNIL Ambon' (de vergelding voor de gruweldaden van het Ambonese KNIL).³⁴ In de nacht van 2 op 3 oktober 1945 trokken pemuda en burgers uit Makassar en omgeving naar Ambonese kampongs met alles wat als wapen kon dienen, en vermoordden volgens Indonesische bronnen tientallen Molukse burgers. Ze maakten daarbij geen onderscheid tussen Molukkers die pro-Republikeins of pro-Nederlands waren. Zo werden ook familieleden van strijders van de Molukse pro-Republikeinse strijd-groep Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku (KRIM) vermoord. En zo raakte Latumahina, van wie de hele familie pro-Republikeins was en wier vader onderdeel uitmaakte van de kring van gouverneur Ratulangi, gewond; zij overleefde de moordpartij wel.³⁵

Australische troepen wisten in de vroege ochtend een eind te maken aan de moorden. De spanningen hielden de dagen en nachten daarna echter aan; opnieuw zouden er slachtoffers zijn gevallen. De Australische commandant Ivan Dougherty en NICA-officieren vroegen gouverneur Ratulangi zich in te zetten om de situatie te kalmeren. Op een vergadering in Budi Langgeng Budi Suworo, Maricaya, deed hij tijdens een vergadering een beroep op de bevolking te stoppen met de aanvallen en de orde te herstellen. Ook Manai Sophiaan, leider van de pemuda in Makassar, en invloedrijke nationalistische leiders als Latumahina en Syaranamual deden veel moeite om de spanningen te verminderen en uitleg te geven over de toestand.³⁶

Op 13 oktober 1945 was er een nieuw voorval waarbij twee Molukse soldaten in het wilde weg schoten op Indonesiërs met rood-witte insignes waarbij

volgens een Nederlandse bron ‘helaas ook Chineezen en zelfs een Australiër gedood of gewond werden.’³⁷ Twee dagen later braken er in Makassar opnieuw ongeregeldeheden uit naar aanleiding van een ‘oorlogsverklaring’ van het Indonesische Volksleger op Java aan de Nederlanders, Indo-Europeanen en Amboezen. Een Molukse schildwacht bij een waterreservoir werd door een groep onbekenden vermoord. Toegesnelde militairen schoten op de wegvlochtende aanvallers en doodden twee van hen. Molukse soldaten zwierven daarna door de stad, op zoek naar hun vijanden, om wraak te nemen. Ze zeiden te schieten op samenscholingen van mensen die rood-witte kentekens droegen. Bij de schietpartijen viel een onbekend aantal doden. ’s Avonds gingen niet nader gespecificeerde Indonesiërs in de Molukse wijk opnieuw van huis tot huis en slachtten bewoners af die niet waren gevlucht. De Chinezen kregen te horen dat zij de volgenden zouden zijn als ze zich niet achter de republiek schaalden.³⁸

Uiteindelijk vielen er die dag en avond volgens een Australische bron achttien doden en veertien gewonden bij het geweld tussen de Molukkers en ‘local tribes’, van wie de nationaliteit of etniciteit niet werden vermeld. Een Nederlandse bron sprak van vijftig à zestig Ambonese (Molukse) dodelijke slachtoffers: mannen, vrouwen en kinderen.³⁹ Uit de slachtofferlijsten die in het kader van deze studie op basis van diverse bronnen zijn opgesteld (zie hoofdstuk 8) valt alleen op te maken dat op 15 en 16 oktober 1945 in ieder geval één Molukse soldaat en vier Molukse burgers in Makassar gedood werden en een dag later in dezelfde stad nog een Molukse burger.⁴⁰ Opvallend is dat slechts één Indonesische bron naar de moorden op de Molukse burgers op 15 oktober 1945 lijkt te verwijzen.⁴¹ In de nacht van 18 op 19 oktober 1945 was er ook in Paré-Paré een gewelddaad: een Menadonese man werd in bed aangevallen door een groep Indonesiërs en overleed als gevolg van de steekwonden die hij daarbij had opgelopen.⁴²

Ivan Dougherty, de Australische commandant in Makassar, zag de Molukkers kennelijk als hoofdverantwoordelijken voor de geweldsincidenten in Makassar. Op 16 oktober 1945 beval hij dat alle KNIL-militairen tot nader order in hun barakken moesten blijven. Niemand van de NICA of het KNIL mocht meer speldjes of emblemen van de Indonesiërs afpakken of zich hiermee bemoeien. KNIL-militairen mochten alleen nog wapens dragen als ze op wacht stonden en hadden daarvoor goedkeuring nodig van de Australiërs.⁴³

Drie dagen later liet de Australische opperbevelhebber generaal T.A. Blamey de Molukse militairen naar Balikpapan op Kalimantan overbrengen. Blamey zou tijdens een wandeling met eigen ogen hebben gezien hoe de Molukkers Makassaren of Buginezen, die bezig waren kokosnoten te plukken, uit de bo-

men hadden geschoten.⁴⁴ Zoals later duidelijk zal worden bracht het provocerende optreden van KNIL-eenheden in Jakarta (Java) en de ‘politiemacht’ van Westerling in Medan (Sumatra) de Britse bevelhebbers daar er eveneens toe om deze uit die steden te verwijderen en in Medan zelfs te ontwapenen.⁴⁵

Overigens erkenden ook Nederlandse militaire en civiele autoriteiten dat de Molukse militairen niet gedisciplineerd optraden. De bestuursambtenaren G.J. Wohlhoff en H.J. Koerts erkenden de noodzaak om hen te ‘matigen en onder controle [te] brengen’.⁴⁶ Kolonel C. Giebel, de verbindingsofficier van het KNIL bij het Australische hoofdkwartier op het eiland Morotai, schreef in zijn memoires dat er begin oktober 1945 wel een aantal KNIL-officieren aanwezig waren, maar dat deze niet in staat waren de Molukse soldaten ‘in toom te houden’. Hij wees er wel op dat deze door krijgsgevangenschap op Kalimantan ‘uitermate gehandicapt’ waren en niet in staat hun gezag te doen gelden.⁴⁷

Het harde optreden van deze Molukse KNIL-militairen is – evenals het optreden van hun Europese collega’s die op dat moment in de archipel aanwezig waren – in ieder geval voor een deel te verklaren uit een lange koloniaal-militaire traditie die erop was gericht de Indonesische bevolking met veel machtsvertoon en geweld te intimideren. Al dan niet extreem geweld tegen strijdende partijen en de bevolking in haar geheel maakte ook vóór 1942 structureel onderdeel uit van de koloniale oorlogvoering in Indonesië.⁴⁸

Ook andere omstandigheden hebben mogelijk bijgedragen aan het hardhandige optreden van KNIL-eenheden in de eerste maanden van de Indonesische Revolutie. Na drieënhalf jaar Japanse krijgsgevangenschap waren de KNIL-militairen vaak psychisch en fysiek uitgeput, maar dat vormde voor de Nederlandse legerleiding kennelijk geen beletsel hen toch direct weer in te zetten. Ook mogelijke zorgen van KNIL-militairen over het lot van familieleden kunnen een rol hebben gespeeld, net zo goed als wraakgevoelens bij degenen van wie naasten waren vermoord.⁴⁹

Het extreme, in de koloniale traditie wortelend geweld van militairen aan Nederlandse zijde op Zuid-Sulawesi had evenwel een tegenhanger aan Indonesische kant. De lokale Republikeinse leiders waren namelijk niet in staat het extreme geweld van de pemuda en anderen tegen burgers in te tomen. Dat bleek op 29 oktober 1945, toen pemuda in Makassar twee radiostations, een hotel, politiebarakken en het hoofdkwartier van de NICA aanvielen. De Australische troepen verdreven uiteindelijk de aanvallers.⁵⁰ De aanval was in het geheim gepland door de meer tot actie geneigde leden van de pemuda-beweging, zonder dat de Republikeinse gouverneur G.S.S.J. Ratulangi en de officiële leider van de pemuda, Manai Sophiaan, daarin gekend waren. De

pemuda waren geïnspireerd door de heroïsche beschrijvingen van de acties van de pemuda in Surabaya en Semarang door de journalist St. Mohammed Jusuf Sama, die net uit Java was aangekomen.⁵¹

In reactie hierop vaardigde de Australische commandant Chilton een proclamatie uit met strenge straffen, onder andere voor eenieder die zich schuldig maakte aan het dragen en in bezit hebben van allerlei soorten wapens, het houden van optochten en demonstraties en het uitoefenen van gewelddadigheden. Wie zich schuldig maakte aan sabotage, vernieling of belemmering van openbare diensten of geallieerde installaties kon ter plekke worden doodgeschoten.⁵² Daarmee trad Chilton in het voetspoor van zijn Britse collega generaal Douglas Hawthorn op Java, die op 13 oktober 1945 een proclamatie had afgekondigd waarin alle Indonesiërs die op heterdaad werden betrapt bij plunderingen, sabotage of het dragen van wapens zonder vorm van proces ter plekke konden worden neergeschoten.⁵³

Ook buiten Makassar maakten pro-Republikeinse Indonesiërs zich schuldig aan geweld en intimidatie ten opzichte van pro-Nederlandse Indonesiërs, Chinezen, Indo-Europeanen en Japanners. Op 20 oktober 1945 vielen naar schatting vijftig Indonesiërs Japanse burgers aan die werkten bij een cementfabriek in de buurt van Makassar. De bedrijfsleider en zijn assistent werden gedood, twee andere Japanners raakten gewond en enkele goederen werden gestolen, waaronder schrijfmachines.⁵⁴

Soms lokten de Japanners ook zelf geweld uit. Zo hadden Japanners op 4 oktober 1945 twee Javanen in hun kampement vastgebonden en in elkaar geslagen. In reactie daarop drong 's avonds een groot aantal Indonesiërs de Japanse barakken binnen en viel de Japanners aan met stenen, stokken, messen en ander wapentuig. Enkele Japanners raakten daarbij zwaargewond. Een Australische compagnie moest eraan te pas komen om de Japanners te ontzetten.⁵⁵

Ook vermeend pro-Nederlandse Indonesiërs werden slachtoffer van geweld. De uitbreiding van de actieradius van de Australische troepen en de herbezetting, samen met Nederlandse NICA-officieren, van diverse plaatsen buiten Makassar leidden tot spanningen. Inmiddels was vrijwel overal een sterke jeugdbeweging actief die geleid werd of contact had met Indonesische hoofden en de kring rond gouverneur Ratulangi. In de afdeling Bonthain, bijvoorbeeld, trokken anti-Nederlandse groepen rond die roofden en aanslagen pleegden. Zo werd op 23 oktober 1945 de directeur van het postkantoor in Bonthain, de hoofdplaats van de gelijknamige afdeling, vermoord.⁵⁶

De Indonesische hoofden en vorsten waren onderling verdeeld. Een groot deel schaarde zich aanvankelijk achter de Republiek; een ander deel

wilde wel samenwerken met de Nederlanders. De houding van de vorsten – en op lager niveau de *lurahs* (dorpshoofden) – was van belang omdat zij traditioneel de keuze bepaalden van hun onderdanen; reden waarom hun steun zowel door de Nederlanders als de Indonesische nationalistinnen werd gezocht en/of werd afgedwongen. Eind 1945 kreeg de NICA steeds meer de bovenhand op Zuid-Sulawesi. Weliswaar beperkten de Australiërs de inzet van hun troepen omdat zij deze zo snel mogelijk wilden repatriëren, maar de aanwezige KNIL-eenheden op Zuid-Sulawesi kregen eind 1945 versterking van twee infanteriebataljons. Deze bestonden voor het merendeel uit voormalige Nederlandse en Indo-Europese krijgsgevangenen.⁵⁷

In november 1945 stelden de Australiërs zich vierkant achter de NICA op. De lokale bestuurders kwamen nu onder grote druk te staan om de Nederlanders te accepteren. De Australiërs verwijderden verschillenden van hen van hun positie omdat ze niet wilden samenwerken met de NICA. Een aantal werd gearresteerd en gevangengenomen. Eind 1945 leek de grote meerderheid van de vorsten, inclusief gouverneur Ratulangi en de zijnen, te kiezen voor samenwerking met de Nederlanders, in ruil voor vergaande concessies zoals de oprichting van een voorlopig bestuur. Nadat de Australiërs op 1 februari 1946 hun taken hadden overgedragen aan de Britten, zou echter blijken dat deze samenwerking weinig voorstelde. De Nederlanders weigerden de beloofde concessies na te komen en de bereidheid van de vorsten tot samenwerking bleek in grote mate afgedwongen door de Australiërs.⁵⁸

Na de mislukte aanval op Makassar van eind oktober 1945 week het gewapende Republikeinse verzet uit naar de rurale gebieden van Sulawesi en naar Java. Buiten Makassar bleef het onrustig. In januari 1946 slaagden KNIL-eenheden er bijvoorbeeld na twee dagen van felle gevechten in Palopo, de hoofdstad van Luwu, in te nemen. Aangezien het Republikeinse verzet slecht bewapend was, richtte het zich vooral op burgerdoelen, zoals pro-Nederlandse Indonesische burgers.⁵⁹ Op 26 januari 1946 vermoordde een lokale pemuda-groep bijvoorbeeld een zekere Latang met tien anderen die ervan beschuldigd werden handlangers van de NICA te zijn in zijn huis in het Surutanga-district in de buurt van Palopo.⁶⁰

Omgekeerd gebruikte het KNIL in de regio in dezelfde periode ook extreem geweld tegen gevangengenomen pemuda. Volgens een verklaring – onder ede – van de Indonesische landrechter Hadji Sinapati, die niet pro-Republikein was, haalden KNIL-militairen begin 1946 tientallen pemuda die tot gevangenisstraffen veroordeeld waren uit de gevangenis en schoten ze dood. Alleen al in Palopo ging het om dertig slachtoffers.⁶¹

CONCLUSIE

Op Nieuw-Guinea en Ambon was het Australische en Nederlandse gezag zo sterk en het Indonesische nationalisme zo zwak dat hier vrijwel uitsluitend sprake was van extreem geweld van KNIL-militairen tegen al dan niet vermeende pro-Republikeinse Indonesiërs en Japanse soldaten die zichzelf geïnterneerd hadden. Voor deze eilanden geldt, net als voor de rest van Oost-Indonesië, met uitzondering van Bali, dat de Japanners nauwelijks betrokken waren bij het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders, hetzij als daders, hetzij als slachtoffers. De relatief snelle komst van de Australische troepen, de coöperatieve opstelling van de Japanners ten opzichte van de geallieerden, de aanvankelijk zwakke nationalistische beweging en de vrijwel complete afwezigheid van door de Japanners gemobiliseerde jongeren maakten dat er geen confrontaties plaatsvonden tussen Japanse militairen en Indonesische strijdgroepen over de overdracht van wapens, zoals op Java en Sumatra; gevechten die daar vaak gepaard gingen met extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders.

De Australische en Nederlandse aanwezigheid in Zuid-Sulawesi beperkte zich voornamelijk tot de hoofdstad Makassar. De komst van de NICA en KNIL-militairen zorgde net als op Java en Sumatra ook hier voor grote spanningen. Deze leidden in oktober 1945 tot extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. Het ging op dit deel van het eiland vooral om extreem geweld van pemuda tegen Molukse burgers en van KNIL-militairen tegen pro-Republikeinse Indonesiërs. Van de Australische eenheden zijn geen gevallen van buitensporig geweld bekend tegen burgers of krijgsgevangenen of ontwapende militairen.

De gebeurtenissen op de eilanden in Oost-Indonesië in de eerste zeven maanden na de Japanse capitulatie laten een patroon zien in de dynamiek van geweld dat ook op Java, Sumatra en andere eilanden valt waar te nemen: de onmacht – wellicht ook onwil? – van gematigde Indonesische nationalisten en van Nederlandse civiele en militaire autoriteiten om respectievelijk de pemuda-groeperingen en KNIL-eenheden in de hand te houden. Dit zette op zijn beurt een spiraal van geweld in gang waarvan burgers en gevangenen strijders aan beide kanten het slachtoffer werden.

6.

Java en Sumatra: rivaliserende (internationale) machtsblokken

Pas op 29 september 1945 kwamen de eerste tweeduizend Britse militairen in Indonesië in de haven van Jakarta aan. Uiteindelijk zou dit aantal toenemen tot ongeveer vijftigduizend man, het overgrote deel behorend tot het (Brits-)Indische leger. Op 10 oktober 1945 landden ook de eerste vijfduizend Britten bij Belawan, Medan. Het Brits(-Indisch)e contingent op Sumatra zou uiteindelijk uitgroeien tot vijftienduizend man. Eind september 1945 was Louis Mountbatten, de opperbevelhebber van alle geallieerde troepen in Zuidoost-Azië (SEAC), op basis van nieuwe informatie tot de conclusie gekomen dat de nationalistische beweging veel sterker was en veel breder steun genoot onder de bevolking dan hij eerder had aangenomen.¹

Om bloedige confrontaties met de Indonesiërs te vermijden en de hulpverlening aan de geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden niet in gevaar te brengen, zouden de Britten alleen een beperkt aantal strategische plaatsen, zogenoemde *key areas*, bezetten: aanvankelijk Jakarta en Surabaya

op Java, en Padang, Palembang en Medan op Sumatra. Later kwamen hier op Java nog Semarang, Bandung en Bogor bij. De hulpverlening aan geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden en de ontwapening en evacuatie van de Japanners zouden voorrang krijgen boven het herstel van het Nederlandse koloniale gezag in de hele archipel. In de steden die als key area waren uitgekozen zou een Brits militair bestuur worden opgezet dat het oppergezag had en waaronder de NICA zijn gezag zou kunnen uitoefenen. Buiten de key areas was het aan Nederlandse, niet aan Britse troepen, om te proberen het Nederlands gezag te herstellen.²

De komst van de geallieerde troepen zorgde voor een chaotische situatie op Java. Hoe verwarrend dat was, bleek uit een brief van een Nederlandse planter uit Bandung:

Wie het gezag nog uitoefent, weten wij eigenlijk ook niet meer. Je kunt in verschillende plaatsen de meest dwaze verhoudingen meemaken. In Batavia kun je Engelschen, Hollanders, Indonesische militie, gewone politie, buitengewone politie, een soort burgerwacht van de extremisten en nog jappen vinden als ordebewaarders. Alle partijen bereid elkaar bij de eerste de beste gelegenheid de strot af te bijten. Wiens woord beslissend is, weet ook niemand, want er worden wel bepaalde dingen verordonneert [sic], maar de bovengenoemde instanties bepalen ieder voor zich of deze maatgevend is, dus is bij de uitvoering en controle op de uitvoering van bepaalde orders ook slechts verwarring.³

Natuurlijk verschilde de situatie in Jakarta met die in andere steden of in rurale gebieden, maar ook elders waar de geallieerden zich niet vertoonden, was de situatie vaak wanordelijk. Zo schreef Abu Hanifah, de voorzitter van het Komite Nasional Indonesia in de residentie Bogor en gevestigd in Sukabumi (West-Java), achteraf met enige voorzichtigheid in zijn memoires: 'I must confess that sometimes the administration was in a confused state in my region.'⁴

Hanifah was min of meer op zichzelf aangewezen, want hij had geen contact met de nationale regering van de Republiek Indonesië. De onderlinge communicatie tussen de provincies en binnen de provincies was volgens Hanifah slecht. Er was nog geen echt leger van de Republiek Indonesië en er was een gebrek aan politieagenten en soldaten. De Indonesische strijdgroepen waren later vaak beter bewapend dan het officiële Republikeinse leger, de TKR. Bovendien bleken de pemuda niet altijd makkelijk in de hand

De Laskar Wanita (Laswi: strijdgroep van vrouwen) te Surakarta krijgt militaire training. Op de foto krijgen de vrouwen instructies in het gebruik van wapens, met onder meer een KNIL-revolver, circa 1946. Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS

te houden, zeker niet wanneer ze zich verbonden met de nieuwe politieke partijen.⁵

ONDERLING WANTROUWEN EN ANGST

De komst van de geallieerden werd door Indonesiërs in de archipel met wantrouwen bekeken. Dat wantrouwen werd nog vergroot door het harde optreden van de eerste KNIL-eenheden in Jakarta. Berichten en geruchten daarover voedden de argwaan dat de Nederlanders meeliften met de Britten en gekomen waren om hun voormalige kolonie opnieuw in bezit te nemen. De gecombineerde landing van niet alleen Britse, maar ook Nederlandse troepen versterkte de al bestaande vrees voor 'de NICA', zozeer dat wel gesproken werd van een 'NICA-fobie'.⁶

Keer op keer zouden de Britten op Java en Sumatra, net als de Australiërs op Zuid-Sulawesi, merken dat de Indonesiërs zeer wantrouwig stonden tegenover de Nederlanders en de NICA. 'Every action of the Indonesians is based on fear of NICA penetration and in order to maintain our position we

have to maintain the most strict neutrality,' schreef de Britse RAPWI-Lieutenant Commander A.J. Leland vanuit Semarang (Midden-Java) bijvoorbeeld op 3 november 1945.⁷

Als de Indonesiërs zelfs maar de indruk kregen dat de Britten de Nederlanders hielpen of als er Nederlanders bij de Britse eenheden zaten, sloeg hun houding om in vijandigheid en vonden er aanvallen plaats door gewapende groepen.⁸ Vooral de pemuda waren zeer gebeten op de NICA en meenden overal NICA-spionnen te zien. Zij fouilleerden mensen op straat en in de treinen, op zoek naar rood-wit-blauw in hun kleding of bezittingen. Alleen dat was soms al voldoende voor hen om een moord te plegen.⁹

In de Indonesischtalige media verschenen in oktober 1945 en de maanden daarna veel berichten over roof, marteling en moord door NICA-soldaten, in een enkel geval vergezeld door Japanners, op Indonesiërs. De benaming 'NICA' werd daarbij inwisselbaar gebruikt voor burgers en militairen en voor zowel KNIL-militairen als Brits-Indische soldaten. Zo stond in *Merah Poetih* op 18 oktober 1945 een artikel over twee Molukkers (destijds 'Ambonezen' genoemd) in 'NICA'-uniform'. De ene schoot een vrouw dood en de andere doodde twee mannen op de Jatinegara-markt in Jakarta. Beide Molukkers liepen ernstige verwondingen op toen ze daarop werden aangevallen door een menigte. Op andere markten in de hoofdstad zouden aanvallen hebben plaatsgehad door 'Indiase' (Brits-Indische) NICA-militairen.¹⁰

Niet alleen aan Indonesische kant deden allerlei geruchten over extreem geweld van tegenstanders de ronde. Zo schreef de eerdergenoemde Britse RAPWI-officier Leland vanuit Semarang op 5 november 1945 in een brief aan zijn vrouw:

The good old atrocity stories are getting around. One brought in today from an agent in Sourabaya [sic] was that the Indonesians were openly boasting that they had broiled the flesh of Indians on skewers and had eaten it.¹¹

Onder Nederlanders in Bandung deden verhalen de ronde dat op de pasar mensenvlees zou worden verkocht. En in en rond Jakarta zouden volgens Nederlandse berichten de harten van ontvoerde en vermoorde Chinese jongeren door hadji (iemand die de bedevaart naar Mekka heeft volbracht) aan milities zijn gevoerd om hen sterker te maken, terwijl de rest van het lijk als vlees werd verkocht op de markt. Hoewel deze berichten ogen als gruwel-propaganda, meldden ook bronnen die sympathiseerden met de republiek

vergelijkbare gevallen van kannibalisme om de spirituele kracht van de vijand op te nemen.¹²

Hoewel dus zeker niet kan worden uitgesloten dat dit soort incidenten daadwerkelijk hebben plaatsgevonden, tonen deze berichten een sterke verwantschap met het soort verhalen dat vaker de ronde doet in tijden van revolutie, oorlog en massaal geweld, al dan niet bewust in omloop gebracht om de vijand te demoniseren. Geruchten en berichten in die eerste chaotische maanden na de Japanse capitulatie over al dan niet vermeende wandaden van de vijand konden de angst vergroten die altijd al latent aanwezig was onder de verschillende groepen in de voormalige kolonie. Kort samengevat: de angst van de autochtone bevolking voor de macht van het koloniaal bewind, tegenover de latente vrees van de Europeanen voor de hen omringende, maar grotendeels onbekende gekoloniseerde wereld.¹³

De angst voor de ander kon het gevoel van kwetsbaarheid vergroten en de drempel verlagen om tot geweld over te gaan. Daar kwam bij dat lokale Indonesische propaganda vanaf oktober 1945 het geweld vaak ook aanmoedigde. Na de onafhankelijkheidsverklaring werd in de propaganda in eerste instantie de nadruk gelegd op een vreedzame overdracht van de macht. In oktober 1945 echter werd het gebruik van geweld door lokale leiders publiekelijk goedgekeurd, in reactie op de toenemende schermutselingen tussen enerzijds gewapende Indonesiërs en anderzijds terugtrekkende Japanse troepen en, vervolgens, geallieerde en Nederlandse troepen.¹⁴

Werden de geallieerden in eerste instantie neergezet als potentiële bondgenoten van Indonesië, nu werden ze geportretteerd als buitenlandse bezetters

Sutomo, oprichter van Radio Pemberontakan Rakyat (Radio Volksopstand) in Surabaya, februari-maart 1947.

Bron: Cas Oorthuys, Nederlands Fotomuseum

en vijanden van de republiek, net als de Japanners, maar ook de Indo-Europeanen. Een van de bekendste Indonesische propagandisten was de journalist Sutomo ('Bung Tomo') die met zijn Radio Pemberontakan Rakjat (Radio Volksofstand) vanaf medio oktober 1945 vanuit Surabaya opriep tot acties tegen de Nederlanders en later de Britten (al heeft Sutomo volgens historicus Marjolein van Pagee ook opgeroepen tot het beteugelen van geweld).

Vanaf begin november 1945 begon ook de Republikeinse regering in Jakarta het gebruik van geweld tegen de Nederlanders te rechtvaardigen, vanuit de gedachte dat dit, gezien de vele gewapende incidenten tussen Indonesiërs, Britten en Nederlanders, onvermijdelijk was. Tegelijkertijd bleef zij haar voorkeur voor een vreedzame oplossing benadrukken.¹⁵ In een officiële verklaring van de regering van de Republiek Indonesië op 17 november 1945 in *Berita Repoeblik Indonesia* benadrukte zij bijvoorbeeld dat zij geen geweld zou gebruiken om haar strijd te volbrengen, maar dat wanneer Indonesiërs hun toevlucht namen tot geweld, dit gebeurde omdat de Nederlanders het noodzakelijk vonden geweld te gebruiken tegen de Indonesische natie om hun wil op te leggen.¹⁶

Maar de groeiende bereidheid om geweld te gebruiken, ingegeven door een gevoel van kwetsbaarheid en soms versterkt door propaganda, gold niet alleen Indonesiërs en Nederlanders, maar alle partijen, onder wie de Britten.¹⁷ Er ontstond een dynamiek in Indonesië die te vergelijken is met een meer algemeen proces, zoals dat door de Franse historicus en politicoloog Jacques Sémelin is beschreven:

the instrumentalisation of an *imaginaire* of fears, fed by both shocking and revolting images with a high emotional charge, literally enables the perpetrators to shift from fantasy into action: from the fear of being viciously destroyed to the concrete action of destroying viciously.¹⁸

INDONESISCHE POGING TOT MACHTSOVERNAME: DE EERSTE GEWAPENDE CONFRONTATIES

Al in augustus en september 1945 waren de eerste strijdgroepen (*badan pejuang*) gevormd, maar het is niet verrassend dat juist na de landing van de geallieerden op Java en Sumatra spontaan een groot aantal strijdgroepen ontstond die koortsachtig allerlei activiteiten ontplooiden. Het leek voor de pemuda en strijdgroepen essentieel om in actie te komen voordat ze zelf aangetast zouden worden. De strijdgroepen waren vaak lastig te definiëren. Er waren grote pemuda-organisaties met een meer formele structuur zoals

de al op 1 september 1945 opgerichte API (Angkatan Pemuda Indonesia), maar ook vele, meer marginale groepen die voortkwamen uit bestaande sociale netwerken, zoals een bepaalde kampong, school, beroep(svereniging) en de vele jeudgroepen die door de Japanners waren opgericht of die gegroepeerd waren rondom een religieuze leider of lokale crimineel.¹⁹

Ook waren er strijdgroepen van specifieke etnische minderheden, bijvoorbeeld Chinezen (Angkatan Muda Tionghoa in Malang), Molukkers (Pemuda Indonesia Maluku) en jongens afkomstig uit Sulawesi (Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi). Zij hadden als doel de loyaliteit van deze minderheden aan de Republiek Indonesië te tonen; een loyaliteit die door hun bevoorrechte positie in het vooroorlogse Nederlandse koloniale bestel in Indonesische ogen ter discussie stond. Bovendien dienden ze ter bescherming van de eigen groep tegen aanvallen.²⁰

Veel van de strijdgroepen hadden niet eens een naam of behoorden alleen in naam tot een grote organisatie. Het waren veelal losse verbanden die net zo makkelijk een alliantie aangingen als verbraken met andere strijdgroepen en waarbij het niet altijd duidelijk was wie er nu van lid van waren. De kleinere groepen werden vaak bijeengehouden door een persoonlijke band met de individuele leiders. Slechts weinigen hadden een duidelijke politieke signatuur, afgezien van het feit dat ze nationalistisch waren. Door gebrek aan onderlinge communicatie waren de verschillende strijdgroepen meestal niet op de hoogte van elkaars activiteiten, pogingen tot organisatie en contacten.²¹ Gaandeweg vond wel meer coördinatie plaats tussen de verschillende strijdgroepen, zowel lokaal als nationaal. In Bandung kwam er midden november een coördinerend lichaam voor alle strijdgroepen tot stand, de Markas Dewan Pimpinan Perjuangan (MDPP). Nationaal verenigden de zeven grootste pemudagroepen op 10 november 1945 in Yogyakarta op een landelijk pemudacongres zich in de Pesindo (Pemuda Sosialis Indonesia) waaronder de PRI (Pemuda Republik Indonesia) en de API (Angkatan Pemuda Indonesia).²²

In het algemeen gold voor de strijdgroepen dat ze veelal particulier waren in plaats van officieel, dat ze geheel of voornamelijk bestonden uit pemuda en dat ze zich vooral bezighielden met de strijd (perjuangan). Ook deelden ze met elkaar het sterk gevoelde verlangen om de idee van de Republiek en de onafhankelijkheid – twee concepten die voor hen onlosmakelijk met elkaar verbonden waren – uit te dragen en te verdedigen tegen eenieder die hen bedreigden. Dat leek het geval te zijn na de landing van de eerste geallieerde eenheden eind september 1945 op Java en begin oktober 1945

op Sumatra. Om de pas verworven onafhankelijkheid te verdedigen en de Republiek Indonesië te beschermen hadden de pemuda wapens nodig. Veel van de strijdgroepen waren namelijk nauwelijks bewapend en beschikten vaak alleen over steekwapens als bamboesperen.²³ De aanwezige Japanse bezettingstroepen boden de beste mogelijkheid om aan wapens te komen. Als de Japanners niet bereid waren die zonder meer te overhandigen, moest er maar geweld worden gebruikt. De pemuda keken met steeds meer onbegrip naar de afwachtende, verzoenende houding van de leiders van de republiek.

Sinds de geallieerde landingen op 29 september 1945 waren Sukarno en zijn kabinet echter nog voorzichtiger geworden en er nog meer op gebrand een goede indruk te maken op de geallieerden. Zij streefden ernaar de wereld te laten zien dat de Republiek Indonesië in staat was de rust en orde te bewaken en de machtsoverdracht ordelijk te laten verlopen. Chaos en ongecontroleerd geweld zouden dit imago bezoedelen.²⁴ Om die reden voerde de nationale Indonesische propaganda aanvankelijk alleen campagne voor een vreedzame overdracht van de macht.²⁵ Ook lokaal was er vaak sprake van spanningen tussen de meer tot actie geneigde Indonesische strijdgroepen en de meer afwachtende civiele autoriteiten.

Was de urgentie om wapens in handen te krijgen voor de pemuda sinds de komst van de geallieerden op 29 september 1945 groter geworden, de Japanners stonden al vanaf de komst van de geallieerde voorhoede op 15 september 1945 onder zware druk van de geallieerden om harder op te treden tegen de Indonesiërs. Voorheen konden de Japanners nog weggkomen met een relatief tegemoetkomende houding tegenover de Indonesiërs. Nu werd van hen verwacht dat ze harder zouden optreden tegen de Indonesiërs, desnoods gewapenderhand. Japanse troepen en Indonesische vrijheidsstrijders kwamen daarom nu vaker direct tegenover elkaar te staan.²⁶

Daarmee ontpopte Japan zich tot een vijand van de Republiek, zoals Sukarno – die tijdens de Japanse bezetting nog met de Japanners had samengewerkt – op 30 september 1945 schreef aan de Supreme Commander of the Farther East regions (vermoedelijk gaat het om Mountbatten, de Supreme Allied Commander South East Asia Command):

Every inhibition from the side of the Japanese Military Government increased the strong desire to be free and affected a psychological sphere among the population, namely that Japan was the barricade of bringing Indonesia's independence to perfection.²⁷

In de Indonesische pers verschenen in deze periode steeds meer negatieve berichten over de Japanners, met als algemene strekking dat zij het Indonesische volk aanvielen en de republiek ondermijnden.²⁸ De verslechtering van de Indonesische houding ten opzichte van de Japanners valt ook duidelijk te zien aan het aantal Japanse slachtoffers. Waren dat er in september 1945 nog achttien, in oktober van dat jaar waren het er waarschijnlijk 415, onder wie 86 man vrijwel ongewapend marinepersoneel en ten minste 96 burgers.²⁹

Een overzicht dat vermoedelijk werd samengesteld door het Japanse 16e Leger op Java laat vanaf de capitulatie op 15 augustus 1945 een stroom aan plunderingen, berovingen, ontvoeringen, aanvallen en moorden op Java zien waarvan tientallen Japanse burgers en ongewapende of gevangengenomen militairen slachtoffer werden. Een aantal voorbeelden volstaat om een indruk te geven. Op 1 september 1945 werd in Jakarta het magazijn van het kantoor van de Japanse marine voor administratie en voorraden geplunderd. Twee dagen later werden in dezelfde stad twee onderofficieren van de telegraafdienst vermist in kampung Bali in Matraman. Op 15 september werd een carbidfabriek van de Japanse marine aangevallen waarbij één gewonde viel. Op 28 september 1945 werd een Japanse burger in militaire dienst die in Kediri (Oost-Java) rondzwierf gewond bij een aanval. Op 4 oktober werd een depot met motorvoertuigen geplunderd in Cilandak (West-Java). Op 10 oktober werden 30 tot 45 Japanners vermoord bij de molens van de Preanger Bontweverij in Garut (West-Java). Op 20 oktober vielen er 53 dodelijke slachtoffers onder de Japanse medewerkers van de Oji-papierfabriek in Kaliung in de omgeving van Malang (Oost-Java).³⁰

In sommige gevallen ging het ook om extreem geweld. In Sukabumi liepen Japanse burgers, de zogenoemde *sakura*, die de stad verlieten in hinderlagen van kleine groepen pemuda. Zij hadden zich tijdens de oorlogsjaren gehaat gemaakt door te plunderen onder dreiging met de Kempeitai, door jonge meisjes te verleiden en door zich als moslim voor te doen. De pemuda hakten hun handen, armen, hoofden en benen af. Er waren ook Japanners bij die beweerden dat ze tot de islam bekeerd waren. De pemuda controleerden daarop hun genitaliën om te zien of ze echt besneden waren. Toen dit niet het geval leek te zijn, werden ze door de woedende en verontwaardigde jongeren gemarteld en aan hun enkels opgehangen.³¹ Uit andere plaatsen kwamen vergelijkbare berichten. Een Nederlandse ooggetuige vertelde dat Japanners in de gevangenis van Ambarawa voor de ogen van de Europeanen getjintjand (in stukken gehakt) werden.³² Tijdens, of als gevolg van, gevechten met Indonesiërs om wapens, materieel of instanties vielen in ok-

tober 1945 nog eens tientallen Japanse slachtoffers onder burgers en krijsgeslagen of ontwapende Japanse militairen.

Vanaf eind september 1945 zetten Indonesiërs de overname van het civiele bestuur en de publieke diensten van de Japanners met steeds meer kracht door, desnoods met geweld. Op 25 september 1945, vlak voor de geallieerde landingen, had de centrale regering van de Republiek Indonesië bepaald dat alle ambtenaren die tot dan toe onder Japans gezag stonden, voortaan formeel ambtenaren van de republiek waren. Verder werd aangekondigd dat men zoveel mogelijk beheerstaken van de Japanners moest overnemen.³³ Daags daarna, op 26 september 1945, kwamen in Yogyakarta (Midden-Java) de overheidsgebouwen en bedrijven die door Japanners werden beheerd in Indonesische handen. In Bandung (West-Java) begon de overname twee dagen later en op 30 september 1945 gingen de belangrijkste overheids- en publieke gebouwen in Malang (Oost-Java) en Surakarta (Midden-Java) over van de Japanners naar de Indonesiërs.³⁴

Daarnaast probeerden de Indonesiërs Japanse wapens, motorvoertuigen, militaire ziekenhuizen en andere Japanse voorzieningen en materieel in handen te krijgen. De overname van gebouwen en wapens kwam vaak tot

Jonge Indonesische strijders in de trein met Japanse officierszwaarden, Surabaya, 1945.

Bron: Foto graaf onbekend, KITLV

stand door onderhandelingen, al dan niet onder druk van de (dreiging van) geweld door grote, provisorisch bewapende menigtes en eenheden van de Badan Keamanan Rakjat (de BKR), de Republikeinse Volksveiligheidsorganisatie. In sommige gevallen kwam het ook daadwerkelijk tot gevechten.³⁵ Uiteindelijk zou minimaal twee derde van de Japanse wapens op Java in handen van de Indonesiërs vallen.³⁶

De hoeveelheid wapens en het gemak waarmee deze werden bemachtigd varieerden per regio, en dit hing af van de opstelling van de plaatselijke Japanse commandanten. In Surabaya – het hoofdkwartier van de Japanse marine – viel uiteindelijk een enorm arsenaal aan Japanse wapens in handen van de Republikeinen, goed voor naar schatting de helft van de totale wapenvoorraad van de Republiek Indonesië op Java. Ongeveer 50 procent daarvan kwam in handen van de lokale afdeling van de PRI, de Pemuda Republik Indonesia.³⁷

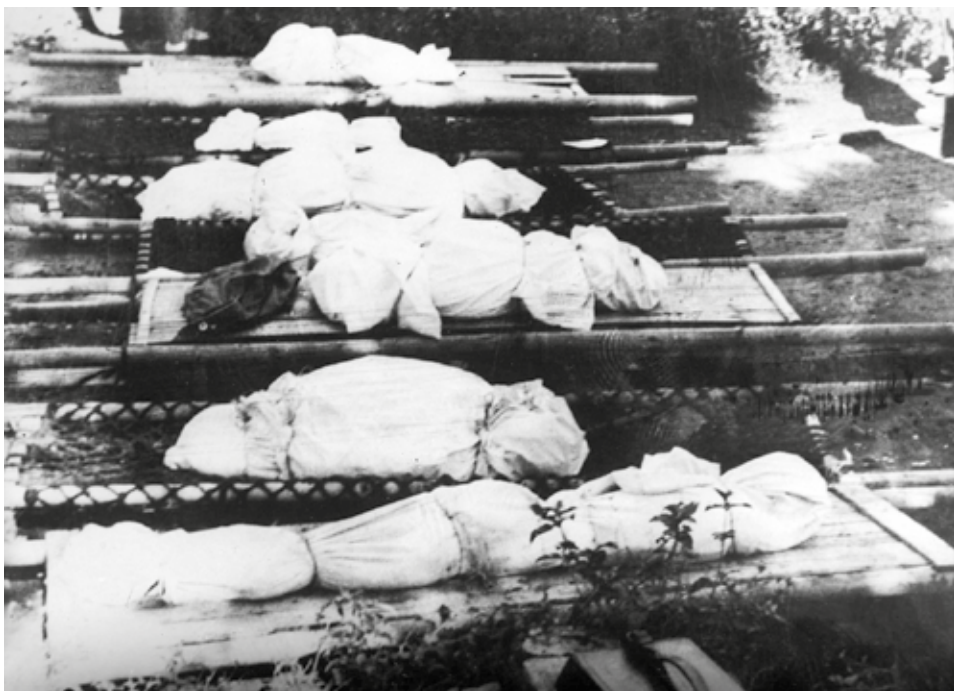
Vanaf eind september 1945 vonden in Surabaya in toenemende mate confrontaties plaats tussen Japanners en bewoners van de kampongs, waarbij de eersten wegvluchtten of werden gedood en hun wapens in handen vielen van de laatsten. Op 1 oktober 1945 kregen de Japanners te horen dat de Indonesiërs het bestuur van geheel Surabaya per direct zouden overnemen. De lokale tak van de Pemuda Republik Indonesia werkte daarbij samen met de officiële Republikeinse organisaties en vertegenwoordigers als de BKR, het Komite Nasional Indonesia Daerah (het regionale lichaam van het KNI), resident Sudirman, de bevolking van Surabaya en wat historicus William Frederick de ‘nieuwe priyayi’ noemde, een nieuwe sociale klasse van intellectuelen. Grote aantallen Indonesiërs, bewapend met zwaarden, vuurwapens en bamboesperen gingen de straat op. Na twee dagen van onderhandelingen, acties waaraan grote aantallen Indonesiërs deelnamen en met vaak felle gevechten waarbij enkele tientallen Japanners werden gedood en duizenden in detentiekampen en gevangenis en werden geplaatst, dwongen Indonesiërs de militaire en civiele Japanse autoriteiten zich over te geven.³⁸

Op 3 oktober 1945 gaven viceadmiraal Yaichiro Shibata en generaal-majoor Shigeo Iwabe de laatste Japanse wapens echter over aan de Nederlandse kapitein Huijjer als geallieerde vertegenwoordiger. Huijjer had met de Indonesische resident Sudirman en het lokale Komite Nasional Indonesia afgesproken dat de Indonesiërs door deze overdracht ervan zouden afzien de wapens in beslag te nemen. Huijjer beschikte echter niet over genoeg militairen om de wapens daadwerkelijk in geallieerd bezit te houden zodat ze in handen vielen van de pemuda en strijdgroepen. Iwabe beval verder dat

niet alleen zijn eenheden in Surabaya, maar alle eenheden in zijn bevelsgebied Oost-Java hun wapens niet mochten gebruiken. Verder moesten zij de bewaking van de openbare orde en de eigendommen van het Japanse leger aan de Indonesiërs overlaten. Hierdoor vielen ook de wapens van de Japanse garnizoenen in Besuki, Surakarta en Malang in Indonesische handen.³⁹

Anders verliep het in Bandung op West-Java. Daar greep de lokale Japanse commandant, generaal-majoor Mabuchi, gewapenderhand in nadat hij de situatie eerst twee weken had aangezien. Nadat de Japanners op 27 september 1945 officieel het stadsbestuur aan de Indonesiërs hadden overgedragen, vielen in de twee weken daarna alle belangrijke gebouwen in Indonesische handen. Pemuda voerden op grote schaal acties uit om Japanse wapens, (vracht)auto's, trucks, warenhuizen, (wapen)fabrieken, wapenwinkels en vee in handen te krijgen. Op 8 oktober viel het vliegveld Andir in handen van de Indonesiërs en werden de Japanners daar ontwapend.⁴⁰ Toen een grote menigte Indonesiërs op 10 oktober 1945 vervolgens het Kempetai-ge-

Indonesische nationalistenvermoordden op 29 november 1945 tussen de 80 en 120 Indische Nederlanders – kinderen, vrouwen en mannen – in Indisch Bronbeek, een woonwijk voor gepensioneerde KNIL-militairen in Noordwest-Bandung. Veel gezinnen van deze militairen hadden hier hun toevlucht gezocht. Bron: Foto graaf onbekend, NIMH

bouw aanviel, kwam Mabuchi in actie, mogelijk op bevel van het geallieerde hoofdkwartier in Jakarta.⁴¹ In de dagen daarna heroverden de Japanners de stad en het vliegveld. De pemuda werden naar de kampongs aan de rand van de stad verdreven maar niet verslagen. De Japanners zorgden ervoor dat de Republikeinse voedselboycot van de Europeanen werd opgeheven, verwijderden rood-witte symbolen en namen wapens in beslag.⁴² In West-Java zouden de Japanners uiteindelijk niet op grote schaal ontwapend worden, waardoor het aantal wapens in Indonesische handen beperkter was dan in Midden- en Oost-Java.⁴³

Tekenend voor de onderlinge verbondenheid van de gebeurtenissen was dat het grootschalige geweld tussen Japanners en Indonesiërs in West-Java nu oversloeg naar Midden-Java. Het Japanse ingrijpen in Bandung sterkte de pemuda op Midden-Java namelijk in hun overtuiging dat ze snel actie moesten ondernemen om de Japanse wapens in handen te krijgen. De Japanse eenheden in Midden-Java die zichzelf niet hadden geïnterneerd kwamen in de eerste dagen van oktober 1945 in toenemende mate onder druk te staan om hun wapens aan de Indonesiërs af te geven.⁴⁴ De Japanners in Yogyakarta en Surakarta gaven zich op respectievelijk 5 en 12 oktober 1945 (grotendeels) over, terwijl in Semarang op 4 en 5 oktober 1945 een deel van de Japanse wapens in Indonesische handen overging.⁴⁵

Op 12 oktober 1945 omsingelde een menigte van duizenden Indonesiërs in Semarang de barakken van de troepen van de plaatselijke commandant, majoor Kido, en eiste hun volledige ontwapening. Kido weigerde, omdat hij van luitenant-generaal Nagano, de Japanse legercommandant te Jakarta, het bevel had gekregen onder geen beding Japanse wapens af te staan aan de Indonesiërs, zelfs als dit zou betekenen dat er geweld moest worden gebruikt.⁴⁶ In reactie op Kido's weigering besloten vertegenwoordigers uit heel Midden-Java van de pemuda-organisatie Angkatan Muda samen met Wongsonegoro, gouverneur van Midden-Java, tot actie over te gaan.⁴⁷

In de nacht van 13 op 14 oktober 1945 begon de Indonesische aanval op de resterende Japanse troepen in Midden-Java met de omsingeling, door duizenden deels bewapende Indonesiërs, van het hoofdkwartier van generaal-majoor Junjiro Nakamura in Magelang. Nakamura gaf zich zonder verzet over, naar eigen zeggen om de veiligheid van de duizenden Nederlanders die zich nog steeds in de Japanse interneringskampen in Magelang en Ambarawa bevonden, niet in gevaar te brengen.⁴⁸ Op 15 oktober 1945 ging de Japanse eenheid van majoor Kido in Semarang evenwel in de tegenaanval. Vier dagen later had Kido Semarang weer onder controle en was de

Eerste Slag om Semarang ten einde. Vermoedelijk kwamen ten minste tweeduizend Indonesiërs om het leven tijdens de vijf dagen durende strijd. Aan Japanse kant werden waarschijnlijk 187 militairen gedood.⁴⁹

Tijdens deze eerste slag werden ook tientallen burgers en gevangengenomen strijders slachtoffer van het geweld. De Japanners executeerden bijvoorbeeld gevangengenomen pemuda zonder pardon. In vergelding vermoordden pemuda met een pistoolmitrailleur en bajonetten ten minste 99 Japanners in de Bulu-gevangenis in Semarang. Later werden in de loopgraven bij de Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij nog eens 75 gemartelde en vermoorde Japanners gevonden.⁵⁰ Als wraak voor de gedode pemuda in Semarang werden bovendien op 19 oktober 1945 86 Japanse, vrijwel ongewapende, marinemensen, die per trein op weg van Semarang naar Jakarta waren, in de buurt van Cikampek uit de trein gehaald en doodgemarteld.⁵¹

Ook in de gebieden waar niet veel later intra-Indonesisch geweld tegen burgers zou plaatsvinden, zoals in Banten en Pekalongan, vielen lokale coalities rond dezelfde tijd Japanse troepen aan toen deze hun wapens niet zonder dwang wilden overhandigen. Zo kwam het op 4 oktober 1945 in de stad Pekalongan (Midden-Java) tot een gevecht tussen de Kempeitai en Indonesiërs waarbij 32 Indonesiërs en 13 Japanners het leven lieten. Nadat het gevecht door onderhandelingen was beëindigd vertrokken de Japanners, een machtsvacuüm achterlatend. Hetzelfde gebeurde in Banten (West-Java), waar de Japanners na gevechten bij Warunggunung (bij Rangkasbitung) en Serang op 7 en 9 oktober 1945 de regio verlieten.⁵²

In beide regio's schiep de afwezigheid van de Japanners, maar ook van geallieerde troepen of sterke vertegenwoordigers van het Republikeinse gezag, ruimte voor allianties van lokale Indonesische groepen om af te rekenen met eenieder van wie men meende dat die in de weg stond van de Republiek Indonesië, op grond van een verdenking terug te willen keren naar het oude koloniale bestel of zich om wat voor reden ook niet aan de zijde van de republiek te willen scharen.

Op Sumatra daarentegen was Japans gewapend verzet tegen de Indonesische machtsovername aanvankelijk zeldzaam. De pemuda hadden meer te stellen met de hogere Indonesische ambtenaren die huiverig waren de Japanners en de Nederlanders te trotseren. Pas in november 1945 zochten de pemuda meer de confrontatie met de Japanse troepen om wapens in handen te krijgen om de Britten te bestrijden. Onder een deel van de pemuda nam het anti-Britse sentiment op dat moment snel toe, voornamelijk vanwege de

berichtgeving over de Tweede Slag om Surabaya (10-29 november) op Java tussen Britten en Indonesiërs.³³

UITBREIDING VAN HET GEWELD TEGEN BURGERS EN GEVANGENGENOMEN STRIJDEERS

In de loop van oktober 1945 nam het extreme geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van diverse herkomst op Java en Sumatra toe. Waren het op Java eerst voornamelijk Japanse burgers en ontwapende militairen die slachtoffer werden van het Indonesisch extreme geweld, nu werden ook andere groepen doelwit die ervan verdacht werden in de weg te staan van de onafhankelijkheid. Tegelijkertijd waren deze groepen niet altijd weerloze slachtoffers, maar namen zij soms zelf ook hun toevlucht tot geweld.

Vlak na de eerste geallieerde landingen op Java begon een fase waarin met name de Indo-Europeanen die tijdens de Japanse bezetting buiten de interneringskampen waren gebleven, maar ook totoks, werden geïsoleerd, buitengesloten en uiteindelijk geïnterneerd. Tussen 4 en 12 oktober 1945 kwam op meerdere plaatsen op Java een Indonesische boycot tot stand van de 'Europeanen'. Het lijkt erop dat deze actie vooral gericht was tegen Nederlanders en Indo-Europeanen, en in mindere mate Britten – en niet tegen andere Europeanen die zich op dat moment in Indonesië bevonden.

Indonesiërs en Chinezen mochten van de pemuda niet langer voedsel kopen aan Nederlanders, Indo-Europeanen en Britten op de pasar (markt) of andere plaatsen. Bedienden moesten hun werk voor de Nederlanders opgeven. In het algemeen stopte de dienstverlening aan Nederlanders. Zo mochten betjakrijders in Malang niet langer Nederlanders vervoeren. In Malang werd bovendien, net als in veel andere steden op Java, de elektriciteits- en watervoorziening naar de Europese huizen afgesloten. Hier en daar staken Indonesiërs en Chinezen nog wel de helpende hand toe; zij moesten dit echter in het geheim doen omdat de pemuda de boycotts indien nodig met intimidatie en geweld afdwongen. Wie niet meewerkte, liep het risico vermoord te worden.³⁴

Na de uitsluiting van de Nederlanders en Indo-Europeanen volgde op Java en Madura de internering van deze twee groepen. Deze twee fases liepen bijna naadloos in elkaar over. Waren de boycotts in de periode tot 12 oktober afgekondigd, van 11 tot en met 19 oktober vond een eerste golf interneringen plaats van mannen en oudere jongens, voornamelijk Indo-Europeanen. Bijna tegelijkertijd werd al een groep vrouwen geïnterneerd. De resterende vrouwen, kinderen en oude en zieke mannen werden op Java

KNIL-luitenant R. Dunki Jacobs in Depok (West-Java) waar veel christelijke Indonesiërs woonden. Pemuda vermoordden hier 33 inwoners. In de put zouden de lijken van een man en vrouw liggen, foto van 11 april 1946. Bron: W. van de Poll, Nationaal Archief

in november en december 1945 in interneringskampen opgesloten.⁵⁵ De lokale Komite's Nasional Indonesia (KNI's) organiseerden de interneringen overal. Vervolgens haalden de plaatselijke politie, de Republikeinse BKR en andere pemuda-groepen de mensen thuis op of verzamelden hen op de voorgeschreven plaatsen en brachten hen vervolgens naar de kampen.⁵⁶ Alleen in Jakarta vonden door de aanwezigheid van de Britten geen interneringen plaats, terwijl er in Bandung geen sprake was van algemene internering. Uiteindelijk zouden er in de 398 zogenoemde Republikeinse of bersiap-kampen op Java en Madura ongeveer 46.000 mensen, onder wie 4500 totoks, geïnterneerd worden. De overgrote meerderheid was dus Indo-Europeaan.⁵⁷

Ongeveer gelijktijdig begon vanaf begin oktober 1945 over geheel Java en Sumatra het extreme geweld tegen Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers. Een van de eerste moordpartijen op Java vond op 7 oktober 1945 plaats. Een groep van achttien 'Europeanen' die met de trein van Jakarta naar Bandung reisde werd bij Krandji uit de trein gehaald. Veertien van hen werden in nabijgelegen kampongs vermoord; vier overleefden het.⁵⁸ Op 11

oktober 1945 vielen pemuda vervolgens Depok (West-Java) aan, waar veel christelijke Indonesiërs woonden, en vermoordden 33 inwoners.⁵⁹ Medio oktober nam de intensiteit van het geweld toe.

Een van de bekendste moordpartijen vond op 15 oktober 1945 en de daaropvolgende dagen plaats in de Simpang Club in Surabaya (Oost-Java), sinds 4 oktober 1945 het hoofdkwartier van de Pemuda Republik Indonesia. Voor de Japanse bezetting was de club een sociëteit geweest die alleen toegankelijk was voor witte Nederlanders; het was ook de plek waar in 1929 de aartsconservatieve politieke partij de Vaderlandsche Club was opgericht. Op 15 oktober werden circa 3300 Nederlandse mannen en jongens in Surabaya gearresteerd en naar de Kalisosok- en Bubutangevangenis gebracht. Een deel van de gevangenen werd verzameld in de Simpangclub. De PRI wilde voor een tribunaal bepalen in hoeverre zij betrokken waren bij de NICA. Al snel liep het proces uit de hand. Ongeduldige pemuda-bewakers en bewoners van de omringende kampongs verzamelden zich buiten de Simpangclub en begonnen 'Merdeka' en 'Dood aan de blanken' te schreeuwen.⁶⁰

De binnengebrachte Europeanen werden door de pemuda gefouilleerd. Wie NICA-geld of een rood-wit-blauwspeldje bij zich had, werd ter plekke vermoord. Volgens ooggetuigen werden zij eerst mishandeld, waarna ze verminkt en onthoofd werden.⁶¹ Een van de aanwezigen herinnerde zich hopen vlees van afgesneden ledematen te hebben gezien waartussen nog gewonden lagen.⁶² Anderen verhaalden over vrouwen die in de achtertuin van de Simpangclub aan een boom werden vastgebonden en vervolgens met *bambu runcings* in hun geslachtsorgaan gestoken:

Het hartverscheurende gegil en het van mateloze pijn ineenkrimpende en schokkende lichaam van de ongelukkige vrouw deden de moordwoede van de beulen nog meer toenemen. Zij doorboorden de bewuste plaats in het onderlichaam net zo lang met hun bamboe-roentjing totdat de ongelukkige door de verwondingen en het bloedverlies de geest gaf.⁶³

Waarschijnlijk werden er tussen de veertig en vijftig Nederlandse en Indo-Europese gevangenen vermoord in de Simpangclub.⁶⁴

Toevalligheden konden het verschil maken tussen leven en dood. Zo werd luitenant-ter-zee eerste klasse W.J.M.W. Timmers in de Simpangclub in het Maleis verhoord door een Indonesische officier die hem ervan be-

schuldigde een spion van het Rode Kruis te zijn. Timmers had namelijk een pasje van het Internationale Rode Kruis bij zich dat hij had gekregen van de Zwitserse consul te Surabaya. Het was duidelijk dat de situatie er niet goed voor hem uitzag:

Totdat hij vroeg ‘Waar hebt u gestudeerd?’ ‘Leiden’, antwoordde ik. En op dat moment stuurde hij die wacht weg, de deur ging dicht, hij ging ineens Nederlands spreken en zei ‘Daar heb ik óók gestudeerd!’ Hij bleek daar opgeleid te zijn bij het binnenlands bestuur. De sfeer veranderde meteen.⁶⁵

De officier zorgde ervoor dat Timmers een geleide kreeg zodat hij ongedeerd de Kalisosok-gevangenis in de Werfstraat bereikte.

In de omgeving van Surabaya was de beruchte moordenaar Zainuk Sabaruddin (1922) actief. Hij had tijdens de oorlog een officierstraining voor de PETA gekregen en richtte begin oktober 1945 in Sidoardjo een eenheid van de Polisi Tentara Keamanan Rakyat (PTKR, militaire politie) op. Van 11 oktober tot december 1945 zou hij meer dan honderd Europeanen en Indonesiërs hebben vermoord in Pacet, een vakantieoord in de bergen; veel van zijn slachtoffers werden doodgemarteld.⁶⁶ Zo vertelde een vijftienjarige jongen over de terechtstelling van acht Molukkers, vier mannen en vier vrouwen uit Surabaya, waarvan hij getuige was geweest. Eerst werden de vrouwen vermoord met djatihouten knuppels:

Daarna werden de mannen door SABAROEDIN in verhoor genomen waarbij hij hun beval het lemmet van zijn zwaard vast te houden, hetwelk hij daarna met een ruk naar zich toe trok, met het gevolg dat alle vingers der mannen werden afgesneden. Hierna werden ze gezamenlijk aan de benen achter een vrachtauto gebonden en als afschrikwekkend voorbeeld ten aanschouwe van iedereen door de stad voortgesleept. Toen bleek dat ze nog niet dood waren, werden ze in matrassen gewikkeld, met benzine overgoten en in brand gestoken.⁶⁷

In Kuningan, in de buurt van Cirebon, West-Java, vielen op 14 oktober 1945 Indonesiërs, die vermoedelijk tot de islamitische koepelorganisatie Masjumi en de socialistische jongerenorganisatie Pesindo behoorden, met bambu runcings, bijlen en andere wapens twaalf door de Indonesische politie geïnterneerde Indo-Europeanen aan toen de politie hen van het politiebui-

reau naar de gevangenis wilde brengen. Slechts enkelen bereikten levend de gevangenis. De volgende dag haalde de Indonesische politie nog eens elf Indo-Europeanen uit Cilimus en andere plaatsen in de omgeving van Kuningan op. Volgens een ongeveer twee jaar later opgesteld rapport van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) viel 'het volk' ook deze elf onderweg aan en vermoordde hen niet direct, maar begon met het afhakken van handen en het steken met bambu runcings. De lijken werden naar de gevangenis gebracht. Het hoofd van de gevangenis liet door andere gevangenen een kuil graven en de in totaal 23 slachtoffers daarin werpen. Degenen die nog in leven waren, werden gestenigd of met een schop geslagen. Enkelvoud zouden volgens het verslag levend zijn begraven.⁶⁸

Het Indonesisch geweld tegen burgers lijkt zich op Sumatra, in tegenstelling tot Java, in de eerste maanden van de Indonesische revolutie vooral gericht te hebben tegen Chinezen. Relatief welvarend en goed zichtbaar in de maatschappij, waren ze regelmatig doelwit van van pemuda, die hen aanvielen en hun winkels en opslagruimten plunderden. Volgens een Nederlandse bron zouden bijvoorbeeld de Chinezen in de stad Pematang Siantar (Noord-Sumatra) tussen 15 en 25 september elke dag door een 400 man sterke groep Batakkers met steekwapens en knuppels zijn aangevallen. In reactie hierop vormden de Chinezen in hun eigen wijken in de grotere steden milities. Meer en meer botsten deze milities met de pemuda.⁶⁹

Op Sumatra vond het eerste grote geweldsincident tegen Nederlanders en Molukkers plaats op 13 oktober 1945, bij het voormalige 'Pensiun Wilhelmina' op de Jalan Bali in Medan, de 'soos' van de Molukse politieagenten van Westerling. Aan die uitbarsting was een periode van oplopende spanningen voorafgegaan. Twee maanden eerder, op 15 augustus 1945, was de Nederlandse commando-officier C.A.M. Brondgeest in Medan gedropt en had daar vervolgens een politiemacht opgericht, bestaande uit Molukkers, Menadonezen en Indo-Europeanen, onder wie veel ex-KNIL-militairen en voormalige politieagenten. Toen luitenant Raymond Westerling op 12 september aankwam, droeg Brondgeest de leiding aan hem over. In september 1945 telde de politiemacht ongeveer zeshonderd man van wie er honderdvijftig bewapend waren. De Molukkers bewaakten de belangrijkste punten in de stad, zoals de watertoren, het elektriciteitsbedrijf en de ziekenhuizen en later ook de kampen en gebouwen in Medan waar de voormalige Nederlandse geïnterneerden uit de Japanse kampen werden ondergebracht. Toen de stemming grimmiger werd en de pemuda aanstuurden op geweld, stuurde Westerling ook patrouilles de stad in. Ook bracht hij bedreigde Molukse

en Menadonese gezinnen uit de kampongs in veiligheid. De Molukse politiemacht en de pemuda-groepen provoocerden elkaar en er waren dagelijks schietpartijen.⁷⁰

Volgens sommige Indonesische bronnen was de atmosfeer in de stad al geruime tijd gespannen. De druppel vormde een parade van KNIL-militairen en de NICA op 12 oktober 1945, die begon en eindigde bij het Wilhelminahuis. De volgende dag kwam het tot een climax. Een KNIL-militair zou volgens Indonesische publicaties bij een controlepost in de Jalan Bali een bananenverkoper hebben aangehouden, de republiek hebben beledigd en een rood-witte speld van de borst van de verkoper hebben verwijderd en vertrappt. Een aanwezige pemuda begon de militair vervolgens te slaan, waarop een gevecht ontstond. Een andere KNIL-militair schoot op de bananenverkoper en verwondde hem aan zijn been. Het geluid van het schot zorgde ervoor dat pemuda uit de directe omgeving naar de plek kwamen en het gebouw binnendrongen. Ahmad Tahrir, de leider van de Badan Pemuda Indonesia, en Japanse troepen wisten de situatie aanvankelijk te kalmeren.⁷¹

Na hun vertrek laaide het geweld echter weer op. De pemuda vielen het voormalige 'Pensiun Wilhelmina' opnieuw aan. Hierbij zouden volgens een Nederlandse bron vijf doden zijn gevallen, maar volgens Indonesische bronnen zouden zeven KNIL-militairen, een Zwitserse familie en een Nederlander die de leiding had over het hotel zijn gedood en 96 mannen en vrouwen aan Nederlandse kant – vermoedelijk Molukkers en Menadonezen – gewond geraakt. Het verschil in deze aantallen lijkt erin te liggen dat de Indonesische publicaties de doden bij dit incident en een ander incident in Pematang Siantar, twee dagen later, met elkaar verwarren. Het is een treffende illustratie van het feit dat in de Indonesische historiografie de twee incidenten zijn samengevloeid en gezien worden als het begin van de Slag om Medan – in Indonesië een begrip, dat in de Nederlandse historiografie geheel afwezig is.⁷²

Dat andere incident, in het ongeveer 140 kilometer verderop gelegen Pematang Siantar, vond op 15 oktober 1945 plaats en betrof een aanval op een ander hotel, Hotel Siantar. Eigenaar daarvan was de Zwitser H. Suerbeck. In het hotel bevonden zich op het moment van de aanval een aantal gasten en een vier man tellende RAPWI-party, voor de hulp aan en evacuatie van geallieerde krijgsgevangenen en geïnterneerden. Een groep Molukkers en Menadonezen had vanwege de grimmige sfeer in de stad bescherming gezocht bij de RAPWI-party en was ingetrokken in enkele huizen naast het hotel.⁷³

Over de aanleiding verschillen, zoals wel vaker, de Nederlandse en In-

donesische bronnen. Volgens een Nederlandse reconstructie achteraf, op basis van de verhalen van overlevenden, kwam op 15 oktober 1945 om twaalf uur 's middags een Molukker het hotel binnenrennen omdat de Indonesiërs hadden geprobeerd hem uit zijn huis te halen.⁷⁴ Een Indonesische publicatie verhaalt daarentegen van een KNIL-militair die bij het passeren van het kantoor van de Barisan Pemuda Indonesia zonder aanleiding zijn karabijn leegde en daarna naar Hotel Siantar vluchtte.⁷⁵ Deze versie mag gezien het provocatieve KNIL-optreden op andere plaatsen niet worden uitgesloten, maar dit verhaal wordt niet bevestigd door andere bronnen.

Een uur later kwam in elk geval een Japanse truck met Indonesiërs, gewapend met speren, sabels en knuppels, naar het hotel om de uitlevering te vragen van alle Molukkers en Menadonezen. De Zwitserse hotelmedewerker Bauer wist hen te overreden om te vertrekken zonder dat zij iemand meenamen. Later in de middag kwam een groot aantal Indonesiërs terug. Zij vielen het hotel dit keer wel aan en staken het in brand. Japanse militairen die aanwezig waren, deden niets. Bij de aanval vonden twee leden van de RAPWI-party al vechtend de dood terwijl ten minste vier gasten en een hotelmedewerker vermoord werden. Twee Zwitserse mannen die van het hotel werden weggevoerd werden eveneens gedood. Ook zouden tien tot twintig Molukkers de dood hebben gevonden. De overgebleven gasten die waren gevangengenomen werden op 19 oktober 1945 door de Engelsen bevrijd.⁷⁶

Het Indonesische extreme geweld bracht ook een tegenreactie op gang. Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers namen soms individueel wraak voor de moorden op familieleden. In Kuningan op Java werden medio oktober 1945 23 Indo-Europeanen vermoord, onder wie enkele leden van de familie Loriaux. Een mannelijk lid van de familie, wiens vader en broer werden vermoord, ontsnapte aan hetzelfde lot omdat hij niet meer thuis woonde. Volgens zijn neef zou hij later naar Kuningan terug zijn gegaan en zou hij zes Indonesiërs hebben vermoord nadat hij ze verhoord had.⁷⁷

Pater Jan van der Pol beschreef een vergelijkbaar voorval in Bandung:

De ordinaire instincten van zelfverdediging... over en weer, over en weer. Ik heb meegemaakt dat een Indischman die wist van zijn familie die gedood waren [sic] dan he [sic], die is toen een keer – ik was er zelf bij en dat is waar – gewoon aan zo'n Engelse Indiër heeft gevraagd om een revolver en kogels en die ging weg en toen, het was om acht

of zeven uur, kwam hij terug en zei: ‘Zo, dat is vereffend. Ik heb er 21 gehad.’⁷⁸

In Jakarta en Bandung vormden Nederlandse, Indo-Europese, Molukse en Menadonese voormalige KNIL-militairen en jongeren strijdgroepen. In Surabaya sloegen de pemuda dergelijke strijdgroepen uit elkaar voordat zij echt in actie konden komen. De strijdgroepen aan Nederlandse kant wilden de Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers beschermen tegen de vele moorden, plunderingen en ontvoeringen door pro-Republikeinse groepen en individuen.

In Nederlandse ogen traden de Britten te passief op. Zo oefenden Indonesische strijdgroepen in Jakarta een terreurcampagne tegen de Europeanen uit. Nederlanders die een wandeling maakten werden van straat gehaald en gewurgd of in stukken gehakt, en hun lichaam werd gedumpt in een van de kanalen. Huizen waar Europese gezinnen woonden werden ’s nachts omsingeld en de inwoners vermoord.⁷⁹ Volgens historicus Herman Bussemaker

Het vernielde huis of kantoor van een Europeaan, Java, jaar onbekend. Bron: Fotografie onbekend,

KITLV

redden patrouillerende strijdgroepen aan Nederlandse kant in Jakarta honderden Indo-Europese families.⁸⁰

Maar de strijdgroepen aan Nederlandse kant boden niet alleen bescherming, ze namen ook wraak voor het Indonesisch geweld en probeerden het koloniale gezag te herstellen. Zij traden daarbij vaak met grof geweld op. In Jakarta kwam een groep militairen van een strijdgroep, die opereerde vanuit de barakken van het vooroorlogse Xe bataljon van het KNIL, net te laat om de familie Bokelaar te Cawang te redden. Een van de militairen zag dat zijn zus nog leefde, maar de put waarin zij lag was te diep om haar te redden. Hij schoot daarop een willekeurig aantal Indonesiërs in de dichtstbijzijnde kampong dood.⁸¹

Ook de eerste op Java actieve reguliere KNIL-eenheden droegen vanaf eind september 1945 bij aan escalatie van het geweld in de beginfase van de Indonesische revolutie. Hendrik Wehmann maakte deel uit van de ondersteuningscompagnie van het KNIL-bataljon Infanterie V (een eenheid met de geuzennaam Andjing NICA ('NICA-honden') die op 10 december 1945 officieel werd opgericht en niet lang daarna naar Cimahi verhuisde. Daar nam het bataljon de bewaking van de voormalige interneringskampen van de Japanners over. Later vertelde hij in een interview:

Ik heb meegemaakt wat de Indonesische bevolking de eigen Indische bevolking heeft aangedaan. Ik heb gezien hoe ze een zwangere vrouw uit een kamp met een bamboe gespietst hebben. Een ander was met zo'n bamboespies in de borst gestoken. Dat kon ik niet vergeten en daarom wou ik mijn wraak koelen op de mensen die dit gedaan hebben. Het overkwam niet alleen de blanda's [witte Europeanen/Nederlanders] hoor, maar ook de Indonesiërs die aan onze kant stonden. Zij werden ook afgeslacht door deze mensen. Daarom zei ik dat die wraak en frustratie in mij zat, omdat ik het gezien heb.⁸²

De aanblik van deze wreedheden en hun eigen gevechtservaring zorgde er volgens Wehmann voor dat deze KNIL'ers zelf ook harder werden. Met Indonesische strijders was het: 'Vangen, doodschieten en afgelopen.'⁸³ De familie van een sergeant van datzelfde Andjing NICA zou geheel zijn uitgemoord. Hij zou daarna de betrokken pemuda bekentenissen hebben afgedwongen door ze in de zon op een zinken plaat te laten staan en hun geslachtsdelen met benzine in brand te steken.⁸⁴

Britse en Nederlandse ooggetuigen waren kritisch over het agressieve,

provocerende optreden van de strijdgroepen en geremobiliseerde KNIL-militairen, die schoten op alles wat in hun ogen verdacht leek. In de oorlogsdagboeken van de Britse en Brits-Indische eenheden in Jakarta zijn vele verwijzingen te vinden naar incidenten waarbij de Nederlandse en Molukse (toen nog Ambonezen genoemd) troepen zich provocerend gedroegen en als eerste leken te schieten. ‘Trigger happy Ambonese started firing in xth Bn area [10e Bataljon] close to own barracks,’ noteerde de 1st Patialas op 20 november 1945 in het oorlogsdagboek van hun eenheid. ‘It is apparent that the Ambonese are completely irresponsible and are a danger to the lives and property of all nationalities.’⁸⁵

De Nederlandse schrijver Jan Fabricius was van mening dat de Britten gelijk hadden:

De Tommies, met hun jarenlange oorlogservaring, beschuldigden onze soldaten ervan ‘triggerhappy’ te zijn, dus: wat al te gauw klaar om te schieten. En als ik onze mannen, bleek en mager en het geweer gereed, in auto’s zag voorbijrijden, kwam de vrees over mij, dat het verwijt gegrond was. Zij beseften zelf den gevaarlijke toestand van overspanning niet waarin zij verkeerden. Het doorgestane leed brandde nog in hun oogen. Jarenlang hadden zij vernederingen moeten slikken; zij waren geslagen, getrapt, half uitgehongerd en hadden zich niet kunnen weren. Nu hielden zij een karabijn in de hand; dit wapen betekende macht, autoriteit; nu behoefden zij zich niets meer te laten zeggen. En zij hadden een rekening te vereffenen.⁸⁶

Ook de hoge bestuursambtenaar Van der Plas herkende dit gedrag. Hij beschreef een actie van troepen van het KNIL in Jakarta. ‘Vlakbij mijn huis is bijvoorbeeld door enigen van deze militairen op een truck een op straat lopende Javaan zo maar doodgeschoten midden op de dag. Dit bleek te zijn de chauffeur van een dokter, die daar woonde, die de moed had om, ondanks het verbod om voor de Nederlanders te arbeiden, te werken.’⁸⁷ Het was zeker niet zo dat de irreguliere strijdgroepen en militairen aan Nederlandse kant alleen reageerden op Indonesisch geweld. Soms gingen zij op eigen initiatief, zonder directe dan wel met een gezochte aanleiding, over tot extreem geweld, door bijvoorbeeld (willekeurige) Indonesiërs zonder vorm van proces dood te schieten of te mishandelen. Hiermee waren zij medeverantwoordelijk voor de escalatie van geweld in de beginfase. Het extreme geweld van reguliere eenheden en strijdgroepen aan Nederlandse kant – die onderling

samenwerkten – werd door plaatselijke commandanten maar ook door de legerleiding gedoogd.⁸⁸

Er waren zoveel schietincidenten waarbij de KNIL-militairen volgens de Britten als eerste het vuur openden, dat luitenant-generaal Christison op 15 oktober 1945 besloot alle KNIL-eenheden uit het centrum van Jakarta te verwijderen en hen ten zuiden van de stad te concentreren.⁸⁹ Bovendien besloot Mountbatten op 2 november 1945 geen extra Nederlandse troepen toe te laten op Java en Sumatra tot de veiligheidssituatie door onderhandelingen zou zijn verbeterd. Mountbatten en andere Britse commandanten waren bang dat de komst van nieuwe Nederlandse eenheden de verhoudingen verder zou doen escaleren. Alleen al hun aanwezigheid zou op de Indonesiërs werken als een rode lap op een stier. De Britten wilden verder vooral de orde handhaven in hun key areas, en de troepen aan Nederlandse kant waren daarbij door hun schietgrage gedrag niet bepaald behulpzaam.⁹⁰

Zijn collega op Sumatra, brigadier T.E.D. Kelly, ging tot eenzelfde maatregel over. Hij merkte al snel na aankomst dat de Indonesische bevolking de Nederlanders boycotte en de Engelsen beschouwde als wegbereders voor het herstel van de Nederlandse koloniale macht. Het agressieve optreden van Westerlingen politiemacht verergerde in zijn ogen de situatie alleen maar. Hij ontwapende daarom de politieagenten en liet hen alleen hun klewangs houden. Vervolgens liet hij hen uit Medan verwijderen en in een kamp halverwege Medan en Belawan onderbrengen, waar ze bewaakt werden door Britse militairen. Toen vervolgens de Indonesische politie in Medan zich steeds meer tegen de Nederlanders en de beschermde kampementen richtte, werd ook zij door de Britten ontwapend. Ook in Padang en Palembang probeerden de Britten de escalatie van het geweld een halt toe te roepen door de ontwapening van de Republikeinse politie in oktober en november 1945.⁹¹

CONFRONTATIES INDONESIËRS EN BRITTEN

Luitenant-generaal Philip Christison, opperbevelhebber van de Britse troepen in Indonesië, had bij aankomst verklaard dat de Britten op Java alleen maar de geallieerden en krijgsgevangenen zouden bevrijden en de Japanners ontwapenen. De Britse strijdkrachten zouden zich niet mengen in interne gelegenheden in Nederlands-Indië. Van de Indonesische regering verwachtte hij dat zij het civiele bestuur zou voortzetten buiten de door de Britten bezette key areas.⁹² Een de-facto-erkenning dus van de Republiek Indonesië. De Britse Secretary of State for War John Lawson had daarnaast in Singapore verklaard dat de geallieerde verplichtingen niet inhielden dat de

Britten een oorlog voor Nederland tegen de Indonesische nationalistenvoeren.⁹³

Ondertussen kregen Indonesiërs het gevoel dat de Britten de Nederlanders toch hielpen bij het herstel van hun gezag. Zo schreef Sukarno op 9 oktober 1945 aan Christison:

When you first came here we really believed that you would not involve yourself in internal politics. We still believe that that is your intention. Nevertheless, accumulating evidence makes us wonder if the Dutch are not, while hiding under the skirt of the Allied Army of Occupation, being afforded the necessary cover to establish and strengthen themselves in this country.⁹⁴

Het Indonesische wantrouwen werd nog eens versterkt door de uitbreiding van de Britse aanwezigheid op Java. Niet lang nadat de Britten in Jakarta waren geland zagen ze zich gedwongen meer het binnenland van West-Java in te gaan, naar Bandung en Bogor. Deze twee steden waren van belang vanwege het grote aantal Nederlandse geïnterneerden en de strategische ligging, respectievelijk als spoorwegknooppunt en de plaatsing aan de weg van Jakarta naar Bandung.⁹⁵

Ook in Midden-Java en in Oost-Java werden de Britten geconfronteerd met onvoorziene gevolgen van hun taak om de geallieerde geïnterneerden te beschermen en te evacueren. Zoals hiervoor al werd aangegeven waren de Britten oorspronkelijk niet van plan geweest naar Midden-Java te gaan. Zij moesten hun plannen echter herzien nadat teams van de RAPWI, de geallieerde organisatie voor de hulpverlening aan krijgsgevangenen en geïnterneerden, er in september 1945 achter kwamen dat zich nog 24.750 geïnterneerden uit de Japanse interneringskampen op Midden-Java bevonden. Berichten dat Indonesiërs de kampen hadden omsingeld en weigerden voedsel toe te laten, maakte bescherming van de geïnterneerden in geallieerde ogen des te urgenter. Op 19 oktober 1945, de dag dat de Eerste Slag om Semarang eindigde, arriveerden de Britse troepen in Semarang en zes dagen later in Surabaya.⁹⁶

De komst van de Britten in Midden- en Oost-Java leidde in de laatste drie maanden van 1945 tot grootschalige gewapende confrontaties tussen Britten en Indonesiërs: op Midden-Java in Magelang (29 oktober–2 november), Semarang (18-21 november) en de kampen Banyubiru en Ambarawa (19 november–1 december), op Oost-Java in Surabaya (28-29 oktober, 10-

Leden van het Chinese Rode Kruis in Surabaya staan klaar om gewonden van de gevechten op te halen, waarschijnlijk najaar 1945. Bron: sergeant Bert Hardy, Imperial War Museum

29 november) en op West-Java in Bandung (24-29 november). De Britten verkeerden in die gevechten vaak in een benarde positie omdat ze tegen een overmacht stonden. In Surabaya moesten 4000 Britten het eind oktober 1945 bijvoorbeeld opnemen tegen 10.000 à 20.000 getrainde en gewapende Indonesiërs die beschikten over tanks, gepantserde voertuigen en lichte en zware artillerie en 70.000 tot 140.000 burgers.⁹⁷

Alleen met steun van Japanse gevechtstroepen en met behulp van lucht-aanvallen en represailles, zoals het platbranden van hele kampongs, wis-

ten de Britten in die grootschalige gevechten stand te houden. Bovendien moesten de Britten zowel in Magelang als in Surabaya de hulp inroepen van de leiding van de Republiek om een wapenstilstand tot stand te brengen. Het waren gevechten die met name aan Indonesische kant een groot aantal slachtoffers eisten. Tijdens de Tweede Slag om Surabaya vielen aan Britse zijde naar schatting 14 doden en 59 gewonden, terwijl het aantal slachtoffers aan Indonesische kant waarschijnlijk in de duizenden liep. Aannemelijk is dat onder hen ook vele burgers waren.⁹⁸

De scheve verhouding in het aantal slachtoffers aan beide kanten tijdens de Tweede Slag om Surabaya geeft wel aan dat de Britse inzet van geweld buitenproportioneel was, maar laat ook zien dat de Indonesiërs met alle zware wapens in hun bezit weinig konden uitrichten. Deels speelde wraak hierbij een rol, niet alleen voor de dood van brigadier A.W.S. Mallaby, de commandant van de 49e Indian Infantry Brigade, op 30 oktober 1945 tijdens de Eerste Slag om Surabaya, maar ook voor het extreme geweld van de Indonesiërs tegen de Britse en Brits-Indische soldaten en Nederlandse en Indo-Europese vrouwen. De militairen van de 5th Indian Division die in november in Surabaya landden, hoorden van de overlevenden verhalen over hoe sommigen van hun collega's in oktober 1945 letterlijk afgeslacht waren: al hun ledematen waren een voor een afgehakt.⁹⁹

Het zogenaamde Gubeng-transport is een bekend voorbeeld van extreem geweld tegen burgers en Brits-Indische militairen. Twintig Brits-Indische militairen begeleidden een konvooi van twintig vrachtauto's met ongeveer tweehonderd Nederlandse vrouwen en kinderen van kamp Gubeng naar kamp Darmo; de geallieerden dachten dat ze daar, in afwachting van hun definitieve evacuatie, beter beschermd konden worden. Op die 28e oktober 1945 om ongeveer halfvijf's middags stuitte het konvooi evenwel op een baricade. De voorste helft van het konvooi kwam zwaar onder vuur te liggen van geüniformeerde Indonesiërs van de TKR met geweren, lichte machinewapens en granaten. De TKR ondernam deze actie omdat zij weliswaar akkoord was gegaan met de evacuatie van voormalige geïnterneerden uit de Japanse kampen, maar niet van Indo-Europeanen en Nederlanders die buiten de kampen waren gebleven. Vier Brits-Indische militairen, onder wie de commandant, sneuvelden direct terwijl verschillende vrachtauto's in brand vlogen. Een deel van de Brits-Indische soldaten opende de laadbakken van de vrachtauto's en bracht ongeveer veertig vrouwen en kinderen naar enkele lege huizen. Andere Brits-Indiërs bleven op straat om het konvooi te verdedigen.¹⁰⁰

Een massale aanval van Indonesische mannen uit de omringende kampongs, bewapend met geweren, speren en knuppels, volgde. De TKR zag zich nu gedwongen op de andere Indonesiërs te schieten om de vrouwen en kinderen te redden. De Brits-Indische militairen op straat moesten zich uiteindelijk terugtrekken in de huizen. 'As soon as the men on the road were withdrawn, the mob swarmed over the lorries looting and flinging the dead bodies of women and children into the road,' meldde een rapport van de 49th Indian Infantry Brigade achteraf:

Owing to the necessity of conserving ammunition, the few INDIAN troops defending the women could not open fire. Wounded Sepoys were seen to be dismembered by JAP swords. Two women and children were seen to be butchered with swords by the crowd.¹⁰¹

Vier vrachtauto's met ongeveer 27 vrouwen en kinderen, onder wie drie doden en zes gewonden, wisten weg te komen en Britse posten te bereiken. De achterblijvende militairen wisten stand te houden tot de volgende avond, maar moesten zich toen overgeven omdat hun ammunitie op was. Zij en de vrouwen en kinderen die zij verdedigden werden ernstig mishandeld. De militairen werden naar de gevangenis gebracht waar drie van hen werden vermoord. De vrouwen en kinderen werden geboeid afgevoerd.¹⁰² In totaal kwamen tientallen vrouwen en kinderen, mogelijk zelfs meer dan honderd, om. Ook de meerderheid van de Brits-Indische soldaten liet het leven.¹⁰³

Voor de Britse en Brits-Indische troepen was hun missie in Indonesië vooral een kwestie van overleven en zo min mogelijk risico nemen. Getalmatig waren ze sterk in de minderheid en fysiek en mentaal waren ze overbelast door een strijd die niet de hunne was. Het platbranden van dorpen en steden, het mishandelen en doodschietsen van gevangenen en het buitensporig inzetten van grof geschut in de vorm van vliegtuigen en artillerie waren daarbij routine; een strategie die van hogerhand gedoogd of zelfs gesuggereerd werd. Op hinderlagen en moorden op Britse militairen volgden harde represailles die op hun beurt weer tegenreacties van Indonesische kant uitlokten, met een vicieuze cirkel van extreem geweld als gevolg.¹⁰⁴

Vooraf de strijd om Surabaya en de moord op 24 inzittenden van een Brits militair vliegtuig in Bekasi op 23 november 1945, maar ook de grootschalige gevechten elders, leidden tot een verharding van het Britse optreden en een aanpak waarin afschrikking door geweld centraal stond.¹⁰⁵ Tijdens de hevige gevechten om Semarang – op hetzelfde moment als die in Surabaya – wond

de al eerder aangehaalde Britse RAPWI-officier Leland er in een brief aan zijn vrouw geen doekjes om:

We will try all we know to prevent useless bloodshed on either side, but the time has [sic] come to take the gloves off [sic] to a certain extent, and make the most of our very small forces by using a certain amount of 'terror tactics'. The shoot-up of yesterday [bombardement vliegtuigen] and the odd kampong burning has, I am sure, been very economical in life of Indonesian civilians. The effect is tremendous. They are at present quite bewildered and the cohesion has gone out of them.¹⁰⁶

SUMATRA

De situatie op Sumatra was vanuit Brits oogpunt gezien aanvankelijk relatief rustig. Midden november 1945 verslechterde de veiligheidssituatie echter ook daar. In Padang was er volgens een NEFIS-rapport sprake van een 'reign of terror' waardoor pro-Nederlandse Indonesiërs niet meer naar hun werk durfden te komen. Steekincidenten en ontvoeringen van Chinezen, Nederlanders en Molukkers kwamen dagelijks voor.¹⁰⁷ De 21e van die maand werden 21 personen vermoord die buiten het door de Brits-Indische soldaten bewaakte en met prikkeldraad afgezette deel van Padang waren gaan wonen.¹⁰⁸

Rond dezelfde tijd nam ook het anti-Britse sentiment onder de pemuda op Sumatra snel toe als gevolg van de berichtgeving over de grootschalige gevechten tussen Britten en Indonesiërs in Surabaya vanaf 10 november 1945. Dit leidde tot een serie schermutselingen tussen de pemuda en Britse troepen, eind november en de eerste helft van december 1945. Ook het aantal botsingen met Japanse troepen nam toe, vooral omdat de pemuda probeerden de wapens in handen te krijgen die ze nodig hadden om de Britten te bestrijden.¹⁰⁹

Door onderhandelingen, bluf en met hulp van, mogelijk zo'n 350 Japanse deserteurs wisten de TKR 'B' – een strijdgroep gelieerd aan de TKR – en pemuda van de Pesindo in de omgeving van Medan en de rest van de provincie Sumatra's Oostkust bij verschillende gelegenheden Japanse wapens in handen te krijgen. De gevechten van Britse troepen met Indonesiërs bracht de Britse commandant brigadier Kelly er op 13 december 1945 toe de geallieerde operaties te beperken tot een gebied van 8,5 kilometer buiten de stadsgrenzen van Medan en Belawan. Iedereen die hierbinnen wapens droeg zou direct worden neergeschoten.¹¹⁰

Tot dan toe hadden Japanse commandanten relatief mild gereageerd op Indonesische acties. Op het hoogste niveau hadden Japanse commandanten stilzwijgende of expliciete afspraken gemaakt met de Republiek Indonesië dat wapens overhandigd zouden worden om gevechten te vermijden. Zelfs als er een of twee Japanners werden gedood was dit geen obstakel voor de gedemotiveerde Japanse troepen om zonder verzet hun wapens over te dragen.¹¹¹ Dat veranderde begin december 1945. In de eerste tien dagen van die maand doodden pemuda in Tebing Tinggi en omgeving op verschillende plekken tientallen Japanse militairen. Volgens de Japanse verbindingsofficier Takao Fusayama was het grote aantal Japanse slachtoffers, met name de zestig doden in Tebing Tinggi zelf, van wie de lijken in stukken werden gehakt, de directe aanleiding voor een grootschalige Japanse wraakactie op 13 december waarbij honderden, zo niet duizenden Indonesische slachtoffers vielen.¹¹²

Indonesische bronnen leggen daarentegen meer de nadruk op een specifieke incident als directe aanleiding voor deze wraakactie. Rond 10 december 1945 hield een groep van ongeveer driehonderd pemuda van de Pesindo onder leiding van Amir Taat Nasution op het station van Tebing Tinggi een trein tegen met daarin Nakashima, de voormalige Japanse gouverneur voor Noord-Sumatra, zijn familie, staf en een gewapend geleide die op weg waren van Medan naar Kisaran. De pemuda vroegen de Japanners hun wapens in te leveren. Aanvankelijk weigerden deze aan de eis gehoor te geven, verwijzend naar de belofte aan de geallieerden om hun wapens niet te overhandigen. Onderhandelingen tussen de Japanners en Indonesische vertegenwoordigers van de Republikeinse overheid, de KNI en de Pesindo leverden in eerste instantie niets op. Na urenlang stil te hebben gestaan in de warme zon, besloten de Japanners uiteindelijk toch hun wapens over te geven, in ruil voor voedsel en drinken. Ondertussen was een Japanse commandant van de begeleidende troepen door andere pemuda ontvoerd en naar het hoofdkwartier van de TKR gebracht. Tijdens een ontsnappingspoging werd hij gedood door een Indonesische politiemann die de Pesindo hielp.¹¹³ Daarop zouden de Japanners tot actie zijn overgegaan, aldus deze lezing.

Het lijkt meer dan aannemelijk dat het zeker niet alleen dit incident was, maar de optelsom van meerdere incidenten met tientallen slachtoffers die de Japanners tot de overtuiging bracht dat het tijd was om een voorbeeld te stellen om verder geweld tegen hun eigen mensen te voorkomen. Op 13 december 1945 rukte in de loop van de middag een Japans bataljon op naar Tebing Tinggi. Kleine eenheden sloten de vier toegangen tot de stad af ter-

wijl de hoofdmacht met twee tanks de stad binnenging. De volgende dagen vonden in de gehele stad gevechten plaats tussen pemuda en Japanners. Het was een ongelijke strijd aangezien slechts een enkele pemuda een geweer of een pistool had; de meesten waren slechts bewapend met speren, kapmessen en dergelijke. Dat leidde hier en daar tot regelrechte slachtpartijen. Meer dan duizend lichtbewapende pemuda van buiten de stad probeerden Tebing Tinggi binnen te komen over een hangende brug over de rivier de Padang bij de Bulianstraat. De Japanners hadden zich echter verdekt opgesteld aan het einde van de brug en schoten honderd, wellicht zelfs honderden, van hen neer op de brug.¹¹⁴

De Japanners gebruikten tijdens hun strafexpeditie extreem geweld. Volgens Nederlandse bronnen schoten ze iedereen neer die ze tegenkwamen. Ze onthoofden ook een zestigtal Indonesiërs en stelden de hoofden op staten tentoon als afschrikwekkend voorbeeld.¹¹⁵ Indonesische publicaties maken melding van gevangenen met vastgebonden handen die aan de oever van de Bahilang-rivier of in de bosjes door Japanners werden neergeschoten of met de bajonet werden doodgestoken. Ook zouden Japanse militairen op 13 december een trein hebben aangehouden en de mannelijke passagiers hebben vermoord.¹¹⁶ Op 17 december kwam er een einde aan het geweld. De schatting van het aantal Indonesische doden in Tebing Tinggi varieert van vijf- à achthonderd tot enkele duizenden. Het is zeer aannemelijk dat hiertoe ook burgers behoren.¹¹⁷

De gebeurtenissen hadden een grote impact. Allereerst op Tebing Tinggi zelf, waar de bevolking doodsbang was en de nationale beweging geheel de kop was ingedrukt. Van politieke activiteit was geen sprake meer terwijl het rood-wit uit het straatbeeld was verdwenen. Het dragen van wapens was verboden en overtreders werden meteen opgepakt en hun wapens werden ingenomen.¹¹⁸ Maar ook buiten Tebing Tinggi hadden de gebeurtenissen grote gevolgen. De republiek kon zich geen grootschalige confrontaties met de Japanners en Britten veroorloven. De Japanse strafexpeditie bracht de leiders van de Republiek Indonesië en de Britse militaire leiders op Sumatra weer aan de onderhandelingstafel. Generaal-majoor H.M. Chambers, de geallieerde commandant op Sumatra, zegde onder andere toe dat de TKR buiten Medan de status van officiële vredesmacht zou krijgen en dat de Indonesische politie in Medan weer bewapend zou worden. Ook zouden de Japanners en Britten zich onthouden van bemoeienis met het civiele Republikeinse bestuur, tenzij strikt noodzakelijk. Gouverneur Hassan beloofde op zijn beurt samenwerking met de geallieerden. Met behulp van de Brit-

se concessie wist hij de pemuda ervan te overtuigen dat het noodzakelijk was zich in te houden tegenover de Britten. Het resultaat was dat het enige maanden relatief rustig was.¹¹⁹

ONDERLINGE INDONESISCHE STRIJD OM DE MACHT

Gelijk met het wijdverbreide geweld in de rest van Java en Sumatra vond ook in de gebieden waar geen van de vier (inter)nationale partijen de overhand had geweld plaats tegen burgers en gevangengenomen strijders. Zo waren er in de eerste maanden van de Indonesische revolutie in onder meer Banten en Pekalongan op Java en in Aceh, Noord-Sumatra, opstanden en acties te zien tegen lokale bestuurders, politiefunctionarissen en andere vertegenwoordigers van het gevestigde gezag, die bekend werden onder de namen 'berdaulat', 'daulat' en 'dombreng'-acties. De gebeurtenissen worden ook wel als 'sociale revolutie' aangeduid, al is dit volgens meerdere westerse historici een al te generaliserende en daardoor misleidende benaming voor zeer van elkaar verschillende regionale machtswisselingen en embryonale socialistische revoluties.¹²⁰

De machtsomwentelingen in Banten en Pekalongan laten duidelijk zien hoe kunstmatig het onderscheid is tussen de zogenoemde bersiap, opgevat als extreem geweld in de steden tegen 'buitenlandse' groepen, en (ber)daulat als 'intern' Indonesisch geweld op het platteland.¹²¹ Ook in rurale gebieden vonden moorden plaats op Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers, vaak te midden van het intra-Indonesische geweld dat gericht was tegen vertegenwoordigers van het gevestigde gezag. Kenmerkend voor een belangrijk deel van het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van verschillende achtergronden in deze eerste maanden was dat het zich, zoals eerder aangegeven, richtte tegen eenieder die in de weg stond van de Republiek Indonesië, of die daarvan verdacht werd. Maar zowel de omwentelingen in Banten als in Pekalongan (de Tiga Daerah-affaire) laten duidelijk zien dat meer factoren een rol speelden.

De Noordwest-Javaanse regio Banten stond bekend om zijn sterke hang naar autonomie, de religieuze felheid van zijn inwoners en hun antiekoloniale gezindheid. In 1926 was Banten al het toneel geweest van een opstand van de PKI, de communistische partij. De communisten kregen daarbij steun van *ulama* (islamitische geleerden) en de *jawara*, lokale bandieten. Zij vonden elkaar in hun haat tegenover het Nederlandse koloniale bewind. De hardhandige onderdrukking van de opstand in 1926 vergrootte de afkeer

van deze groepen van de Nederlanders en de pangreh praja, de Indonesische bureaucratie elite die vaak afkomstig was van buiten de regio.¹²²

De pangreh praja hadden zich door hun medewerking aan het Japanse bewind nog meer gehaat gemaakt. Al voor het einde van de Japanse bezetting zorgden grote tekorten aan voedsel en kleding en beschuldigingen van corruptie voor sociale onrust. Die onrust nam alleen maar toe na de Japanse capitulatie. Net als in 1926 namen de communisten, de ulama en de jawara het voortouw terwijl de meerderheid van de revolutionaire beweging verder uit boeren bestond. Het Indonesisch nationalisme had maar beperkt voet aan de grond gekregen in Banten terwijl de pemuda een ondergeschikte rol speelden door de afwezigheid van grote steden en een significante middenklasse en intelligentsia.¹²³

De Japanners waren net als elders op Java vanwege hun wapens het eerste doelwit. Op 7 en 10 oktober 1945 kwam het tot een treffen met Kempeitai-soldaten in respectievelijk Warunggunung en Serang. De Japanners wisten al vechtend uit Serang te komen en verlieten vervolgens Banten. Zodoende viel de macht toe aan de revolutionaire beweging van ulama, jawara, communisten en boeren. Hun volgende slachtoffers waren de gehate bureaucratie elite en de Indonesische politie. In de gehele residentie vervingen de revolutionairen het bestuur op alle niveaus – van *camat* (hoofd subdistrict) tot regent – door ulama. Sommige bestuurders werden gevangengezet. Hier en daar gebruikten zij geweld bij de machtswissel en vermoordden zij politieagenten en bestuurders. Over het algemeen was het geweld tegen de Indonesische beambten echter beperkt, al was het maar omdat de meeste hogergeplaatste politieofficieren en bestuurders al begin oktober naar Bandung en Jakarta waren gevlucht.¹²⁴

Ook Nederlandse burgers en gevangengenomen militairen waren doelwit van de revolutionaire actie. Opvallend is dat in Indonesische bronnen alleen melding wordt gemaakt van een verijdelde poging om een slachting aan te richten in het ziekenhuis van de zending in Rangkasbitung, waar alle Nederlanders uit de regio van Lebak ter bescherming heen waren gebracht. Lokale autoriteiten en leiders weerhielden de pemuda ervan dit voornemen uit te voeren. De volgende dag werden de Nederlanders naar de gevangenis van Rangkasbitung gebracht. Daar volgde een aanval van mensen uit Ciomas die onder andere de goederen van de Nederlanders opeisten. Met behulp van het lokale Komite Nasional Indonesia (KNI) en een telefonische interventie van Ce Mamat, leider van de zojuist opgerichte volksraad, de Dewan Rakyat, konden de aanvallers van hun plan af worden gebracht.¹²⁵

Het geweld tegen 'Europeanen' in Serang, en dan met name in de gevangenis van die stad, wordt echter niet genoemd in Indonesische bronnen over de gebeurtenissen in Banten.¹²⁶ Een ooggetuigenverslag van de gebeurtenissen in Serang na het vertrek van de Japanners, opgetekend door een (Indo-) Europeaan, maakt echter treffend de verstrengeling en gelijktijdigheid van het extreme geweld tegen verschillende bevolkingsgroepen en nationaliteiten duidelijk:

Het volk was dol van woede en toog uit om alles wat aan Jap rondliep te vermoorden, om ten slotte over te slaan naar de nog in Serang wonende Europeanen, in het bijzonder de Indo-Europeanen (Er kwam n.l. bericht in Serang dat te Batavia de Indo's hand in hand met de Jappen vochten tegen de Indonesiërs). Openlijk werd het volk aangespoord alles wat Europeaan was af te maken.¹²⁷

De gevangenis was inmiddels in handen van de jawara, met noodlottige gevolgen voor zes Europeanen die daar zaten opgesloten: een luitenant en vijf medewerkers van de Billitonmaatschappij. Deze medewerkers waren vanuit Belitung – vroeger Billiton geheten – met een prauw naar Serang overgestoken en als 'NICA-handlangers' door de BKR opgepakt en aan de politie overhandigd. Op de ochtend van 12 oktober 1945 moest de luitenant geheel naakt de gevangenis verlaten, waar een menigte met bambu runcings hem opwachtte. Toen hij niet vooruit durfde te gaan kreeg hij van achteren een emmer heet water over zich heen. Hij deed daarop enkele stappen naar voren, waarna hij twee houwen met een *golok* in zijn schouder en in zijn dijbeen kreeg. Hij viel voorover en werd de straat op gesleept. Zijn geslachtsdeel werd afgesneden en zijn buik opengelegd. Zijn lijk lag drie dagen op een kruispunt totdat Chinezen het op een kerkhof begroeven. Ook de vijf anderen werden die nacht in de tuin van de gevangenis een voor een met slagwapens vermoord.¹²⁸

De revolutie in Banten liep na een paar maanden ten einde. Naast het civiele bestuur, dat nu door de ulama werd gedomineerd, richtten de lokale communisten een volksraad of Dewan Rakyat op, die steunde op boeren en de jawara. Zij richtten eigen laskars (milities) op, en een politiemacht die toepasselijk 'polisi-jawara' werd genoemd. De Dewan Rakyat zou Banten van oktober 1945 tot begin januari 1946 regeren. Maar gebrek aan bestuurlijke ervaring, spanningen tussen de ulama en de communisten en tussen linkse revolutionairen onderling ondermijnden het werk van de Dewan Rakyat.

Ook ontbrak steun op nationaal niveau. De regering van de Republiek Indonesië vreesde dat de sociale onrust zou overslaan naar het achterland van Jakarta en door de Britten en Nederlanders zou worden aangegrepen als bewijs dat de republiek niet in staat was de rust en orde te bewaken in het eigen territorium. De jawara bleken bovendien moeilijk in toom te houden; zij gingen door met moorden en berovingen. Meerdere malen kwamen het tot botsingen tussen de gewapende bendes en het Indonesische leger, de TKR. Begin januari 1946 greep de TKR in en maakte een einde aan de Dewan Rakyat en de lokale revolutie.¹²⁹

De machtsomwenteling in Pekalongan vond ongeveer op dezelfde moment in Banten plaats, maar was net iets eerder afgelopen. De revolutionaire beweging bestond daar uit een coalitie van pemuda en veteranen van de nationalistische en communistische beweging. In eerste instantie waren, net als in Banten, Japanse militairen het doelwit, toen bleek dat zij niet zomaar bereid waren hun wapens te overhandigen. Toen de Japanners na onderhandelingen de regio verlieten, richtte het extreme geweld zich tegen Indonesische, Chinese, Indo-Europese, Molukse en Menadonese burgers. Vanaf 8 oktober 1945 leidden zogenoemde *lenggaong* – vergelijkbaar met de jawara in Banten – acties tegen de gevestigde orde. In een paar weken tijd verdreven zij bijna alle lokale Indonesische bestuurders, inclusief de regent, van hun posities; enkelen van hen werden vermoord. De lenggaong namen ook het voortouw bij anti-Chinees geweld: Chinese winkels werden in brand gestoken en rijstmolens van Chinezen in beslag genomen. Leaders van de pemuda-organisaties API, AMRI en AMRI-I waren van 11 tot en met 14 oktober 1945 betrokken bij de moorden op meer dan honderd Indo-Europeanen, Molukkers en Menadonezen in de residentie, die, zo claimde men, de revolutie hadden verraden.¹³⁰

In Balapulang, niet ver van Tegal in de residentie Pekalongan, zouden leiders van de Angkatan Muda Republik Indonesia volgens een rapport van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) op 11 oktober 1945 opdracht hebben gegeven om alle ‘Europeanen’ in Balapulang en omgeving te vermoorden. Tegen middernacht werden achttien Indo-Europeanen van vier verschillende families opgehaald en ondergebracht in een leegstaand gebouw tegenover het lokale hotel. Onder hen waren ook vijf kinderen van F.M. van Wijk, tussen de twee en veertien jaar. Van Wijk was opzichter geweest op de plantage van een suikermolen in Balapulang totdat deze tijdens de Grote Depressie definitief werd gesloten. Hij begon daarna een bedrijf in sojabonen en fokte paarden. Kennelijk had hij de Javaanse koelies op de

Mannen van de Laskar Bambu Runcing staan klaar om het met speren op te nemen tegen de Nederlanders. Twee mannen vooraan hebben vuurwapens. Plaats onbekend, 1946.

Bron: Fotograaf onbekend, ANRI/IPPHOS

plantage slecht behandeld en had hij tijdens de bezetting zaken gedaan met de Japanners.¹³¹

De achttien Indo-Europeanen werden de volgende ochtend onder luid gejoel en geschreeuw van ‘merdeka’ en ‘kita mesti minum darah blanda’ (‘we moeten Nederlands bloed drinken’) naar het achtererf van de woning gebracht. Daar was een soort stellage van bamboe gemaakt waarop de rood-witte vlag was bevestigd. De slachtoffers moesten drie keer buigen voor de toeschouwers, ‘hormat’ (eer) betuigen aan de vlag en om vergiffenis vragen aan de republiek. Een voor een kregen zij daarna een klap met een ijzeren staaf. Wie niet direct dood was, werd met bamboe runcings afgemaakt. Twee kinderen Van Wijk werden bij de benen gepakt en tegen de muur van de put gegooid. Vervolgens werden zij in de put gegooid, boven op de lichamen van de andere slachtoffers. De beide kinderen waren echter niet dood; ze kwamen weer bij bewustzijn door het opkomende grondwater en wisten te ontsnappen. Een van hen overleed enkele dagen later echter alsnog aan zijn verwondingen. Eind 1947, toen het gebied door de Nederlanders

werd bezet, kwam hun vader met twee collega's te paard naar Balapulang om wraak te nemen voor de moord op zijn kinderen. Hij schoot elf willekeurige Indonesiërs dood in de stad en nog eens vier daarbuiten.¹³²

Uiteindelijk zou de revolutionaire beweging in de Pekalongan relatief snel ten einde komen. Op 16 november 1945 werd in Tegal een volksfront gevormd, genaamd Gabungan Badan Perjuangan Tiga Daerah (GBP3D), dat op 10 december 1945 de macht overnam in de residentiehoofdstad Pekalongan. Nog geen vier dagen later namen eenheden van de TKR, het Indonesische Leger, en islamitische milities – die beide om verschillende redenen in de clinch lagen met het volksfront – de hoofdstad Pekalongan evenwel weer in. Daarna maakten ze ook elders een einde aan de Tiga Daerah-beweging.¹³³

In tegenstelling tot op Java vielen bij de gewelddadige omwentelingen in Aceh (december 1945–maart 1946) en Sumatra's Oostkust (maart 1946) alleen slachtoffers onder Indonesische burgers – mannen, vrouwen en kinderen. Zij waren het doelwit van extreem geweld omdat zij werden beschouwd als collaborateurs met de Nederlanders.¹³⁴ In Aceh kwamen de *ulëëbalang*, de traditionele, lokale heersers in Aceh, te staan tegenover een coalitie van aanhangers van de Persatuan Ulama Seluruh Aceh (PUSA), een hervormingsgezinde islamitische organisatie, een groot deel van de pemuda-beweging (die in tegenstelling tot elders duidelijk een islamitisch karakter droeg) en boeren die land en gerechtigheid wilden. De *ulëëbalang* wilden herstel van hun vooroorlogse autoriteit en bestraffing van degenen die hen tijdens de Japanse bezetting hadden aangevallen. Afgezien van Mohammad Daud uit Combok – de meest uitgesproken en gevreesde *ulëëbalang* – wilden zij niet openlijk de Republiek Indonesië uitdagen. Sommigen van de traditionele leiders steunden de republiek zelfs. Toch keerden de officiële civiele en militaire autoriteiten zich na enige aarzeling uiteindelijk tegen de *ulëëbalang*.¹³⁵

Op 4 december vond in Sigli een eerste schermutseling plaats om het bezit van Japanse wapens tussen gewapende aanhangers van de *ulëëbalang* en de PRI en duizenden dorpelingen die slechts met speren en kapmessen bewapend waren. Volgens Japanse bronnen zouden in een paar dagen tijd honderden mensen gedood zijn tijdens gevechten. Deze gevechten verdiepten de kloof tussen de twee partijen alleen maar en leidde tot onderlinge aanvallen en schermutselingen. Hoewel de *ulëëbalang* in de regio Pidië het sterkst waren, dolven zij uiteindelijk halverwege januari 1946 toch definitief het onderspit door de komst van twee goedbewapende milities van buiten Pidië, de Barisan Mati uit Tangsé en een groep uit Peudaya. Zij werden ondersteund door vele religieuze strijders, dorpelingen en, bij de laatste aanval

op Daud Combok zelf, door detachementen van de speciale politie en de TKR. Waarschijnlijk werden honderden ulëëbalang en hun familieleden en aanhangers na de gevechten vermoord.¹³⁶

Vervolgens vond midden februari in het oosten van Aceh, in Langsa, een zuivering plaats van de politie en de ulëëbalang. Enkele honderden religieuze strijders onder leiding van Husain Almujaah trokken naar de noordkust van Aceh om ook daar alle ulëëbalang van hun positie te verwijderen. Uiteindelijk kwam het tot onderhandelingen en werden alle ulëëbalang in Aceh Besar geïnterneerd om verder geweld te voorkomen. Op alle bestuursniveaus werden de bestuurders vervangen, waarbij de ulama de macht in handen kregen of grote invloed uitoefenden. Het meeste land van de ulëëbalang werd aan boeren gegeven terwijl hun geld grotendeels bij de overheid terecht kwam. Eind maart 1946 was de machtsomwenteling voltooid.¹³⁷

Ook in de provincie Sumatra's Oostkust, met Medan als hoofdstad, kwam het tot veel geweld tegen de raja's en sultans, de aristocratische bestuurders. De kloof tussen de pemuda-strijdgroepen en conservatieve bestuurders groeide zonder dat de gematigde leiders, van de Republiek Indonesië, die weinig machtsmiddelen hadden, in staat waren te bemiddelen tussen beide groepen. Nadat het nieuws van de moorden op de ulëëbalang in Pidie bekend was geworden op Sumatra steunden de vorsten de republiek nog steeds maar halfhartig. Het nieuws van de oprichting van de Persatuan Perjuangan door de ongebonden, legendarische communist Tan Malaka, dat half januari 1946 bekend werd in Medan, legitimeerde en bundelde de eisen van vele pemuda voor meer revolutionaire verandering. Het zou uiteindelijk de centrale leiding zijn van de Persatuan Perjuangan (met vertegenwoordigers van Pesindo, PNI en PK) op Sumatra die vanaf 3 maart 1946 het voortouw zou nemen in de acties tegen de vorsten.¹³⁸

De 'sociale revolutie' speelde voor de leiders van de Persatuan Perjuangan een ondergeschikte rol bij de eliminatie van de vorsten. De meeste leiders hadden geen plannen voor een democratische of socialistische structuur van de overheid. Een belangrijker motief was de sympathie van de raja's voor de Nederlanders en het gevaar dat zij vertegenwoordigden voor de onafhankelijkheid. Niet onbelangrijk was ook het verkrijgen van de legendarische rijkdommen van de vorsten. Afhankelijk van de etnische verschillen ter plekke en de gewapende steun waarop de vorsten een beroep konden doen, varieerde het geweld. Er vielen honderden slachtoffers. Zo'n tien dagen na het begin van de 'sociale revolutie' kwam er een tegenreactie op gang. Het was vooral de val van het Huis van Langkat waarbij zeven prominente leden

werden onthoofd en de twee dochters van de sultan verkracht die de twijfelaars ervan overtuigde dat de 'sociale revolutie' te ver was gegaan. Met de hulp van drie ministers van de nationale regering die overkwamen uit Java, kregen de regionale Republikeinse leiders de situatie weer onder controle. Daarbij deden de ministers een beroep op de meer radicale revolutionairen om de nationale revolutie voorlopig voorrang te geven boven de socialistische revolutie.¹³⁹

De interventies van de TKR in Banten en Pekalongan en de Republikeinse autoriteiten op Oost-Sumatra zorgden ervoor dat het intra-Indonesisch geweld in deze gebieden enigszins onder controle kwam. Ook de arrestatie van Tan Malaka en enkele radicale medestanders op 17 maart 1946 versterkte het gezag van de Republiek Indonesië.¹⁴⁰ Er waren daarnaast nog andere redenen waarom de intensiteit van het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders op Java en Sumatra na een piek in oktober en november 1945 afnam, zoals wij tot slot van dit hoofdstuk zullen beschrijven.

AFNAME GEWELD TEGEN BURGERS EN GEVANGENGENOMEN STRIJDERS JAVA EN SUMATRA

De Japanse aanval op Tebing Tinggi op 13 december 1945 zorgde, zoals gezegd, voor een relatieve afname van het geweld tegen Nederlandse burgers en Japanse en Britse militairen op Sumatra. In november en december 1945 hadden de Indonesische reguliere eenheden en strijdgroepen op Java nederlagen geleden tegen de Britten en de Japanners in Surabaya, Semarang, Magelang, de kampen Ambarawa en Banjoebiroe en Bandung. Ook kregen de Britten allengs meer grip op de situatie in en rond Jakarta en Bogor.

Op 27 december 1945 begonnen de Britten een succesvolle, tien dagen durende operatie (Operation Pounce) met het doel een kordon om Jakarta te leggen, de uitvalswegen te blokkeren en de kampongs uit te kammen op zoek naar wapens en verdachte personen. De elektriciteits- en watervoorziening en andere publieke faciliteiten werden onder Britse controle gebracht en barricades in de stad werden verwijderd. De Britten arresteerden honderden Indonesiërs die volgens hen betrokken waren bij 'extremistische' activiteiten en zuiverden de lokale politie van nationalistische invloeden. Het gevolg van deze acties was dat de operaties en de terreurcampagne van de Indonesische strijdgroepen steeds minder effectief werden en de stad weer veiliger werd voor Europeanen. De strijd om Jakarta had de republiek voorlopig verloren. Nadat minister-president Sjahrir op 19 november al de TKR

Een oudere Chinese man wordt ondersteund nadat hij is mishandeld door pemuda, Cilimus, Cirebon, West-Java, 1945-19456. Bron: Fotograaf onbekend, NIMH, Collectie Rups

had teruggetrokken uit de stad, besloot nu ook de belangrijkste militie, Laskar Rakyat Jawa Raya, haar eenheden op een na uit de stad weg te halen. Op 4 januari 1946 vertrok bovendien de regering van de republiek, met uitzondering van Sjahrir, naar het veiliger Yogyakarta.¹⁴¹

Tegelijk met operatie Pounce begonnen de Bitten ook in Bogor (West-Java) en de omringende kampongs een twee weken durende zuiveringsoperatie, waarbij zij onder meer op zoek gingen naar wapens en verdachte personen. Bijna honderd personen die door de Indonesische nationalistengevangen werden gehouden werden bevrijd en grote Japanse wapenvorraden werden vernietigd.¹⁴²

Het duurde langer om Bandung onder controle te krijgen. In Noord-Bandung, waar de Nederlanders verbleven, was het door de bescherming van Britse troepen relatief veilig. In het zuiden van de stad, dat onder Indonesische controle stond, werden Chinezen begin 1946 in toenemende mate doelwit van kidnapping, intimidatie, plundering en moord. Op 23 maart 1946 maakten de Britten bekend dat alle gewapende Indonesische mannen binnen een straal van elf kilometer in alle richtingen van het centrum van de stad moesten zijn verdwenen. De pemuda volgden dit bevel op, maar staken bij hun vertrek de volgende dag Zuid-Bandung in brand zodat het stadsdeel veranderde in een vuurzee ('lautan api'). Reizen op de wegen tussen

Bandung, Jakarta en Bogor bleef ook daarna echter een risicovolle onderneming.¹⁴³

Een andere factor die bijdroeg aan de afname van het geweld, was het feit dat er minder evidente 'doelwitten' voorhanden waren. De meeste voormalige geïnterneerden uit de Japanse burgerkampen waren in december 1945 inmiddels, soms met gevaar voor eigen leven, door de Britten geëvacueerd en verscheept naar Singapore, Bangkok en Ceylon, het tegenwoordige Sri Lanka. Anderen zaten relatief veilig in kampen in Bandung, Cimahi en Jakarta, die onder controle stonden van de geallieerden. In de vroege lente van 1946 was bovendien al de helft van de beoogde 50.000 à 60.000 Nederlandse evacués gerepatrieerd.¹⁴⁴ Daarnaast waren in de periode oktober-december 1945 ongeveer 46.000 personen, voornamelijk Indo-Europeanen, in de zogenaamde Republikeinse kampen geïnterneerd, waar ze in elk geval veilig waren voor aanvallen van de pemuda en anderen. Op 9 januari 1946 kwamen de TKR en de Britten overeen om alle voormalige krijgsgevangenen en geïnterneerden uit de Republikeinse kampen naar Jakarta te brengen. Het eerste proeftransport van 156 vrouwen en kinderen kwam eind januari 1946 per trein vanuit Malang naar Jakarta. Toch zou het tot 20 mei 1946 duren alvorens de evacuaties goed op gang kwamen, mede doordat de Britten enkele transportvliegtuigen ter beschikking stelden.¹⁴⁵ In diezelfde periode mei-juli 1946 vond ten slotte ook de repatriëring plaats van meer dan 90 procent van de 300.000 Japanners die nog in Indonesië verbleven.¹⁴⁶

In de laatste twee weken van maart 1946 was onder Britse leiding een begin gemaakt met de eerste officiële Indonesisch-Nederlandse besprekingen. Dit maakte de weg vrij voor de toelating van de reguliere Nederlandse eenheden vanaf april 1946 op Java en Sumatra. De Britse bevelhebbers hadden immers op 2 november 1945 besloten dat er geen nieuwe Nederlandse militairen op Java en Sumatra mochten landen totdat de militaire situatie door onderhandelingen verbeterd zou zijn. Dit zorgde voor meer bescherming voor burgers aan Nederlandse kant.¹⁴⁷

Overigens betekende de relatieve afname van het geweld tegen burgers en gevangen strijders niet dat Nederlandse, Indo-Europese, Molukse en (vermeend) pro-Nederlandse Indonesische burgers na maart 1946 geen doelwit meer waren van intimidatie, mishandeling en moord. Op sommige momenten, zoals rond het eerste Nederlandse offensief (21 juli–5 augustus 1947) nam het Indonesische geweld tegen deze groepen weer sterk toe – reden voor de Amerikaanse historicus William H. Frederick om zelfs te spreken van een 'tweede bersiaptijd'.¹⁴⁸

Het is ten slotte van belang op te merken dat de afname van dodelijke slachtoffers onder burgers na eind maart 1946 niet gold voor de Chinese en Indonesische bevolkingsgroep. De meeste Chinese slachtoffers vielen vermoedelijk zelfs pas na maart 1946, bij uitbarstingen van geweld als die in Tangerang (West-Java) in juni van dat jaar, waarbij Indonesiërs zich massaal tegen de Chinezen keerden, met 1085 doden tot gevolg. In de jaren daarna waren de Chinezen met name bij de twee Nederlandse militaire offensieven doelwit van reguliere en irreguliere Indonesische strijdkrachten.¹⁴⁹ En bij hevig intra-Indonesisch geweld op Zuid-Sulawesi, gericht tegen personen die pro-Nederlands waren of daarvan verdacht werden, werden in de tweede helft van 1946 honderden Indonesische mannen, vrouwen en kinderen op vaak gruwelijke wijze vermoord; deze gebeurtenissen vormden aanleiding om vanaf 5 december 1945 het Depot Speciale Troepen (DST) onder leiding van luitenant – later kapitein – Westerling in te zetten dat, zoals bekend, op grote schaal extreem geweld gebruikte.¹⁵⁰

CONCLUSIE

Op Java en Sumatra was sprake van een combinatie van factoren waardoor het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders grootschaliger en heviger was dan op andere eilanden. Java, en in mindere mate Sumatra, gold als het zwaartepunt van de archipel en het was daar waar de Republiek Indonesië, de Britten, de Nederlanders en Japanners elkaar in deze periode de macht betwistten. Geen van deze partijen was echter dominant genoeg om de anderen zijn wil met geweld op te leggen, dan wel bereid de prijs in mensenlevens te betalen die een dergelijke hegemonie zou kosten.

De komst van de Britten en de Nederlanders op Java en Sumatra vanaf eind september 1945 zorgde ervoor dat de al gespannen situatie escaleerde. Berichten en geruchten over het optreden en de wreedheden over en weer droegen bij aan een sfeer van wantrouwen en angst. In eerste instantie was het Indonesische geweld nog gericht tegen Japanners vanwege de wens wapens in handen te krijgen om zich te kunnen verdedigen tegen de Britten en Nederlanders. Als gevolg van, en in de marge hiervan, kwamen ook tientallen Japanse burgers en gevangengenomen militairen om.

Vanaf begin oktober 1945 ontstond een uiterst gewelddadige situatie waarin het geweld alle kanten uit kon gaan en extreme vormen aannam. Indonesische pemuda en andere strijdgroepen vielen Nederlandse, Indo-Europese en Molukse burgers aan, waarbij enkele duizenden doden vielen. Op plekken waar noch de geallieerden, noch de Japanners of de republiek hun

macht konden laten gelden was vaak sprake van een gewelddadige sociale omwenteling door lokale Indonesische allianties. Zij rekenden af met iedereen die zij associeerden met de koloniale elite of met wie zij anderszins nog rekeningen te vereffenen hadden.

De Japanners vervulden een sleutelrol en konden, afhankelijk van de houding van de lokale commandanten, de balans laten doorslaan naar de Indonesiërs of de Britten en de Nederlanders. Zij raakten daardoor nauw betrokken bij het extreme geweld, als slachtoffer, maar ook als dader. Strijdgroepen aan Nederlandse kant en de eerste KNIL-militairen droegen ook bij aan de escalatie van geweld door wraak te nemen, maar soms ook zonder directe aanleiding Indonesiërs dood te schieten. Naarmate de Britten meer het conflict werden in getrokken traden ook zij steeds harder op, waarbij uiteindelijk vele duizenden Indonesische doden vielen.

In het algemeen vielen er op Sumatra en vooral Java ook veel meer burgerslachtoffers omdat er veel meer potentiële doelwitten waren. Java was het dichtstbevolkte eiland van Indonesië. Op Java waren de meeste Indo-Europeanen bovendien kwetsbaarder, omdat ze, anders dan op andere eilanden, tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Japanners niet waren geïnterneerd en na de Japanse capitulatie dus niet in de relatief veilige interneringskampen konden blijven. De escalatie van het geweld werd ook nog in de hand gewerkt doordat de (inter)nationale partijen niet in staat waren het geweld van de diverse strijdgroepen, individuen, maar ook reguliere eenheden te beteugelen. Vaak gedoogden zij dit ook, zoals in hoofdstuk 7 zal blijken.

7.

Organisatie van Indonesisch geweld

Gerlach introduceerde het concept van ‘extremely violent society’, als een samenleving waarin verschillende bevolkingsgroepen het slachtoffer worden van massaal fysiek geweld, waaraan diverse sociale groepen, al dan niet in samenwerking met officiële instanties, om een veelheid van redenen deelnemen. Vanuit dit perspectief zou men de situatie in Indonesië in de eerste fase van de revolutie kunnen betitelen als ‘extreem gewelddadig’, met de kanttekening dat er niet één staat was maar concurrerende partijen die streden om de staatsmacht.

Een veelheid aan geweld dus, tegen verschillende groepen en om uiteenlopende redenen – maar dat laat onverlet de vraag wie er voor al die hevige, vaak uiterst bloedige uitbarstingen van geweld verantwoordelijk waren. Die vraag staat centraal in dit hoofdstuk, dat zich vooral toespitst op het Indonesische extreme geweld tegen burgers en gevangen strijders, en dan met name tegen Molukse, Menadonese, Indo-Europese en Nederlandse burgers in de eerste fase van de Indonesische revolutie. Ons uitgangspunt was immers het onderzoek naar de zogenoemde Bersiap-periode, zoals die in de historiografie en de Nederlandse herinneringscultuur geduid wordt, waarin vooral het geweld tegen deze groepen centraal staat.

Wie waren de daders? En in hoeverre was het geweld georganiseerd? Bronnen uit de tijd zelf spreken regelmatig in zeer algemene termen van

Indonesische daders. De Australische eenheden die actief waren op Sulawesi maakten in hun verslagen bijvoorbeeld vaak melding van (personen behorend tot) de ‘Free Indonesian Movement’.¹ In Nederlandse kranten in Indonesië, zoals *Het Dagblad*, werden Indonesische daders vaak aangeduid met algemene termen als ‘extremisten’ of ‘pemoeda’/‘pamoeda’.² Ook in Indonesische publicaties wordt vaak vrij algemeen gesproken van ‘pemuda’ of ‘het volk’ die Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers aanvielen. Soms geven deze publicaties ook wel namen van pemuda- of strijdgroepen.³

De meest gedetailleerde informatie over daders en de organisatie van het geweld dat ons ter beschikking staat, is echter afkomstig uit verhalen en rapporten van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS). Duidelijk moge zijn dat deze bronnen, vervaardigd door een Nederlandse inlichtingendienst, partijdig zijn en daarom met grote voorzichtigheid moeten worden bestudeerd. Op basis hiervan zijn dan ook geen representatieve of kwantitatieve uitspraken te doen. Bij bestudering van de NEFIS-rapporten valt op dat de achtergrond van mogelijke daders heel divers is: van soto-verkoper, wajangspeler en kapper tot dorpshef (lurah) of een andere bestuurder.⁴ Het aantal daders dat volgens de NEFIS-rapporten deel uitmaakt van een organisatie is beperkt. In die gevallen dat organisaties worden genoemd, gaat het in de meeste gevallen om de Pemuda Republik Indonesia en de Republikeinse politie.⁵

Het is maar de vraag in hoeverre de NEFIS daadwerkelijk zicht had op de organisatiegraad van de daders en in hoeverre de dienst er belang bij had om hiervan een bepaald beeld te schetsen. In een enkel geval wordt ook de door de republiek opgerichte Volksveiligheidsorganisatie of Badan Keamanan Rakjat (BKR), genoemd. Zo zouden de moorden op achttien Europeanen in Cibatuan (West-Java) zijn gepleegd door leden van de BKR onder leiding van Ambas, *kepala* (hoofd) van de lokale BKR-afdeling.⁶ De houding van de lokale afdelingen van de BKR kon echter kennelijk sterk verschillen. In Garut (West-Java) zou de plaatselijke BKR-eenheid volgens een Nederlandse ooggetuige Indo-Europese en Nederlandse burgers juist hebben beschermd tegen het geweld van ‘leidingloze benden’.⁷

In hoeverre was sprake van coördinatie van de moorden, op nationaal, regionaal of lager niveau? Opvallend is in elk geval dat de moorden ongeveer gelijktijdig – in de eerste en tweede week van oktober 1945 – begonnen op Java, Sumatra en Sulawesi. Dit zou kunnen wijzen op een zekere mate van coördinatie, alhoewel er ook nog andere mogelijke verklaringen zijn (imitatiegedrag, de beschikbaarheid van wapens etc.). Geruchten dat de aanvallen

en moorden op Java en daarbuiten georganiseerd waren, deden al in die tijd zelf aan Nederlandse kant de ronde. Zo schreef de hoge bestuursambtenaar Van der Plas op 11 november 1945 in een memorandum, zonder met harde bewijzen te komen, dat de terreurcampagne die zich met name tegen de Nederlanders richtte, gepland was. De centrale regering van de Republiek Indonesië zou de acties volgens hem goedgekeurd hebben of had die in elk geval kunnen stoppen. Hij weet deze houding aan de spagaat waarin Sukarno verkeerde. Deze moest concessies doen aan de pemuda, de BKR en daarna de TKR omdat zij zijn enige machtsmiddel vormden. Tegelijkertijd moest hij propaganda maken voor zichzelf en zijn positie ten opzichte van de geallieerde strijdkrachten en de rest van de wereld.⁸

Er is tot nu toe geen bewijs gevonden voor een expliciet centraal bevel om tot de moorden over te gaan.⁹ Hierbij moet wel aangetekend worden dat de toegang tot Indonesisch materiaal beperkt is geweest en dat mogelijk veel materiaal verloren is gegaan. Later komen we terug op het al dan niet bestaan van bevelen om over te gaan tot geweld. Eerst zal worden ingegaan op de vraag hoe aannemelijk het is dat de moorden centraal door de regering van de republiek georganiseerd werden. Deze vraag valt in twee delen uiteen: in de eerste plaats kan men zich afvragen in hoeverre Sukarno en de Republikeinse regering controle konden uitoefenen over pemuda- en andere strijdgroepen en of daarbij ook sprake was van verschillen per eiland. In de tweede plaats kan men zich afvragen welk belang deze regering eventueel zou hebben gehad bij het extreme geweld.

Dat Sukarno soms inderdaad invloed op de pemuda- en strijdgroepen had, bleek onder meer in Surabaya (29 oktober) en Magelang (2 november), waar hij er mede in slaagde om wapenstilstanden te sluiten, al was het bestand in Surabaya uiteindelijk geen lang leven beschoren. Tegelijkertijd laat, bijvoorbeeld, de gang van zaken rond de 'oorlogsverklaringen' midden oktober 1945 zien dat sommige pemuda- en strijdgroepen op Java hun eigen gang gingen, zonder zich veel van de Republikeinse leiding aan te trekken. Deze 'oorlogsverklaringen' of oproepen tot geweld verschenen vanaf 11 oktober 1945 in pamfletten en verschillende Indonesische en internationale media. De 'oorlogsverklaring' die de meeste aandacht kreeg was die waarin de Tentara Rakyat Indonesia (het Indonesische Volksleger) alle Indonesiërs oproep tot een guerrillaoorlog tegen de Nederlanders, de Indo-Europeanen en de 'Ambonezen' met alle mogelijke middelen, van vuurwapens tot vergif en zelfs wilde dieren.¹⁰ In *Merdeka*, de krant die als spreekbuis van Sukarno fungeerde, verschenen op 12 oktober 1945 twee artikelen waarin islamitische

geleerden werden opgeroepen een fatwa uit te vaardigen tegen de NICA en op te roepen tot een oorlog tegen de NICA, de Nederlanders en de koloniale overheersing.¹¹

In eerste instantie leek het dan ook of deze oproepen afkomstig waren van de Indonesische regering, maar al snel bleek dat deze en andere verklaringen afkomstig waren van pemuda-groepen.¹² De Republikeinse regering probeerde vervolgens deze verkeerde indruk teniet te doen. Op 17 oktober verscheen in *Merdeka* een regeringsverklaring waarin uitdrukkingen als 'oorlogsverklaring' en 'heilige oorlog' in de strijd voor de onafhankelijkheid van Indonesië werden verboden, vooral vanwege de indruk die dat maakte in het buitenland. Alleen de regering had volgens deze verklaring het recht om de oorlog te verklaren. Om dit te onderstrepen, verscheen in hetzelfde nummer van de krant ook een verklaring van de Masjumi, de overkoepelende nationale islamitische organisatie, dat alleen de Republikeinse regering een heilige oorlog kon uitroepen.¹³ Controle over de media bleef echter lastig voor de Republikeinse regering. Zo kwam het radiostation te Yogyakarta op 18 of 19 oktober 1945 alweer met een nieuwe oorlogsverklaring. Deze werd kort daarop weer ingetrokken op last van de Republikeinse minister van Voorlichting Amir Sjarifuddin.¹⁴

Een andere aanwijzing dat de Indonesische officiële instanties in staat waren tot coördinatie op grotere schaal zou kunnen worden afgeleid uit de boycots van de verkoop van levensmiddelen en het verlenen van diensten aan Nederlanders en Indo-Europeanen en de interneringen van voornamelijk Indo-Europeanen in oktober 1945 op Java. Het verloop hiervan zou beschouwd kunnen worden als een indicatie in hoeverre officiële instanties in staat waren hun wil op te leggen aan de diverse strijdgroepen.

Tussen 2 en 12 oktober 1945 werden op meerdere plaatsen op Java Indonesische boycotacties gevoerd tegen Nederlanders, maar ook Indo-Europeanen en Britten. Volgens president Sukarno was deze boycotactie spontaan ontstaan. Ook op lokaal niveau, bijvoorbeeld in Bandung, ontkenen officiële instanties dat de boycot van hen was uitgegaan.¹⁵ Aan Nederlandse kant wees men juist met de beschuldigende vinger naar de Republikeinse autoriteiten. Sommige Nederlanders beweerden dat de centrale Republikeinse regering op 4 oktober 1945 een voedselboycot had afgekondigd, terwijl andere Nederlanders, in Bandung bijvoorbeeld, dachten dat het Komite Nasional Indonesia deze boycot had uitgeroepen en dat de acties tegen de Nederlanders en Indo-Europeanen steun hadden van de officiële Indonesische politie.¹⁶ De Britse RAPWI-officier Tull had al op 23 september 1945

van een Nederlandse agent gehoord over een volledige boycot op Java van Indo-Europeanen, Nederlanders, Molukkers en Menadonezen en over confiscatie van hun goederen die op 1 oktober 1945 zou ingaan.¹⁷

Het is in elk geval opvallend dat de boycots op verschillende plaatsen op Java – van Malang in Oost-Java tot Jakarta in West-Java – in een periode van ongeveer tien dagen werden uitgeroepen. Daarmee is nog niet gezegd dat deze boycots inderdaad centraal waren georganiseerd. Het kan ook wijzen op onderling contact tussen pemuda- of andere strijdgroepen in verschillende regio's en steden, of op navolging, na het lezen van de berichten hierover in Indonesische media, zoals de aankondiging van de boycot op 2 oktober 1945 in Jakarta in de krant *Merdeka* of uitzendingen van Sutomo via Radio Pemberontakan Rakjat.¹⁸ Hij maakte gebruik van de voordelen van het nieuwe massamedium dat de radio indertijd was. Naast het Bahasa Indonesia en het Engels werden de uitzendingen van Radio Pemberontakan in diverse regionale talen verzorgd, zoals het Javaans, Madurees, Sundanees, Balinees, Buginees, Ambonees en Batak.¹⁹ Door hiervan gebruik te maken wisten de pemuda hun invloed snel over de rest van het eilandenrijk uit te breiden.

Eenzelfde vraag over de organisatie doet zich voor ten aanzien van de internering van de Indo-Europeanen en Nederlanders in kampen door de Indonesiërs. Deze volgde in de tijd bijna naadloos op de boycots en vond alleen plaats op Java en Madura. Werden de boycotacties afgekondigd in de periode tot 12 oktober 1945, de eerste golf van interneringen van Nederlandse en met name Indo-Europese mannen en oudere jongens vond plaats van 11 tot en met 19 oktober 1945. Bijna tegelijkertijd werd al een groep vrouwen geïnterneerd. De resterende vrouwen, kinderen en oude en zieke mannen werden op Java in november en december 1945 in interneringskampen opgesloten.²⁰

Ook hier is de vraag of er sprake is geweest van een centrale organisatie. Historicus Mary van Delden, die een standaardwerk schreef over de Republikeinse kampen, acht het 'zeer aannemelijk' dat de interneringen in werking werden gezet door een centraal bevel.²¹ Over het algemeen voltrokken deze zich namelijk volgens een vast patroon. De lokale Komite's Nasional Indonesia (KNI's) organiseerden overal de interneringen. Vervolgens haalden de plaatselijke politie, de BKR en andere pemuda-groepen de mensen thuis op of verzamelden hen op de voorgeschreven plaatsen en brachten hen vervolgens naar de kampen.

Het snelle en over het algemeen ordelijke verloop van de interneringen was in de ogen van Van Delden een indicatie van een centrale organisatie, in

de vorm van een bevel van een hoge autoriteit met veel gezag.²² Ook historicus Bussemaker is van mening dat de interneringen op Java rond 15 oktober 1945 centraal waren aangestuurd. Volgens hem zou het een te groot toeval zijn wanneer de interneringen overal op Java spontaan zouden zijn begonnen. Hij vermoedt dat de nationale regering na de moorden in Depok en de residentie Pekalongan (de ‘Tiga daerah-affaire’) de veldpolitie had geïnstrueerd om tot de arrestaties over te gaan.²³ Volgens Rémy Limpach daarentegen zou veel erop wijzen dat deze voorstelling van zaken een poging was van Sukarno om achteraf grootschalige acties door de pemuda-politie goed te praten.²⁴

Alles overziend zijn de argumenten van Van Delden dat het zeer aannemelijk is dat de interneringen centraal aangestuurd werden overtuigend. Mede in het licht van de boycotacties en Sukarno’s ingrijpen tijdens de gevechten in Surabaya en Magelang, is het aannemelijk dat de nationale regering ook bij de interneringen in elk geval enige controle had over de pemuda en andere strijdgroepen. Tegelijk laat bijvoorbeeld de kwestie van de ‘oorlogsverklaring’ zien dat deze controle beperkt was; dat zal alleen maar sterker zijn geweest op verder weg gelegen eilanden.

Dit brengt ons bij de tweede vraag: in hoeverre hadden Sukarno en zijn regering belang bij de moorden? In de academische literatuur, maar ook in sommige bronnen uit die tijd zelf, wordt met goede argumenten betoogd dat de regering van de Republiek Indonesië aan de geallieerden en de rest van de wereld wilde laten zien dat de republiek in staat was de orde te handhaven en het land effectief te besturen. Hiermee hoopte zij op vreedzame wijze internationale erkenning te verkrijgen. Grootschalig en hevig geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders deed dit streven uiteraard geen goed.²⁵

Diverse malen riepen president Sukarno en vicepresident Hatta publiekelijk op om geen geweld te gebruiken en niet voor eigen rechter te spelen. Zo verscheen op 30 oktober 1945 in *Merdeka* een verklaring van de regering waarin het Indonesische volk werd opgeroepen tot discipline. Eigenmachtig optreden zou slechts leiden tot anarchie en de zaak van de republiek schaden.²⁶ Ook Sutan Sjahrir, vanaf 14 november 1945 premier van de republiek, keurde het moorden publiekelijk af. In zijn op 10 november 1945 gepubliceerde pamflet *Perjuangan kita (Onze strijd)* schreef hij dat de geestdriftige acties van de jeugd aan de ene kant voor stuwkracht zorgden, maar aan de andere kant in het nadeel van de republiek werkten. ‘Dit is bijvoorbeeld het geval bij de ophitsing en de vijandige handelingen

tegenover vreemdelingen die onze positie in het oog van de wereld verzwakken,' aldus Sjahrir.²⁷

Dergelijke uitlatingen kunnen natuurlijk worden afgedaan als pogingen een goede indruk te maken op de buitenwereld, maar uit door de Nederlanders in beslag genomen notulen van de Indonesische ministerraad blijkt dat Sjahrir en zijn ministers ook binnenskamers benadrukten dat confrontaties met de geallieerden moesten worden vermeden. Daarbij erkenden ze de moeilijkheden om de revolutionairen in toom te houden.²⁸ Tegelijk lijkt er bij de Republikeinse leiders sprake te zijn geweest van een zekere dubbelzinnigheid tegenover het geweld, de boycotacties en andere acties tegen burgers en gevangengenomen strijders. Mogelijk gedoogden zij deze om meer radicale groepen te vriend te houden of gebruikten ze het geweld en andere acties als drukmiddel in de onderhandelingen. Zo waarschuwden Sukarno en Hatta in brieven aan respectievelijk de Britse commandanten Christison (9 oktober 1945) en King (11 oktober 1945) dat het dreigende geweld van Indonesische jongeren tegen Indo-Europeanen en Nederlanders alleen voorkomen kon worden door een aantal maatregelen te nemen.²⁹ Sukarno legde in zijn brief aan Christison een aantal minimumeisen op tafel om bloedvergieten te voorkomen, waaronder geallieerde erkenning van zijn regering als de-factoregering van de Indonesische Republiek.³⁰

Hatta wees er begin oktober in een brief aan de Britse commandant in Jakarta op dat de emoties door Nederlandse provocaties steeds hoger opliepen:

One of these days some foolish Indonesian youths will start hitting back at the Dutch, the trouble will soon spread throughout the city, and in a short while we will be in big trouble. This I want to avoid. If I may make a suggestion, would it not be better for the time being to restrain all activities of Dutch soldiers?³¹

Zelfs Sutan Sjahrir, die in *Perjuangan kita* het extreme geweld van de pemuda nog zo fel veroordeelde, vergoelijkte op andere momenten dit geweld. In een Engelstalige uitzending over Radio Free Indonesia op 8 februari 1946 benadrukte hij weliswaar de noodzaak van discipline, maar verklaarde hij het extreme geweld tegelijkertijd ook als een reactie op het geweld waarvan de Indonesiërs al eeuwen slachtoffer waren, en dat vele malen erger was:

You know that the cruelty and the force I have mentioned are something extraneous to our real nature, something foreign to our normal

existence, something forced upon us by the environment in which we find ourselves today. You here know how and why our people have come to do these things, albeit with feelings of revulsion, but these in the wide world outside cannot understand this. They do not have enough understanding of the factors involved. They do not realize that much of the cruelty and [words missing] though it might appear, is far, far less than it has been our lot to experience over a period of centuries.³²

Ook kan de mogelijkheid niet worden uitgesloten dat sommige autoriteiten betrokken waren bij de aanmoedigingen van het geweld, bijvoorbeeld via de radio. Zo zou generaal Sudirman, de commandant van het Indonesische Leger, in oktober 1945 de journalist Sutomo hebben geholpen zijn Radio Pemberontakan Rakjat op te zetten. Zoals eerder beschreven zou Sutomo als 'Bung Tomo' door zijn felle radioredes waarin hij opriep tot acties tegen de Britten en Nederlanders grote bekendheid verwerven en aan Nederlandse kant berucht worden.³³ Overigens was Sutomo's rol destijds volgens historicus Marjolein van Pagee aan Indonesische zijde ook omstreden.³⁴

Ook lokale Indonesische autoriteiten namen soms een gedogende – of wegkijkende – houding aan als het ging om geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. Zainul Sabaruddin, bijvoorbeeld, vormde begin oktober 1945 in de Oost-Javaanse stad Sidoarjo een eenheid van de militaire politie, Polisi Tentara Keaman Rakyat, die binnen enkele weken een reputatie van sadisme en bloeddorst verwierf. Geen enkele Indonesische autoriteit had de moed of de middelen om hem aan te pakken. Maar hij werd ook gedoogd omdat zijn meedogenloosheid en het feit dat zijn groep een van de best bewapende en uitgeruste was in Oost-Java, hem tot een bruikbaar instrument maakte voor leiders en commandanten die hun machtspositie wilden versterken. Zo ontwikkelde Sabaruddin een nauwe band met de jonge aristocraat Raden Mas Yonosewoyo, commandant van een eenheid van de TKR in Surabaya, die hem inzette om militaire rivalen uit te schakelen.³⁵

Daarnaast zijn er in Nederlandse bronnen ook aanwijzingen te vinden dat er hier en daar op lokaal niveau aan Indonesische kant sprake was van een zekere mate van organisatie van het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders. In de rapporten van de NEFIS wordt soms verwezen naar een 'markas' (post), waar de slachtoffers heen werden gebracht, of naar een opdracht van een 'markas' om naar een bepaalde kampong te gaan, zonder dat altijd direct duidelijk wordt of het hierbij daadwerkelijk om een hoofd-

kwartier ging, en van welke organisatie dat hoofdkwartier dan was, of wie het bevel zou hebben gegeven.³⁶

In andere gevallen maken de NEFIS-rapporten wel melding van namen van organisaties of specifieke opdrachten om Nederlanders en Indo-Europeanen te vermoorden, zoals in het geval van de massamoord in Balapulang. In die stad, niet ver van Tegal in de residentie Pekalongan, was in september of oktober 1945 door Indonesische bestuursambtenaren een afdeling opgericht van de Angkatan Muda Republik Indonesia (AMRI). Een van de zes lokale leiders – onbekend is welke – zou in oktober 1945 opdracht hebben gegeven om alle ‘Europeanen’ in Balapulang en omgeving te vermoorden. Enkele uren later al werden achttien Indo-Europeanen van vier verschillende families uit hun huizen gehaald. Slechts één kind overleefde de moordpartij die daarna plaatsvond. Dezelfde leiders van de AMRI gaven eveneens opdracht voor de moord op twee families van in totaal zes personen in het twee kilometer verderop gelegen Durensawit.³⁷

Ook in Semarang deed zich in november 1945 waarschijnlijk een lokaal geval van een expliciet bevel tot moord voor. Op 11 mei 1946 werd de 22-jarige Javaan Slamet-Depok verhoord over de moord op de apothekersfamilie Flohr in Semarang op 19 november 1945, tijdens de Tweede Slag om Semarang. Slamet-Depok was net lid geworden van de ‘Angkatan Moeda’ (waarschijnlijk Angkatan Pemoeda Indonesia). Gevraagd naar de taak die zij hadden bij een aanval op de stad, antwoordde hij dat hij op het kantoor van de organisatie, Djojoprajitno, de leider van afdeling Bahagian Penjerboean van Angkatan Moeda, hoorde zeggen tegen Jatin, zijn groepsleider: ‘Soedah tangkep itoe njonja blanda di Doewet, bikin mati.’ (‘Goed, pak die Hollandse dames op Doewet [een apotheek in Semarang] en maak ze dood.’).³⁸ Volgens zijn groepsleider Jatin gaf Djojoprajitno tevoren zelfs het bevel dat bij een aanval van pemuda op Semarang alle Europeanen afgemaakt moesten worden.³⁹

Onder leiding van Jatin gingen Slamet-Depok en zeven andere pemuda volgens het proces-verbaal van het verhoor naar de apotheek en haalden daar de moeder, de drie dochters en een zoon op. Ze werden van Doewet naar een huis op het adres Peloran 48 gebracht. Jatin zou daar de opdracht hebben gegeven om de vier vrouwen en het jongetje te vermoorden. De vier vrouwen werden eerst door vier pemuda, onder wie groepsleider Jatin, tweemaal verkracht. Daarna werden twee vrouwen en het jongetje neergeschoten en gedood met een golok, een kapmes. De andere twee vrouwen werden doodgeschoten. De lijken werden in de put gegooid, waarna de put

met aarde werd gedempt.⁴⁰ De vraag blijft natuurlijk hoe betrouwbaar de verklaring van Slamet-Depok is. In ieder geval moet dit soort verhoren met grote voorzichtigheid worden gelezen, al was het maar omdat een dader in zijn verhoor mogelijk de verantwoordelijkheid wilde afschuiven door te refereren aan een opdracht. Maar ook omdat de inlichtingendienst wellicht graag een dader wilde aanwijzen.

Het mag dan moeilijk zijn vast te stellen in hoeverre sprake is geweest van opdrachten, het is wel zeker dat pemuda of andere Indonesiërs ook spontaan overgingen tot geweld. Zo lokte het beeld van gewapende Indonesiërs die in Surabaya Europese wijken afgrendelden en angstige, hulpeloze Nederlanders en Indo-Europeanen met vrachtauto's naar de gevangenis brachten, een spontane, gewelddadige actie onder de inwoners van de omringende kampongs uit. Gewapend met bamboesperen, messen en een enkel geweer wisten de kampongbewoners bij de Kalisosok (Werfstraat) de bewakers van de Pemuda Republik Indonesia te dwingen de Nederlanders en Indo-Europeanen aan hen over te dragen. De meesten van hen werden gedood of verwond terwijl zij vanaf de vrachtauto's de gevangenis probeerden te bereiken. Uiteindelijk wisten officieren van de Pemuda Republik Indonesia (PRI) en eenheden van het TKR de situatie enigszins onder controle te krijgen.⁴¹

Hoofdzakelijk op basis van bronnen van de Nederlandse inlichtingendienst – die met voorzichtigheid dienen te worden gelezen – kan concluderend worden vastgesteld dat de meeste Indonesische daders van het geweld tijdens de eerste fase van de revolutie niet aangesloten lijken te zijn geweest bij een officiële organisatie en dat het extreme geweld in veel gevallen niet centraal werd aangestuurd. Dat neemt niet weg dat er op lokaal niveau soms wel degelijk sprake was van opdrachten en coördinatie bij moordpartijen. Ten slotte is het aannemelijk dat de nationale en regionale autoriteiten het geweld soms in meer of mindere mate gedoogden, hetzij om strategisch-politieke redenen, hetzij uit onmacht.

8.

Schattingen van slachtofferaantallen

In dit boek plaatsen wij het extreme geweld tegen Indo-Europese, Molukse en Nederlandse burgers en gevangengenomen strijders in de eerste fase van de Indonesische Revolutie nadrukkelijk in de context van het extreme geweld tegen burgers of ongewapende militairen van andere nationaliteit en etniciteit. Daarom proberen we niet alleen een schatting te geven van het aantal Nederlandse, Indo-Europese en Molukse slachtoffers, maar ook weer te geven wat er bekend is over slachtoffers onder Indonesiërs, Chinezen, Britten en Japanners. Het verschilt van groep tot groep hoeveel informatie er beschikbaar is over de aantallen slachtoffers en hun achtergrond. Naar sommige groepen is nog nauwelijks onderzoek gedaan; in deze gevallen gaat het bij het bepalen van aantallen slachtoffers dan ook meer om een aanzet voor nader onderzoek dan om een goed gefundeerde schatting.

Wanneer wij bij de schattingen van de slachtofferaantallen schrijven over de indeling in verschillende categorieën, is het van belang erop te wijzen dat het maken van een onderscheid tussen verschillende groepen een integraal onderdeel van het koloniale systeem was. Dit onderscheid was gebaseerd op een combinatie van factoren zoals uiterlijk en etnische afkomst, gender, klasse, familierelaties, rijkdom, maar evengoed op opleiding, taal, culturele achtergrond en loopbaan. Deze criteria konden elkaar bovendien beïnvloeden en versterken dan wel verzwakken. De classificatie varieerde bovendien per locatie en periode.¹

Deze koloniale blik is ook bepalend geweest voor de manier waarop de gegevens over slachtoffers in de tweede helft van de jaren veertig zijn genoteerd. Het onderzoek naar de verschillende groepen slachtoffers reproduceert daarom maar al te makkelijk oude koloniale scheidslijnen. Een manier om deze scheidslijnen te doorbreken, of in elk geval gedeeltelijk open te breken, is om zoveel mogelijk informatie te noteren over de individuele slachtoffers, in termen van bijvoorbeeld gender, woonplaats en leeftijd. Zo worden anonieme containerbegrippen als ‘Europeaan’ en ‘Indonesiër’ van nadere, individuele en meer persoonlijke informatie voorzien, waardoor er meer recht wordt gedaan aan de personen die daarachter schuilgingen. Dit is door gebrek aan informatie in de bronnen maar ten dele gelukt.

In de praktijk waren de categorieën en breuklijnen in sommige opzichten diffuser dan zij op het eerste gezicht leken – wat weer geheel andere uitdagingen voor de onderzoeker met zich meebrengt. In de koloniale context behoorden niet alleen totoks maar ook vele Indo-Europeanen (indien ze door hun Europese vader erkend waren), Japanners en tot Europeaan gelijkgestelde Indonesiërs, Chinezen enzovoort tot de categorie van de Europeanen.² Als er in een rapport alleen staat dat er een bepaald aantal Europeanen is omgebracht, weten we dus goed beschouwd nog niet zo veel: gaat het om Nederlanders, Indo-Europeanen, Japanners of anderen? Een precieze aanduiding is in de praktijk dus niet altijd mogelijk.

Voor we overgaan tot de schattingen zelf, is het van belang verschillende andere complicaties die zich voordoen bij het maken van een schatting van de slachtofferaantallen in kaart te brengen. Daarbij zullen we vaak voorbeelden noemen die over Nederlanders en Indo-Europeanen gaan, omdat hiervan meer gegevens bekend zijn. Een aantal van deze complicaties speelt echter ook bij andere groepen.

COMPLICATIES BIJ HET TELLEN VAN SLACHTOFFERS

In de eerste plaats kan er sprake zijn van onderrapportage. De eerste maanden na de Japanse capitulatie waren een chaotische, gevaarlijke tijd waarin het registreren van slachtoffers lang niet altijd mogelijk zal zijn geweest. Bovendien was het staatsapparaat van de Republiek Indonesië nog in opbouw, wat een nauwgezette registratie niet ten goede kwam. Aan Indonesische kant lag de focus bovendien meer op de militaire slachtoffers van de onafhankelijkheidsstrijd dan op de burgerslachtoffers. Zo lijken er op de Indonesische erebegraafplaatsen die elke stad kent, vooral personen te liggen

die deel uitmaakten van het leger of aanverwante milities. Er liggen ook wel civiele slachtoffers, maar dan gaat het vooral om bestuurders.

Aan Nederlandse kant waren in deze eerste maanden nog geen, of slechts in beperkte mate, instanties en organisaties aanwezig die zich richtten op het verzamelen van gegevens van slachtoffers van geweld, waarover later meer. Dat geldt zowel voor Java als Sumatra, waar de meeste slachtoffers aan Nederlandse kant vielen. Als ze al actief waren, dan waren ze ook nog eens geconcentreerd in bepaalde plaatsen. De hoge Nederlandse bestuursambtenaar Van der Plas noteerde op 21 december 1945 dat het kantoor van de politie van de commandant van de Allied Military Administration Civil Affairs Branch, de nieuwe naam van de NICA vanaf begin 1946, slechts beschikte over een onvolledige registratie van ontvoeringen, moorden en dergelijke. 'Men teekende hierbij aan,' schreef hij, 'dat het zoo dagelijks voorkomt, vooral voor hen, die aan het Bandjirkanaal [in Jakarta] wonen, lijken langs te zien drijven, dat dit in de meeste gevallen niet eens meer wordt gerapporteerd.'³

Verder was het volgens Van der Plas voor het publiek ook niet duidelijk bij welke instantie de slachtoffers gerapporteerd moesten worden. Het uitblijven van actie aan Engelse kant had als gevolg dat mensen het rapporteren in sommige gevallen achterwege lieten. De commandant van de militaire politie maakte namelijk alleen werk van een zaak als een ontvoerde bevrijd was.⁴ Als de situatie al zo was in Jakarta, dat min of meer onder geallieerde controle stond, dan is het aannemelijk dat de registratie in andere steden of daarbuiten nog veel minder goed op orde was. Daarnaast speelde een andere mogelijke oorzaak voor onderrapportage, gesignaleerd in een artikel in de *New York Times* van 16 november 1945: de angst voor represailles. Familieleden zouden om deze reden mogelijk geen aangifte hebben gedaan van ontvoeringen.⁵ Wellicht dat hetzelfde gold voor de aangifte van moord.

In de loop der tijd werd de registratie van de slachtoffers aan Nederlandse kant beter georganiseerd. De Opsporingsdienst (van) Overledenen (ODO) werd op 5 december 1945 opgericht als onderdeel van het Kantoor Displaced Persons. De ODO had als doel betrouwbare gegevens te verzamelen van alle Nederlanders en Nederlandse onderdanen die op 7 december 1941 in Nederlands-Indië verbleven en sindsdien daar, in Japanse gevangenkampen of op transportschepen waren overleden. In de praktijk lijkt de nadruk vooral te hebben gelegen op 'Europeanen' (in dit geval vermoedelijk voornamelijk Nederlanders en Indo-Europeanen) en niet op Nederlandse onderdanen (Indonesiërs). De dienst verrichtte ook onderzoek naar personen die na de bevrijding ontvoerd en/of omgekomen waren.⁶

Nog een complicerende factor was dat onderzoek ter plekke maanden, in veel gevallen zelfs jaren, later plaatsvond. Dit zal ertoe hebben geleid dat in veel gevallen sporen en/of getuigen verdwenen waren. Bovendien had de ODO alleen kantoren op Java en Sumatra: naast het hoofdkantoor in Jakarta op Java waren er bijkantoren in Surabaya, Semarang en Bandung, en een op Sumatra in Padang. Naar slachtoffers die op andere dan deze twee eilanden en het nabijgelegen eiland Madura waren gevallen werd daarom, op een enkele uitzondering na, geen onderzoek gedaan.⁷

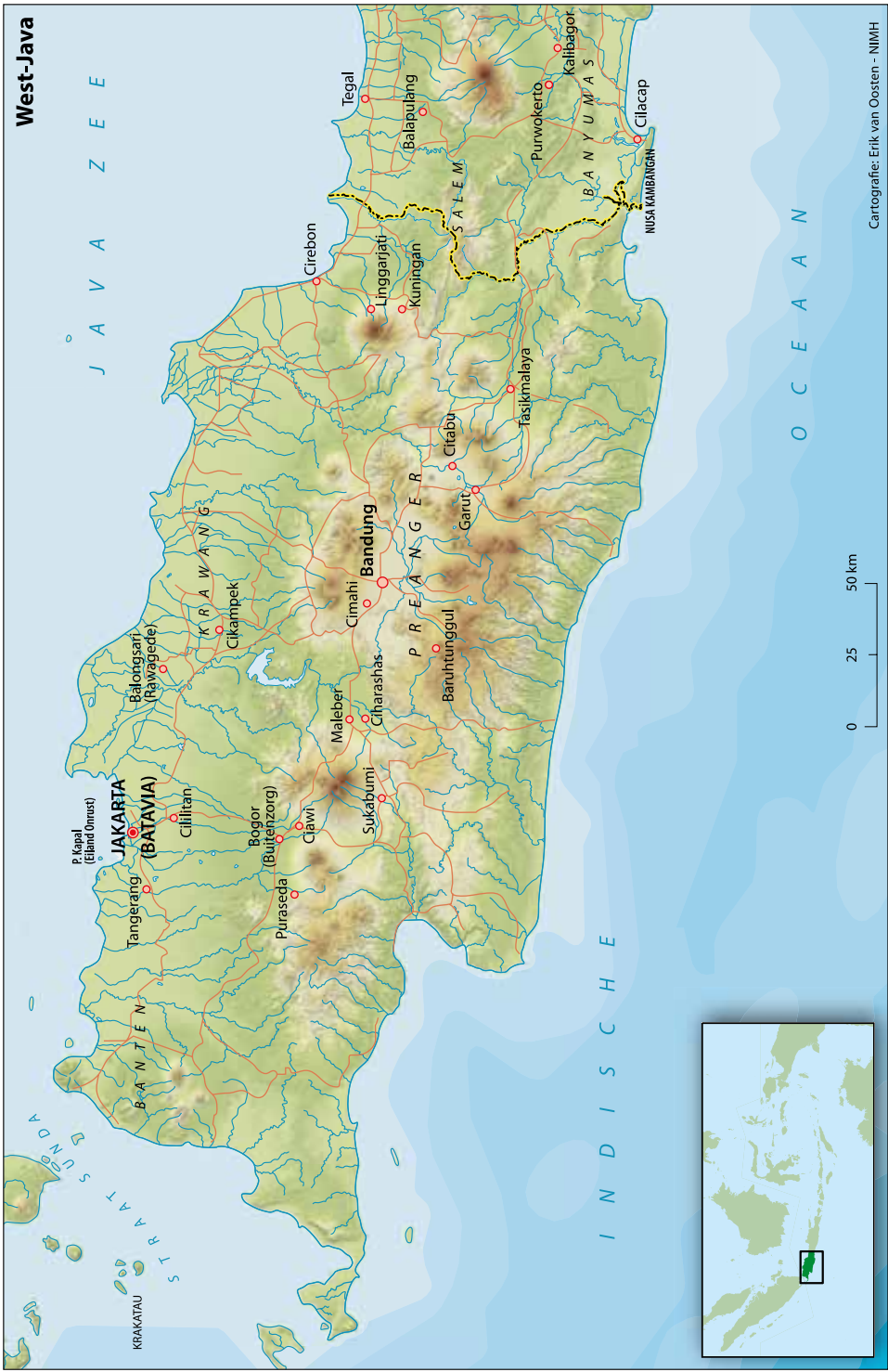
Het is ten slotte zeer de vraag in hoeverre de ODO-rapporten compleet zijn overgeleverd. De dossiers van de dienst zijn verspreid over meerdere archieven; het grootste deel is te vinden in de archieven van de inlichtingendienst NEFIS (Nationaal Archief) en de Indische collectie (NIOD). De meerderheid hiervan gaat over moorden op Oost-Java.⁸

OVERRAPPORTAGE EN ANDERE COMPLICATIES

Is onderrapportage van de slachtofferaantallen dus waarschijnlijk, overrapportage mag ook niet worden uitgesloten. Vrijwel vanaf het begin van de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog waren de slachtoffers aan Indonesische en Nederlandse kant inzet van een propagandastrijd. In de Indonesische media werd het extreme geweld van Indonesiërs tegen Nederlanders of tegen mede-Indonesiërs met opzet genegeerd omdat het niet paste in het verhaal van de gerechtvaardigde anti-Nederlandse strijd. Het Nederlandse extreme geweld tegen Indonesiërs daarentegen werd in de Indonesische propaganda uitgebreid belicht, waarbij werd benadrukt dat grote aantallen Indonesiërs slachtoffer waren van Nederlandse wreedheden. Deze Nederlandse wreedheden zouden de Indonesiërs vervolgens het recht geven zich met alle mogelijke middelen, dus ook geweld, te verdedigen.⁹

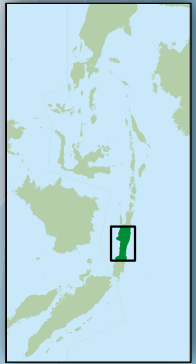
Ook aan Nederlandse kant werden de slachtofferaantallen ingezet voor propagandadoeleinden. Zo kwamen Van der Plas' eerdergenoemde pogingen om de registratie van de slachtoffers aan Nederlandse kant te verbeteren niet alleen voort uit betrokkenheid bij het lot van de families van de slachtoffers. Hij wilde de registratie ook verbeteren om tegenwicht te kunnen bieden aan de Indonesische propaganda, die steeds hamerde op het excessieve geweld van de 'vijand' tegen onschuldige Indonesische burgers. Directe aanleiding van Van der Plas' initiatief was een toespraak van de Indonesische premier Sutan Sjahrir. In een radio-uitzending van de 'geallieerde radio' vanuit Brits-Malaya (vermoedelijk wordt de Britse Eastern Broadcasting Service bedoeld) had Sjahrir op 15 december 1945 kennelijk gezegd dat de

West-Java

Midden-Java

J A V A Z E E

Oost-Java

J A V A Z E E

I N D I S C H E O C E A N

S T R A A T M A D U R A

Zuid-Sulawesi (Zuid-Celebes)

Kalimantan (Borneo)

Door Nederland bezet gebied op Sumatra

Molukken

wreedheden die door de Indonesiërs waren begaan het gevolg waren van tienmaal zo erge wreedheden en wandaden van de vijand.¹⁰

Propagandaoverwegingen leidden ook tot een van de eerste schattingen van het aantal vermoorde Nederlanders in 1947 (zie hierna). Concrete aanleiding was de behoefte tegenwicht te bieden aan de reputatieschade die Nederland dreigde op te lopen door de zogenaamde Bondowoso-affaire. Tijdens een treintransport van Bondowoso naar Surabaya op 23 november 1947 kwamen 46 van de 100 Indonesische gevangenen, die werden vervoerd in afgesloten goederenwagons, door verstikking om het leven. Deze kwestie dreigde internationale consequenties te krijgen. E.N. van Kleffens, de Nederlandse ambassadeur te Washington, was ter ore gekomen dat Australië in de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties een debat wilde uitlokken over de gebeurtenissen in Bondowoso. Het leek Van Kleffens daarom 'nuttig' kennis te hebben van het geschatte aantal Nederlanders en Chinezen dat door Indonesiërs was omgebracht.¹¹

De correcte telling van de slachtoffers wordt verder bemoeilijkt door andere factoren. Soms zijn er onvoldoende gegevens om een slachtoffer te identificeren, bijvoorbeeld door het ontbreken van een naam of de datum en plaats van overlijden. Regelmatig komt het voor dat in verslagen slechts vermeld wordt dat er een bepaald aantal (Indo-)Europeanen of 'Ambonezen' (Molukkers) is vermoord. In andere gevallen zijn de namen van slachtoffers niet juist gespeld. Ook Indonesische slachtoffers van islamitische herkomst zonder familienaam zijn moeilijk te traceren. In de chaotische toestand in de maanden direct na de Japanse capitulatie is het tot slot zeer onwaarschijnlijk dat de registratie van personen die als vermist waren opgegeven maar toch bleken te leven door de betrokken instanties werd gecorrigeerd.

SLACHTOFFERAANTALLEN INDO-EUROPEANEN, NEDERLANDERS, MOLUKKERS

Al in de jaren 1945-1949 circuleerden er schattingen van het aantal slachtoffers dat in de eerste fase van de Indonesische revolutie aan Nederlandse kant was gevallen. De – vermoedelijk – eerste schatting dateert van 6 december 1947. In een codetelegram van de Directie Verre Oosten te Jakarta (een agentschap van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Indonesië) aan het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag staat: 'Het aantal Nederlanders, dat door de extremisten sedert Augustus 1945 werd vermoord, bedraagt 3500; 3400 hiervan zijn met naam bekend. Omtrent andere landaarden zullen ten spoedigste gegevens volgen.'¹² Het is niet duidelijk op

basis van welke documenten men tot dit aantal was gekomen. In 1950 hield Van Mook het in zijn boek *The stakes of democracy in South-east Asia* op een iets lager aantal: waarschijnlijk zo'n twee- tot drieduizend vermoorde Nederlanders en Indo-Europeanen. Het aantal niet-Nederlandse slachtoffers was volgens hem niet met enige precisie te schatten.¹³

Vermoedelijk waren de cijfers uit dit boek ook de bron voor de schatting die Loe de Jong in 1986 in deel 11c van zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deed, namelijk dat drieduizend Nederlanders, Indische Nederlanders en 'Ambonezen', alsmede een onbekend aantal Chinezen waren vermoord tijdens de zogenoemde bersiap.¹⁴ Twee jaar later kwam De Jong tot een hogere schatting: 3500, van wie 3400 met naam bekend waren. Het eerdergenoemde telegram uit 1947 van de Directie Verre Oosten was hiervoor waarschijnlijk de bron. De Jong plaatste daarbij de kanttekening dat het onzeker was of hierbij ook de slachtoffers onder de 'Ambonezen' waren meegeteld. Hoe dan ook was deze schatting volgens hem vermoedelijk te laag, want vermoorde personen werden alleen aangemeld als zij relaties hadden die dat konden doen. Vele 'Indisch-Nederlandse' mannen en vrouwen waren met Indonesiërs getrouwd en leefden geïsoleerd in de binnenlanden. Het was daarom volgens De Jong aannemelijk dat er nog veel meer onbekende slachtoffers waren dan de honderd die nu werden genoemd.¹⁵

In een bijlage in hetzelfde deel van De Jongs *Koninkrijk* voegde luitenant-generaal buiten dienst F. van der Veen er nog aan toe dat het aantal omgekomen Chinezen vele malen hoger was dan de 3500 vermoorde Nederlanders. Over het aantal slachtoffers onder de 'Ambonezen' en Menadozezen waren geen gegevens beschikbaar, maar dit moest volgens hem op vele honderden, zo niet duizenden worden geschat. Ook noemde Van der Veen de vele Indonesische bestuursambtenaren die waren vermoord.¹⁶ In de decennia na het verschijnen van De Jongs boek zijn de schattingen van het aantal vermoorde burgers in de eerste maanden van de Indonesische Revolutie enorm toegenomen, zowel in wetenschappelijke publicaties als in het maatschappelijk debat. Bij nadere bestudering blijken veel van deze schattingen echter gebaseerd op extrapolaties of onduidelijke en weinig betrouwbare bronnen.

Herman Bussemaker schreef in zijn standaardwerk *Bersiap! Opstand in het paradijs. De bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* uit 2005 dat de schattingen uiteenliepen van 3500 tot 20.000 slachtoffers aan Nederlandse kant. Hij was zelf geneigd van het hoogste getal uit te gaan, zeker ook als de voortijdig door hongersnood en uitputting overleden Nederlandse ouderen

en kinderen in de bersiap-kampen werden meegeteld. Hij gaf hier verder geen onderbouwing voor. Overigens hield hij een tijdspanne van augustus 1945 tot en met november 1946 aan.¹⁷ In 2012 daagde publicist en historicus Bert Immerzeel Bussemaker uit zijn cijfers preciezer te onderbouwen. Bussemaker gaf daaraan gevolg en legde in een blog op Immerzeels website *Javapost* uit waarop zijn schattingen gebaseerd waren. Als eerste noemde hij de 3500 slachtoffers die volgens hem door de ODO waren gedocumenteerd. Vervolgens telde hij daar een geschatte oversterfte – sterfgevallen boven de normale sterfte – van 1 procent (2500 personen) in de zogenaamde bersiap- of Republikeinse kampen bij op. Tot slot voegde hij aan deze aantallen nog 14.000 ontvoerden en vermisten toe. Hij achtte het aannemelijk dat de vermisten vermoord waren omdat weinigen zich later weer meldden.¹⁸

Het aantal van 14.000 slachtoffers aan Nederlandse zijde was gebaseerd op extrapolatie van de cijfers voor Jakarta, waar volgens Bussemaker het aantal vermoorde en ontvoerde personen gedurende de periode 1 oktober 1945 tot en met 25 december 1945 respectievelijk ongeveer 300 en 400 personen bedroeg. Als het al in Jakarta, een van de key areas van de Britten, om zulke aantallen ging, hoe zou het dan elders op Java zijn geweest? Bussemaker extrapoleerde deze cijfers daarom vervolgens naar de rest van Java en kwam zodoende op meer dan 10.000 vermisten. Gezien de vele ontvoeringen en moorden hield hij zelfs liever vast aan een getal van 14.000 ontvoerden en vermisten. Hij was overigens de eerste om toe te geven dat zijn cijfermateriaal niet geheel gebaseerd was op harde feiten. ‘Het zijn schattingen, en wie betere cijfers heeft, mag het zeggen.’¹⁹

Bussemakers onderbouwing is op verschillende punten door historici betwist. Mary van Delden, auteur van een boek over de Republikeinse kampen, voerde aan dat er in deze kampen geen duizenden kinderen en ouderen door ondervoeding om het leven zijn gekomen. Weliswaar was de situatie in sommige kampen bedroevend, maar lang niet zo dramatisch als Bussemaker deed voorkomen.²⁰ Immerzeel betoogde dat er geen enkele reden was om aan te nemen dat elke vermissing gelijkstond aan een moord.²¹ Hij wees er later nog eens op dat het grote aantal vermissingen aan Nederlandse kant een gevolg was van de chaotische toestand vlak na de oorlog waarin velen elkaar kwijt waren. De meesten keerden weer terug, maar dezelfde chaos droeg ertoe bij dat niet altijd werd bijgehouden welke vermisten weer waren opgedoken.²²

In de jaren daarna werden hogere schattingen steeds gebruikelijker; in sommige gevallen mogelijk omdat ook Molukkers, Menadonezen en Ti-

morezen werden meegerekend. In 2008 schreef de Australische historicus Robert Cribb in een artikel dat het mogelijk om 25.000 doden ging: ongeveer 5000 geregistreerde doden – een cijfer dat hij baseerde op het aantal gevonden lijken – en naar schatting 20.000 Indo-Europeanen die als vermist geregistreerd stonden tegen de tijd dat de Nederlandse autoriteiten in staat waren om dossiers samen te stellen. Wel hield hij de mogelijkheid open dat velen van de vermisten het in werkelijkheid overleefd hadden.²³ Voor de genoemde aantallen verwees hij naar een uitgave uit 2001 van Okke Norel, *En,... hoe was het daarbuiten*, een bibliografie over de Japanse bezetting en de bersiap. Norel haalde een woordvoerder van de Indische Pensioenbond aan die sprak van 8000 doden – dus niet de 5000 die Cribb vermeldt – en 20.000 vermisten. Hoe de Indische Pensioenbond tot dit aantal kwam is onduidelijk omdat Norel geen bronvermeldingen heeft opgenomen in zijn publicatie.²⁴

De Amerikaanse historicus William H. Frederick kwam vier jaar later op nog hogere aantallen uit: 25.000-30.000 Nederlanders en Indo-Europeanen in de jaren 1945-1949 op Java en Sumatra. Waarschijnlijk rekende hij ook de Molukkers, Menadonezen en Timorezen mee in zijn berekeningen.²⁵ Ook hij baseerde zijn schatting op extrapolatie. Uit een ODO-rapport van mei 1947 haalde hij een totaal van 11.262 bevestigde doden. Dat rapport verscheen op een moment dat de ODO bij lange na nog niet klaar was en de dienst nog geen toegang had gehad tot de meeste gebieden in Oost-Java. En juist in Oost-Java waren volgens Frederick veel doden. Hij meende, om redenen die hij niet met name noemde, dat er in Oost-Java tot begin maart 1946 mogelijk wel 6000 slachtoffers waren. Dit aantal zou volgens hem nog verhoogd moeten worden met op zijn minst enkele honderden slachtoffers van de ‘tweede bersiap’ rond Surabaya in juli 1947. En dan waren er nog de velen die naamloos waren gestorven.²⁶

In een interview in het dagblad *Trouw* op 18 november 2013 stelde Frederick de ondergrens bij tot ‘minstens 20.000’. Later in het interview stelde hij dat hij ‘intuïtief, na jaren onderzoek in papieren die wel beschikbaar zijn’, vreesde dat de hogere aantallen het meest waarschijnlijk waren en hij daarbij was uitgekomen op een schatting van 28.000. Dit aantal was weer gebaseerd op de 20.000 vermisten van de Indische Pensioenbond en 8000 doden van wie we, volgens hem, zeker wisten dat ze tijdens de bersiap waren overleden; ook dit laatste cijfer is waarschijnlijk van de Indische Pensioenbond afkomstig, zoals blijkt uit de eerder aangehaalde uitgave van Okke Norel.²⁷

DISCUSSIES OVER HOGE SCHATTINGEN AANTAL SLACHTOFFERS

Immerzeel heeft op goede gronden betoogd dat Fredericks interpretatie van het aantal dodelijke slachtoffers in de eerste fase van de Indonesische Revolutie, die Frederick baseerde op de ODO-rapporten, niet klopt.²⁸ De rapporten van de ODO met de maandelijkse aantallen personen die waren ingeschreven in het overlijdensregister van de Burgerlijke Stand betroffen namelijk zowel dodelijke slachtoffers van de Japanse bezetting als van de naoorlogse periode. Geheel in lijn dus met het onderzoeksterrein van de Opsporingsdienst Overledenen. Bovendien ging het om zowel (Indo-)Europeanen als Chinezen en Indonesiërs, en om zowel burgers als militairen.²⁹

In december 1949, toen de ODO vermoedelijk werd opgeheven, stonden er in totaal 21.181 personen ingeschreven in het overlijdensregister. Dit aantal kan om de voornoemde redenen echter niet als zodanig worden gebruikt om het aantal slachtoffers in de eerste fase van de Indonesische revolutie te schatten, evenmin als de getallen uit de maandelijkse rapporten waaruit het is opgebouwd. Op het moment van opheffing van de ODO was het aantal aanvragen dat nog in behandeling was, inclusief vermissingen, ongeveer 2000.³⁰ Geheel in lijn hiermee sprak minister van Overzeese Gebiedsdelen J.A. Jonkman op 3 februari 1948 in de Tweede Kamer van 2000 personen die tijdens de bersiap verdwenen waren en van wie de namen bekend waren.³¹

Dat vele honderden vermisten na verloop van tijd zich weer meldden blijkt uit een krantenbericht precies negen maanden eerder. Zo citeerde de *Nieuwe Courant* op 3 mei 1947 H. van der Hart, het hoofd van de ODO, die aangaf dat vanaf de Japanse capitulatie, tijdens de 'extremistische woelingen' 2700 Europeanen als vermist moeten worden beschouwd, ongeacht de Chinezen.³² Dat was in mei 1947 – waaruit blijkt dat na negen maanden zeventienhonderd personen die als vermist werden beschouwd zich weer hadden gemeld. Dit alles pleit tegen de door Bussemaker, Cribb en Frederick genoemde aantallen van 14.000 en 20.000 vermisten.

Immerzeel leek het om deze reden beter te spreken van 'mogelijk meer dan tienduizend slachtoffers'. Het woord 'mogelijk' liet volgens hem meer ruimte voor andere berekeningen terwijl het woord 'slachtoffers' ruimer was te interpreteren dan 'burgerdoden' of 'vermoorden'.³³ NIOD-historicus Jeroen Kemperman deelde veel van de kritiek van Immerzeel en kwam in 2014 tot een schatting van op zijn minst 5500 slachtoffers: de 3500 gedocumenteerde slachtoffers, plus de omstreeks 2000 personen die in december 1949 bij de ODO nog als vermist stonden geregistreerd. Ten slotte concludeerde

Kemperman dat niet uitgesloten mag worden dat het dodental wellicht wat hoger is geweest, in extremis misschien zelfs wel enkele duizendtallen. Hij kon echter geen overtuigende redenen ontdekken om aan te nemen dat het aantal slachtoffers boven de 10.000 lag.³⁴

Waarschijnlijk mede op grond van zijn hoge schattingen introduceerde Cribb als eerste de term ‘genocide’ in verband met de moorden op (voornamelijk) Indo-Europeanen. Hij opperde in zijn artikel van 2008 de moorden op de Indo-Europeanen als een *brief genocide*, een ‘kortstondige genocide’ te omschrijven. Als verklaring voor de moorden voerde hij aan dat deze niet zozeer werden gepleegd vanwege huidskleur of etniciteit – hoewel dat laatste wel belangrijk was –, als wel vanwege een vermeend gebrek aan loyaliteit aan de republiek. Opmerkelijk genoeg gaat hij niet in op de vraag waarom nu juist het geweld tegen de (Indo-)Europeanen als ‘genocide’ zou moeten worden gekwalificeerd, en dat tegen andere al dan niet vermeende tegenstanders van de republiek niet.³⁵ Ook los daarvan is het gebruik van de term problematisch, omdat vervolging op basis van politieke loyaliteit niet voldoet aan de definitie van het Genocideverdrag uit 1948.³⁶

Frederick plaatste dan ook vraagtekens bij Cribbs definitie van de bersiap als een ‘brief genocide’, zowel bij het kortstondige karakter daarvan als, en vooral, bij het gebruik van de term ‘genocide’ zelf. Hij wees erop dat niet alleen de daders en hun motieven, maar ook hun slachtoffers niet zo eenvoudig zijn te categoriseren. Toch leek hij terughoudend om het begrip helemaal te laten varen. ‘It draws needed attention to an episode and type of violence too long hidden from not only world view, but the view of Indonesians themselves.’³⁷ Daarmee krijgt het gebruik van de term genocide evenwel een andere betekenis: niet om het geweld tegen de (Indo-)Europeanen te benoemen volgens een juridische en/of historische definitie, maar om aandacht voor deze episode te vragen.

Ook Remco Raben wijst er in zijn artikel van 2008 in het *Journal of Genocide Research* op dat een exacte classificatie van het geweld tijdens de revolutie in Indonesië moeilijk is. ‘Not truly genocidal in systemic, intent and quantification, nor clear in its ethnic or class labelling of victims and perpetrators, it [the situation in Indonesia] refuses to be pinned down on one type of violence or another.’³⁸ Niettemin zag Raben ‘strong genocidal overtones’ in het Indonesische geweld tegen de (Indo-)Europeanen. Het ging om meedogenloze moorden waarbij (para)militairen zonder aanzien des persoons geweld gebruikten tegen burgers. ‘The essence is their murderous intent and deadly results, aimed at or resulting in killing as many members of a specific (or not

so specific) community as possible, or crippling their livelihoods.³⁹ Opvallend is dat Raben de mogelijkheid van willekeurig geweld openhoudt terwijl een kenmerk van genocidaal geweld juist is dat de slachtoffers níét willekeurig worden uitgekozen. Niettemin zou het beschouwen van het geweld in de beginmaanden van de Indonesische Revolutie door de lens van genocide volgens Raben kunnen helpen zich bewust te worden van de mechanismen die ten grondslag kunnen liggen aan grootschalige moordpartijen.⁴⁰

Het is de vraag of deze manier van kijken van Frederick, Cribb en Raben ons begrip van de dynamiek van het geweld in Indonesië werkelijk verheldert. Om te beginnen zijn er zeer veel conflicten waarin geweld van (para)militairen tegen al dan niet specifieke groepen burgers plaatsvindt. Alleen al op die gronden valt er veel voor te zeggen terughoudend te zijn met het gebruik van termen als 'genocide' en 'genocidale trekken', juist ook omdat de termen zo sterk beladen en omstreden zijn.⁴¹ Op dit punt biedt Gerlachs notie van een extreem gewelddadige samenleving meer perspectief, als het gaat om een heldere analyse van de dynamiek van het geweld, ook tegen specifieke groepen, zoals we in de voorgaande hoofdstukken hebben laten zien.

NAAR EEN NIEUWE SCHATTING VAN SLACHTOFFERS

Het mag duidelijk zijn dat op de schattingen van Bussemaker, Cribb en Frederick wel het een en ander valt aan te merken. Alleen al om die reden is het van groot belang te kijken wat er in de archieven aan gegevens te vinden is. Dat is eigenlijk nooit systematisch gebeurd. Dat betekent niet dat daarmee alle problemen kunnen worden opgelost. Wij zijn ons ervan bewust dat ook deze gegevens niet compleet zijn. Bovendien is het van belang te bedenken wie de lijsten wanneer samenstelde en met welk doel.

De meest complete registratie van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van daaropvolgende gewelddadige conflicten aan Nederlandse kant is in het bezit van de Oorlogsgravenstichting. Deze organisatie werd op 1 september 1946 opgericht om de oorlogsslachtoffers aan Nederlandse zijde een graf te geven. Voor dit doel had de Oorlogsgravenstichting zoveel mogelijk gegevens nodig van degenen die aan Nederlandse kant waren omgekomen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een kleine staf en een team van vrijwilligers doorzochten de archieven van de ministeries van Oorlog en Sociale Zaken, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (tegenwoordig NIOD) en het Nederlandse Rode Kruis. Daarnaast gingen zij op zoek naar nabestaanden en controleerden zij de gegevens die gevonden waren in

Identificatie van de stoffelijke overschotten van Europeanen en Indo-Europeanen die zijn gedood tijdens de vroegste fase van de Indonesische Revolutie, Bandung 1947. Bron: Fotografie onbekend, NIOD

gemeentearchieven.⁴² In totaal staan er 180.000 oorlogsslachtoffers geregistreerd in het bestand van de Oorlogsgravenstichting. Dit zijn personen die in Nederland, Indonesië of elders zijn omgekomen van 9 mei 1940 tot heden en die zijn aangemerkt als oorlogsslachtoffer volgens de statuten van de Oorlogsgravenstichting.⁴³

De gegevens van de Oorlogsgravenstichting zijn vergeleken met een lijst, opgesteld en bijgewerkt tot 2016, door kolonel buiten dienst Jan Willem de Leeuw. De lijst 'De Leeuw' bestaat voor het overgrote deel uit de namen van militairen in Nederlandse dienst die zijn omgekomen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de oorlog in Indonesië in de jaren 1945-1949. De Leeuws lijst telde op 1 november 2016 37.162 namen en is weer gebaseerd op andere, oudere lijsten, archieven, literatuur, gedenkboeken van militaire eenheden en interviews.⁴⁴ Dit gecombineerde bestand van de Oorlogsgravenstichting en De Leeuw hebben wij aangevuld met gegevens over dodelijke slachtoffers uit de rapporten van de ODO uit het Nationaal Archief en het NIOD, uit andere lijsten uit het Nationaal Archief en uit kranten.⁴⁵ Het gaat hier om

personen die als vermoord zijn opgegeven. Als vermist opgegeven personen zijn dus niet meegenomen aangezien een groot deel – zoals eerder vermeld – uiteindelijk toch niet vermist bleek te zijn.⁴⁶

De archieven van het Rode Kruis zijn verder een potentieel interessante bron voor namen van slachtoffers. Dat is de reden dat de medewerkers van de Oorlogsgravenstichting ze hebben gebruikt voor het samenstellen van hun bestand. Ongelukkigerwijs is het kennelijk omvangrijke archief van het Nederlands-Indische Rode Kruis zelf kort na 27 december 1949 spoorloos verdwenen.⁴⁷

Wel is het archief van afdeling A van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis bewaard gebleven. Deze afdeling richtte zich aanvankelijk alleen op militairen in en rondom Indonesië, maar rekende al snel ook burgers tot haar werkterrein. In dit archief is onder andere correspondentie te vinden over de lotgevallen van personen in Indonesië tijdens de Japanse bezetting en de zogenoemde Bersiap-periode. Daarnaast zijn er vier kaartenbakken met duizenden namen van vermisten en vermoorden tijdens de Bersiap-periode. Hieruit hebben wij de kaarten geselecteerd van personen die als vermoord vermeld staan.⁴⁸

Verder zijn ook de duizenden dossiers van Stichting Pelita op relevante zoektermen doorzocht. Pelita begeleidt (vooral) Indische en Molukse Nederlanders die in aanmerking willen komen voor financiële of immateriële voorzieningen in het kader van de diverse oorlogswetten, op grond van psychische of fysieke klachten die te herleiden zijn tot hun ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog en het geweld in de jaren 1945-1949. Voor een aanvraag stellen Pelita-medewerkers een zogenoemde sociale rapportage op waarin de aanvrager zijn of haar levensverhaal vertelt. Hierin wordt altijd ook gevraagd naar eventuele ervaringen tijdens de eerste maanden van de Indonesische revolutie.⁴⁹

Het bestand van de Oorlogsgravenstichting, de lijst De Leeuw, de rapporten van de ODO in het Nationaal Archief en het NIOD, de archieven van het Rode Kruis en Pelita en andere lijsten in het Nationaal Archief leverden voor de periode 17 augustus 1945 tot en met 31 maart 1946 een totaal van 3723 geregistreerde doden op. Van hen zijn er 1344 met zekerheid door geweld om het leven gekomen en 967 door niet-geweldgerelateerde doodsoorzaken gestorven, zoals ziekte, uitputting, ontbering, internering, ondervoeding en uithongering. De laatste categorie bestaat waarschijnlijk deels uit mensen die zijn overleden als gevolg van de ellende die zij tijdens de Japanse bezetting hebben meegemaakt. Drie zijn er verdrinken en 36 verongelukt. Tot slot is van 1373 doden uit de genoemde periode nog onbekend waaraan ze zijn overleden.

Het aantal van 3723 doden komt redelijk overeen met de eerste schatting van 3500 die in 1947 werd gegeven, al betrof dat aantal destijds alleen Nederlanders, tot wie ook Indo-Europeanen werden gerekend. Het door ons tot nu toe vastgestelde aantal slachtoffers omvat evenwel ook Molukkers, Chinezen, Menadonezen, Timorezen en Indonesiërs. Het aantal van 3723 doden is bovendien een ondergrens: in oorlogstijd zal immers niet elke dode geregistreerd zijn of was er niet altijd voldoende informatie beschikbaar. Zo hebben we ruim 125 omgekomen personen gevonden in de gebruikte bronnen van wie geen overlijdensdatum bekend is. Hierdoor kan dus niet met zekerheid worden gesteld dat ze in de periode 17 augustus 1945–31 maart 1946 zijn overleden; om die reden zijn ze niet meegenomen in ons bestand van geregistreerde slachtoffers. Als we, rekening houdende met een zekere marge, deze 125 personen hierbij optellen en ervan uitgaan dat alle 2000 aanvragen die de ODO in december 1949 nog in behandeling had (inclusief vermissingen) inderdaad 2000 overleden personen betreffen – ook al staat een vermissing dus niet per definitie gelijk aan een overlijden –, dan zou het geschatte aantal doden aan Nederlandse kant in de periode 17 augustus 1945–31 maart 1946 uitkomen op bijna 6000. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat het aantal doden veel hoger is geweest; in elk geval zeker niet de aantallen van 20.000 à 30.000 doden die nu worden genoemd.

De meesten van de 3723 doden zijn gevallen op Java (3059), gevolgd door Sumatra (274) en Sulawesi (64) en Kalimantan (63). Mannen maken het merendeel van de doden uit, namelijk 2151, tegenover 935 vrouwen.⁵⁰ Het overgrote deel is 'Europeaan' (3018) waarbij waarschijnlijk ook Indo-Europeanen zijn meegerekend omdat in het bestand maar bij zes doden als etniciteit 'Indo-Europeaan' staat genoteerd. Verder zijn de grootste categorieën Molukkers (226), Indonesiërs (168) en Menadonezen (93). Van 511 doden is bekend dat ze militair waren, terwijl van 1016 met zekerheid is vast te stellen dat het om burgers ging. Van 1824 doden is het aannemelijk dat ze burger waren.⁵¹

Tot slot is het duidelijk dat oktober 1945 de dodelijkste maand was (1086 doden), gevolgd door september (627 doden), november (554 doden) en december (308) doden. In de eerste drie maanden van 1946 neemt de intensiteit van het geweld tegen Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers duidelijk af, met respectievelijk 189, 159 en 167 doden. Het opvallend grote aantal doden in september 1945 – in een maand dat het geweld nog beperkt was – is waarschijnlijk te verklaren doordat meer dan de helft van de mensen overleed ten gevolge van hun slechte lichamelijke conditie, vermoedelijk een direct gevolg van de Japanse bezetting en niet van revolutionair geweld.

TOELICHTING TABELLEN UITSPLITSING
BERSIAPSLACHTOFFERS

Deze tabellen zijn tot stand gekomen op basis van het bestand van de Oorlogsgravenstichting en informatie gevonden in het Nationaal Archief, het NIOD en Stichting Pelita. De manier waarop de gegevens destijds zijn genoteerd heeft deels invloed op de wijze waarop wij de gegevens kunnen presenteren. De onduidelijkheid in de bronnen wordt dus tot op zekere hoogte weerspiegeld in onze presentatie.

Tabel 1

Etniciteit	Aantal
Arabisch	1
Armeens	1
Aziatisch	1
Buginees	1
Nederlands	1
Madurees	2
Batak	2
Sundanees	4
Europees/Chinees	5
Indo-Europees	8
Timorees	15
Chinees	48
Javaans	61
Menadonees	93
Indonesisch	98
Onbekend	138
Moluks	226
Europees/Chinees	3.018
Totaal	3723

Het is aannemelijk dat er veel meer doden zijn gevallen onder de Chinese bevolkingsgroep in deze periode dan de 48 die nu vermeld zijn. De focus van de instanties lag echter destijds niet op de Chinezen. De categorie Europeanen bevat waarschijnlijk totoks/Nederlanders en Indo-Europeanen. Er zijn namelijk maar acht slachtoffers gevonden waarbij expliciet stond dat ze een Indo-Europese achtergrond hebben en 1 Nederlandse. Dit terwijl Indo-Europeanen waarschijnlijk de grootste slachtoffergroep waren omdat zij in tegenstelling tot de Nederlanders/totoks niet in de Japanse interneringskampen verbleven. Indonesisch is een restcategorie voor alle personen van de autochtone bevolking waarvan niet expliciet hun etniciteit (zoals Javaans) is benoemd.

Tabel 2

Gender	Aantal
Kind	27
Onbekend	610
Vrouw	935
Man	2.151
Totaal	3723

In de categorie ‘kind’ zijn de slachtoffers opgenomen waarvan geen gender bekend is, alleen dat ze kind zijn.

Tabel 3

Burger/militair	Aantal
Onbekend	372
Militair	511
Burger	1.016
Vermoedelijk burger	1.824
Totaal	3723

De categorie ‘Vermoedelijk burgers’: in het bestand van de oorlogsgravenstichting – waaruit het merendeel van de slachtoffers afkomstig is – staat bij elke militair steeds de rang vermeld. Wanneer dit niet het geval is, gaat het dus waarschijnlijk om burgers.

Tabel 4

Eiland/regio	Aantal
Madura	2
Bali	2
Timor	4
Ned.Nieuw-Guinea	4
Op zee	5
Nusa Tenggara	7
Bangka/Belitung	8
Molukken	31
Kalimantan	63
Sulawesi	64
Onbekend	200
Sumatra	274
Java	3.059
Totaal	3723

Tabel 5

In sommige gevallen is in een bron alleen bij benadering weergegeven wanneer een persoon is overleden. In dat geval is overgenomen wat er in de bron stond: bijvoorbeeld 'oktober/november 1945' of 'bersiap-periode'.

Periode	Aantal
17-31 aug-45	550
Sep-45	627
Sep-okt-45	2
Okt-45	1086
Okt-nov-45	7
Nov-45	554
Nov-dec-45	3
Dec-45	308
Jan-46	189
Feb-46	159
Mrt-46	167
'Bersiap'	54
'gedurende proclamatie ...'	10
'begin merdeka periode'	4
'na de Jap.capitulatie'	1
'vlak na capitulatie'	2
Totaal	3723

Tabel 6

Hier staat de doodsoorzaak genoteerd zoals deze is gevonden in de bron. In de bronnen stond bijvoorbeeld bij vier personen genoteerd dat ze getijntjand waren. Het zou echter kunnen dat er meer slachtoffers op deze wijze om het leven zijn gekomen. Alleen stond de doodsoorzaak dan niet zo vermeld in de bronnen.

Doodsoorzaak	Aantal	Totaal
ONBEKEND		1373
NIET-GEWELD GERELATEERD		1006
Verdronken	3	
Ontbering	7	
Hongersnood/ondervoeding	34	
Ongeluk	36	
Uitputting	58	
Internering	165	
Ziekte	703	
GEWELD GERELATEERD		1344
Aanval	1	
Verbrand	1	
Levend begraven	1	
Mogelijk vermoord	2	
Doodgeschoten	2	
Tjintjang	4	
Onthoofd	9	
Zelfmoord	12	
Gemarteld	14	
Mijn/bombardementen	17	
Verwondingen	18	
Mishandeling	19	
Executie	85	
Neergeschoten (gevecht)	114	
Moord	1.045	
Totaal		3723

Tabel 7

Eiland/periode	Aantal	Totaal
SUMATRA		274
17-31 aug-45	83	
Sep-45	76	
Okt-45	27	
Nov-45	40	
Dec-45	23	
Jan-46	12	
Feb-46	6	
Mrt-46	7	
BANGKA/BELITUNG		8
Feb-46	7	
Mrt-46	1	
JAVA		3059
17-31 aug-45	429	
Sep-45	491	
Sep-okt 1945	2	
Okt-45	987	
Okt-nov 1945	7	
Nov-45	456	
Nov-dec 1945	2	
Dec-45	244	
Jan-46	138	
Feb-46	118	
Mrt-46	117	
'Bersiap'	51	
'gedurende proclamatie ...'	10	
'begin merdeka periode'	4	
'na de Jap.capitulatie'	1	
'vlak na capitulatie'	2	
MADURA		2
Okt-45	1	
Nov-45	1	

Tabel 7 (vervolg)

Eiland/periode	Aantal	Totaal
BALI		2
Mrt-46	2	
KALIMANTAN		63
Aug-45	15	
Sep-45	8	
Okt-45	6	
Nov-45	5	
Dec-45	3	
Jan-46	9	
Feb-46	8	
Mrt-46	9	
SULAWESI		64
Aug-45	7	
Sep-45	15	
Okt-45	6	
Nov-45	2	
Dec-45	7	
Jan-46	10	
Feb-46	5	
Mrt-46	12	
NUSA TENGGARA		7
Okt-45	2	
Nov-45	4	
Jan-46	1	
TIMOR		4
Aug-45	1	
Sep-45	1	
Okt-45	1	
Nov-45	1	

Tabel 7 (vervolg)

Eiland/periode	Aantal	Totaal
MOLUCCAS		31
Aug-45	5	
Sep-45	6	
Okt-45	5	
Nov-45	5	
Dec-45	2	
Jan-46	3	
Feb-46	3	
Mrt-46	2	
NED. NIEUW-GUINEA		4
Okt-45	1	
Jan-46	2	
Mrt-46	1	
OP ZEE		5
Okt-45	2	
Jan-46	1	
Feb-46	1	
Mrt-46	1	
ONBEKEND		200
Aug-45	10	
Sep-45	30	
Okt-45	48	
Nov-45	40	
Nov-dec-45	1	
Dec-45	29	
Jan-46	13	
Feb-46	11	
Mrt-46	15	
'Bersiap'	3	
TOTAAL		3723

JAPANESE SLACHTOFFERS

Uit een document van het hoofdkwartier van het Japanse 16e Leger op Java valt op te maken dat er tot eind november 1945 aan Japanse kant 58 burgers in militaire dienst en 235 burgers zijn omgekomen; meer dan het aantal militairen dat in dezelfde periode werd gedood (231). Onbekend is hoeveel van de gedode militairen gevangengenomen of ontwapend waren. Tot die laatste groep moeten in elk geval de 86 man ontwapend marinepersoneel worden gerekend die in oktober 1945 bij Cikampek uit de trein werden gehaald en vermoord.⁵²

In totaal kwamen er van 15 augustus 1945 tot juni 1946 op Java 1057 Japanse militairen om, onder wie de 231 militairen in het eerdergenoemde rapport. Hoeveel van hen op dat moment gevangen waren of ontwapend, is eveneens onbekend.⁵³ Het aantal Japanse militairen dat op Sumatra en de andere eilanden is omgekomen na het einde van de oorlog is onduidelijk, maar gezien de situatie aldaar zal dit beperkt zijn geweest. Het zou mogelijk moeten zijn meer informatie over Japanse slachtoffers, burgers en militairen te vinden in Japan zelf, al zal dat niet makkelijk zijn aangezien er geen centraal georganiseerde administratie van omgekomen Japanners in Indonesië is bijgehouden.⁵⁴

BRITSE SLACHTOFFERS

De schattingen van het aantal Britse slachtoffers lopen slechts in geringe mate uiteen. In de officiële uitgave van de militaire geschiedenis van de oorlog tegen Japan van generaal-majoor S. Woodburn Kirby wordt het aantal Britse en Indiase slachtoffers op Java en Sumatra tot het Britse vertrek op 30 november 1946 als volgt gesteld: 655 gedood, 1663 gewond en 325 vermist.⁵⁵ Historicus Richard McMillan komt in zijn boek *The British Occupation of Indonesia* tot net iets andere aantallen: 620 gedood, 1331 gewond en 402 vermist. Het merendeel van deze slachtoffers was Brits-Indisch, wat wellicht de these ondersteunt dat het geweld niet (alleen) etnisch gemotiveerd was.⁵⁶ Deze aantallen beslaan de gehele periode van de Britse aanwezigheid, dus tot en met november 1946. Het aantal doden is waarschijnlijk een ondergrens, aangezien er een gerede kans bestaat dat (veel van de) vermisten zijn omgekomen maar niet gevonden of niet geïdentificeerd zijn. De genoemde aantallen betreffen zowel militairen die zijn gesneuveld tijdens gevechtshandelingen als militairen die gevangengenomen en vermoord zijn, zoals de Britse en Brits-Indische inzittenden van het neergestorte toestel bij Bekasi. Hoe de verhouding tussen deze groepen precies is, is niet bekend.

INDONESISCHE SLACHTOFFERS

WESTERSE BRONNEN

Er zijn geen goed onderbouwde schattingen van het aantal Indonesische slachtoffers die als strijder actief waren in de eerste maanden van de onafhankelijkheidsoorlog, laat staan voor het aantal Indonesiërs dat zelf niet actief aan de strijd heeft deelgenomen. Wat geldt voor de eerste maanden, geldt ook voor de oorlog in zijn geheel: het is niet met zekerheid te zeggen hoeveel Indonesiërs er door geweld, van welke kant dan ook, zijn gedood.

In de Nederlandse historiografie was Loe de Jong, voor zover bekend, opnieuw de eerste die zich aan een schatting van het aantal Indonesische slachtoffers tijdens de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog waagde. In een voetnoot van deel 12 van zijn *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* schreef hij in 1988 dat er in Indonesië van uit werd gegaan dat de Republikeinse strijdkrachten in de jaren 1945-1949 in totaal ongeveer 100.000 man hebben verloren. Nederlandse militaire historici achtten dit volgens De Jong een betrouwbaar cijfer. Maar hij vermeldde noch de bron noch de namen van de Indonesische of Nederlandse historici die hij in dezen om advies had gevraagd. Vermoedelijk moeten de Nederlandse militaire historici worden gezocht in de kringen van deskundigen die als lid van de meelescommissie bij dit deel van het *Koninkrijk* waren betrokken, dan wel medewerkers van de sectie Militaire Geschiedenis, een van de voorlopers van het huidige Nederlands Instituut voor Militaire Historie.⁵⁷

Petra Groen, een van die meelezers, kwam zelf in 1991 tot een schatting van 46.818 Indonesische doden, maar dit betrof alleen slachtoffers die waren gevallen gedurende een groot deel van 1949.⁵⁸ Meer recentelijk noemden historici Gert Oostindie en Rémy Limpach 100.000 Indonesische slachtoffers respectievelijk een 'wilde gok' en een 'grove schatting'.⁵⁹ Een van de problemen bij deze schatting is dat niet duidelijk is of dat aantal van 100.000 alleen Indonesische slachtoffers van Nederlands geweld of ook van intra-Indonesisch geweld betreft. De Jong lijkt dit in het midden te laten, terwijl sommige latere historici zoals Remco Raben en Gert Oostindie suggereren dat bij die 100.000 ook slachtoffers van onderling Indonesische geweld zijn meegenomen.⁶⁰

Er circuleren ook andere cijfers. De Leidse historicus Vincent Houben maakte in een artikel uit 1997 gewag van 'enkele honderdduizenden Indonesiërs' die in de jaren 1945-1949 waren gedood – overigens zonder een bron te

Na het neerstorten van een Brits Dakota-vliegtuig op 23 november 1945 bij Bekasi (West-Java) werden de 24 inzittenden, onder wie 20 Indiase infanteristen, gedood door de Pemuda Banteng Hitam (jongerenstrijdgroep Zwarte Stier). Het Britse leger stak daarop de huizen in Bekasi in brand en gaf de lokale bevolking opdracht om lichamen van de gedode militairen op te graven. Bron: Fotograaf onbekend, NIOD

noemen.⁶¹ Volgens de Australische historicus Adrian Vickers werden in de Indonesische Revolutie (1945-1949) tussen de 45.000 en 100.000 Indonesiërs gedood tijdens gevechten. Het aantal Indonesische burgerslachtoffers in die periode bedroeg volgens Vickers op zijn minst 25.000, maar mogelijk zelfs 100.000. Zeven miljoen mensen op Java en Sumatra hadden hun huis moeten verlaten.⁶² De enige die expliciet inging op het aantal Indonesische doden tijdens de eerste maanden na de Japanse capitulatie was Herman Bussemaker: 'Hoeveel doden aan Indonesische zijde tijdens de Bersiap zijn gevallen, is niet bij benadering vast te stellen. Schattingen lopen tussen de 30.000 en 100.000 gedode pemoeda's op geheel Java.'⁶³ Hij noemde overigens geen bron voor deze schattingen.

KITLV-onderzoekers Bart Luttikhuis, Christiaan Harinck en Nico van Horn publiceerden in 2017 in *De Groene Amsterdammer* voor het eerst een gefundeerde schatting van het aantal Indonesische slachtoffers. Op basis van de in periodieke operatieoverzichten van de Nederlandse strijdkrachten gerapporteerde ‘vijandelijke verliezen’, te vinden in het Nationaal Archief, kwamen zij tot een aantal van 97.421 Indonesische doden voor de gehele oorlog. Het is volgens Luttikhuis, Harinck en Van Horn ‘hoogst aannemelijk’ dat dit slechts de ondergrens is. Hoeveel van hen strijders en burgers waren is volgens hen ‘volstrekt’ onduidelijk. Vaststaat wel dat het bij dit aantal van bijna 100.000 alleen gaat om de Indonesische slachtoffers die gevallen zijn door militair geweld van Nederlandse kant, en niet de slachtoffers van intra-Indonesisch geweld.⁶⁴

Zoals gezegd hebben deze schattingen van Indonesische slachtoffers betrekking op de gehele onafhankelijkheidsoorlog; dan blijft over de vraag hoe het precies zit met het aantal Indonesische slachtoffers tijdens de eerste maanden van de Indonesische Revolutie. Daar valt wel iets over te zeggen. Op de website van het KITLV is de tabel te vinden die aan de basis staat van het artikel in *De Groene Amsterdammer* van Harinck, Luttikhuis en Van Horn. Hoewel de regionale periodieke overzichten met Indonesische verliescijfers volgens de auteurs voor de maanden september-december 1945 als geheel niet zijn overgeleverd, omdat er nog nauwelijks Nederlandse troepen aanwezig waren, blijkt dat over *delen* van die periode wel degelijk cijfers bekend zijn.⁶⁵

Zo werden er van 11 oktober tot en met 30 november 1945 410 Indonesiërs gedood op Java. Cijfers over december 1945 ontbreken, maar over het tijdvak van 1 januari tot en met 28 maart 1946 zijn wel cijfers bekend, namelijk 1212 gedode Indonesiërs in de gehele archipel. In totaal zijn er tijdens de door ons bestudeerde periode in de gehele archipel dus ten minste 1622 Indonesische slachtoffers gevallen door militair geweld van Nederlandse kant. Hoeveel van hen militairen of burgers waren blijft evenwel ook hier onduidelijk.⁶⁶ Het is meer dan waarschijnlijk dat het bij dit cijfer om een minimumaantal gaat. In de categorie ‘Overig’ (eilanden) staat bijvoorbeeld geen enkel slachtoffer vermeld, terwijl bekend is dat er in Nieuw-Guinea in de nacht van 14 op 15 december 1945 negen doden vielen door toedoen van een Menadonese KNIL-eenheid.⁶⁷

Kijkend naar het aantal Indonesische slachtoffers door militair geweld van Nederlandse kant in de eerste maanden van de Indonesische Revolutie, valt, gerangschikt naar eiland, vooral het aantal Indonesische doden op Sulawesi op: 704 in ongeveer twee maanden (26 januari–28 maart 1946).

Dit was nog voordat het Depot Speciale Troepen van kapitein Raymond Westerling op Zuid-Sulawesi in actie kwam; dat gebeurde in de periode december 1946–februari 1947. Na Sulawesi volgen in orde van grootte Java met 669 slachtoffers, Bali/Lombok met 127 slachtoffers, Sumatra met 82 slachtoffers en Kalimantan met 40 slachtoffers.⁶⁸

Het totale aantal Indonesiërs dat tijdens de eerste maanden na de Indonesische revolutie is gedood lag flink hoger. Het aantal Indonesische slachtoffers als gevolg van Nederlands militair optreden was in deze beginfase van de revolutie beperkt in vergelijking met het aantal Indonesische doden door Brits en Japans optreden. Alleen al tijdens de Slag om Surabaya (10-29 november 1945) zouden door het Britse geweld ten minste 6000 Indonesiërs zijn omgekomen.⁶⁹ Het is onmogelijk te achterhalen hoeveel van hen strijders waren, alleen al omdat er tienduizenden, vaak rudimentair bewapende Indonesische burgers meevochten. Volgens hun eigen opgave hadden de Britse troepen in totaal, tot hun vertrek in november 1946 13.441 Indonesiërs gedood. Ook hier geldt weer dat het aantal Indonesische burgers of gevangengenomen strijders onder de doden onbekend is.⁷⁰

Ook de Japanners traden buitensporig gewelddadig op. Het aantal Indonesische burgerslachtoffers als gevolg van Japanse acties is vermoedelijk aanzienlijk. Zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk werd, ging het alleen al in Tebing Tinggi op Sumatra vermoedelijk om honderden, zo niet duizenden Indonesische doden in een paar dagen tijd. Hier zitten ongetwijfeld ook burgerslachtoffers bij, maar hoeveel is niet te achterhalen. Het aantal slachtoffers van intra-Indonesisch geweld, tot slot, is zelfs niet bij benadering vast te stellen.⁷¹

INDONESISCHE BRONNEN

Voor zover bekend zijn er door Indonesische historici geen nauwgezette en betrouwbare schattingen geproduceerd van het aantal Indonesische slachtoffers – hetzij burgers, hetzij militairen – tijdens de onafhankelijkheidsstrijd.⁷² Het Indonesische standaardwerk over de Indonesische nationale geschiedenis geeft geen overzichten van slachtoffers tijdens de oorlog van 1945-1949.⁷³ Wel worden enkele acties beschreven, met vermelding van het aantal slachtoffers dat daarbij is gevallen. Op 7 oktober 1945 bijvoorbeeld, vielen bij een aanval van jongeren van de Badan Keamanan Rakyat en de Speciale Politie op de Japanse kazerne in Kota Baru te Yogyakarta achttien Indonesische doden.⁷⁴

Naast het standaardwerk over de Indonesische geschiedenis zijn er andere publicaties waarin episodes uit de Indonesische Revolutie worden beschreven, zoals *Arus revolusi Sulawesi Selatan* van de schrijfster Sharita Pawilo, waarin zij een beeld schetst van de oorlog in Zuid-Sulawesi. Het betreft hier een soms bijna dagelijks verslag van alle gevechten die plaatsvonden tijdens de gehele periode van de Indonesische Revolutie. Zo vermeldt zij dat er rond 12 oktober 1945 KNIL-troepen patrouilleerden door de stad die iedereen met rood-witte, Indonesisch nationalistische attributen die zij tegenkwamen, beschooten. Tientallen jongeren zouden hierbij om het leven zijn gekomen of gewond geraakt.⁷⁵

Tot slot zijn er de gepubliceerde dagboeken en memoires van personen die de onafhankelijkheidsstrijd tijdens de jaren 1945-1949 hebben meegeemaakt, zoals de werken van Hario Kecik, het alias van Suharjo Padmodiwirjo (1921-2014). Tijdens de Bersiap-periode was hij commandant van de militaire politie in Surabaya. In *Pertempuran Surabaya* beschrijft Kecik het Indonesische verzet dat eind oktober 1945 tegen de geallieerde troepen ontstond nadat eerder de Britse commandant brigadier A. Mallaby tijdens gevechten om het leven was gekomen. Kecik draagt zijn memoires op aan de 20.000 Surabayanen die naamloos gestorven zouden zijn tijdens de gevechten met het Britse leger in Surabaya eind 1945.⁷⁶ Nergens noemt hij echter de bronnen waarop hij dit aantal slachtoffers baseert. Verderop in zijn boek spreekt hij van 25 Indonesische en 15 Japanse slachtoffers die in september-oktober 1945 om het leven kwamen bij gevechten tussen de pemuda en de Japanse Kempeitai in Surabaya.⁷⁷ Deze laatste getallen lijkt hij te baseren op zijn eigen waarneming. De gegevens uit de Indonesische literatuur zijn, kortom, fragmentarisch en moeilijk te verifiëren aangezien onduidelijk is op welke bronnen ze zijn gebaseerd.

Er zijn evenwel nog andere mogelijkheden beschikbaar om meer gegevens over de Indonesische slachtoffers te achterhalen, al zou het meer tijd vergen deze uitputtend te bestuderen. Een aanknopingspunt biedt bijvoorbeeld de overheidsorganisatie van erebegraafplaatsen, de zogeheten Taman Makam Pahlawan (Heldenbegraafplaatsen).⁷⁸ Op deze speciale begraafplaatsen liggen Indonesiërs begraven die de officiële titel Gelar Pahlawan Negara Indonesia (Indonesische held) of bepaalde onderscheidingen hebben gekregen. Het is niet geheel duidelijk wie hier begraven liggen, maar het gaat onder meer om bestuurders en veteranen van het leger en aanverwante milities die in de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog hebben gevochten. De erebegraafplaatsen zijn door geheel Indone-

sië verspreid, maar in Jakarta is het hoofdkantoor van deze begraafplaatsen gevestigd: Pahlawan Center.⁷⁹

Tot december 2019 was via het internet een website toegankelijk met een lijst van al deze begraafplaatsen, door geheel Indonesië, met zowel de namen als de data en plaatsen van overlijden van de slachtoffers.⁸⁰ Deze website, die sindsdien niet meer toegankelijk is, vormde tot op heden de beste

Gewonde en verbonden pemuda-strijder, door Britten gevangengenomen, Surabaya november 1945. Op de achterzijde staat: 'Extreem jong hebben ze weinig pardon gegeven of genomen.' Bron: Fotograaf onbekend, Imperial War Museum

digitale bron voor gegevens van Indonesische slachtoffers tijdens de onafhankelijkheidsoorlog en meer in het bijzonder de eerste maanden van de Indonesische revolutie. In totaal zijn er op deze begraafplaatsen 6595 graven te vinden, waarvan er 348 met zekerheid kunnen worden geïdentificeerd als doden die vielen tijdens de door ons bestudeerde periode, van 17 augustus 1945 tot 31 maart 1946. Daarnaast is er een aantal slachtoffers van wie bekend is dat zij in 1945 of 1946 zijn overleden, maar zonder verdere datumwijzing. Deze doden zouden dus eventueel ook mee moeten worden geteld, maar dit kan niet worden bevestigd.⁸¹ Door wie deze slachtoffers zijn gedood is evenmin bekend.

Een andere mogelijk belangrijke bron waaruit zou kunnen worden geput is het zogeheten Legiun Veteran Republik Indonesia (LVRI), het Veteranenlegioen van de Republiek Indonesië, een overheidsorganisatie. Deze nationale organisatie is op 1 januari 1957 opgericht en beheert de persoonlijke gegevens van de veteranen in Indonesië, onder wie die uit de revolutie. Naast de naam van de veteraan is ook geregistreerd waar zij hebben gestreden, wat hun rang was, of zij eventueel een uitkering of toelage ontvangen en waar en wanneer zij zijn overleden.

Om uit te vinden wat het LVRI aan gegevens heeft over slachtoffers tijdens de eerste maanden van de Indonesische Revolutie zou echter nieuw, aanvullend onderzoek moeten worden gedaan. Vooralsnog is namelijk onbekend in hoeverre het hoofdkantoor van het LVRI in Jakarta zicht heeft op alle veteranen die het leven hebben gelaten tijdens de Indonesische Revolutie.⁸² Mocht het hoofdkantoor geen centraal bestand hebben van slachtoffers, dan kan wellicht lokaal nog veel informatie over Indonesische slachtoffers worden verzameld. Per provincie of district (*kabupaten*) zijn vaak meerdere lokale afdelingen aanwezig. Verspreid over geheel Indonesië gaat het in totaal om 334 afdelingen.⁸³ Uiteraard zou een dergelijke exercitie erg arbeidsintensief zijn.

Al met al is het op basis van de thans bekende Indonesische bronnen dus vrijwel onmogelijk om te komen tot een enigszins onderbouwde schatting van het aantal Indonesische burgerslachtoffers of gevangengenomen strijders in de eerste maanden na de Japanse capitulatie. Vermoedelijk gaat het om vele duizenden.

CHINESE SLACHTOFFERS

Waarschijnlijk zijn er in de jaren 1945-1949 in Indonesië vele duizenden Chinese burgers door extreem geweld omgekomen, maar het precieze aantal is onbekend. Alleen al de meest beruchte moordpartij in Tangerang in mei 1946 kostte het leven aan 1085 Chinezen. Strijdgroepen en individuen sloegen wekenlang Chinezen in elkaar, verkrachtten vrouwen en besneden mannen, sloten ze op in brandende huizen of vermoordden ze op brute wijze.⁸⁴ In de wetenschappelijke literatuur heeft alleen Mary Somers Heidhues zich durven wagen aan een voorzichtige becijfering voor de gehele periode 1945-1949. Zij schatte dat het ging om 10.000 Chinezen op Java alleen.⁸⁵ Het bestand dat wij hebben samengesteld op basis van ons onderzoek in de archieven in combinatie met de bestanden van de Oorlogsgravenstichting en De Leeuw, bevat slechts 48 namen van Chinezen, niet meer dan een fractie van het vermoedelijke aantal doden.⁸⁶ Het is onbekend of er lokaal nog archieven zijn te vinden van Chinese organisaties met meer informatie over Chinese slachtoffers tijdens de Indonesische Revolutie.⁸⁷

Verdere aanwijzingen zijn te vinden in memoires en meer journalistieke bronnen waarin fragmentarische informatie is opgenomen over de Chinese slachtoffers. Een voorbeeld hiervan zijn de memoires van Kwee Thiam Tjing, die onder zijn alias Tjambroek Berdoeri heeft gepubliceerd over de gebeurtenissen van Chinezen in Malang tijdens de jaren 1945-1947. Tjambroek doet uitgebreid verslag van de gebeurtenissen in Malang in de eerste maanden van de onafhankelijkheidsstrijd, zonder aantallen slachtoffers te noemen. Voor de periode hierna is Tjambroek vollediger. Hij schrijft over de Chinese slachtoffers die om het leven zijn gebracht door Indonesische nationalisten en geeft ook een namenlijst van slachtoffers. Tevens geeft hij aantallen slachtoffers die in nabijgelegen plaatsen zijn omgebracht. Het betreft hier echter voornamelijk slachtoffers uit 1947.⁸⁸

Ook elders in de literatuur wordt regelmatig melding gemaakt van Chinese slachtoffers tijdens de eerste maanden van de Indonesische Revolutie. Vaak gaat het om beschrijvingen waarin geen precieze aantallen worden genoemd, maar in meer algemene termen wordt gesproken over de vele slachtoffers aan Chinese kant. Zo haalt schrijver Pramoedya Ananta Toer in zijn kroniek van de Indonesische Revolutie over het jaar 1945 een toespraak aan die Sukarno op 12 november 1945 voor de radio hield. Daarin zei Sukarno dat door het Britse bombardement op Surabaya niet alleen

Het graf met daarin de lichamen van vermoorde Chinezen wordt dichtgegooid. Op de achtergrond de in brand gestoken conservenfabriek, Malang, juli 1947. Bron: Fotograaf onbekend, Dienst voor Legercontacten, Nationaal Archief

duizenden Indonesische slachtoffers waren gevallen, onder wie ook vrouwen en kinderen, maar tevens honderden Chinezen en Arabieren en handelaren die van buiten Indonesië kwamen en die niets met het conflict te maken hadden.⁸⁹

CONCLUSIE

Samenvattend kunnen we zeggen dat het aantal dodelijke slachtoffers onder Britse en Brits-Indische militairen in Indonesië nog het best gedocumenteerd is, al is niet duidelijk hoeveel van hen omkwamen tijdens gevechtshandelingen en hoeveel de dood vonden terwijl ze gevangengenomen waren. Dat vergt een apart onderzoek waarbij van geval tot geval de omstandigheden rond hun dood in kaart wordt gebracht. Voor de Japanners is de situatie al minder duidelijk. Weliswaar is bekend hoeveel militairen er op Java zijn omgekomen tot

juni 1946, maar ook hier is niet bekend hoeveel van hen op dat moment gevangengenomen waren. Het aantal Japanse burgers dat is gedood in de periode 17 augustus 1945–31 maart 1946 blijft eveneens onduidelijk.

Het aantal Indo-Europese, Nederlandse en Molukse burgers dat in de genoemde periode de dood vond, is redelijk in kaart gebracht, met een schatting van bijna 6000, ook al blijft er een zekere marge. Het zijn er dus niet 20.000 à 30.000 geweest, maar dat neemt niet weg dat het over een groot aantal gaat, gezien in het licht van de korte periode waarin het geweld plaatsvond. De grote vraag blijft het aantal slachtoffers onder Indonesische en Chinese burgers en gevangengenomen strijders.

IV.

DOORWERKING

9.

De betekenis van bersiap als vroeg geweld tijdens de Indonesische Revolutie (1946-1949)

Medio november 1945 werden de postverbindingen per vliegtuig tussen Indonesië en Nederland hersteld. Hierdoor kregen steeds meer gezinnen in Nederland brieven van hun familieleden over de hachelijke situatie in Indonesië. Degenen met dierbaren in Indonesië maakten zich hevig ongerust en vroegen het kabinet-Schermerhorn om zo spoedig mogelijk gewapenderhand een einde te maken aan de gewelddadigheden. Minister Logemann van Overzeese Gebiedsdelen wenste echter geen geweld en gaf prioriteit aan

onderhandelingen met Indonesië.¹ Tegen deze achtergrond van botsende belangen tussen politiek en betrokkenen komt in dit hoofdstuk de vraag aan de orde welke plaats de vroegste gewelddadigheden in de jaren 1945-1949 in het publieke domein in Nederland hadden. Deze valt in twee deelvragen uiteen. Enerzijds: op welke manier werd over het geweld gesproken, al dan niet onder de noemer 'bersiap' of een andere term? Anderzijds: in hoeverre speelde het nieuws over het geweld een rol in de publieke opinie, de politieke en militaire besluitvorming en op andere gebieden, als motief voor vergelding dan wel als motief om in te grijpen? Bij de beantwoording van deze vragen worden verschillende domeinen besproken: militaire voorlichting en voorlichting door de Nederlandse regering, militaire tijdschriften, journalistieke verslaggeving, filmproducties, dagboeken van Nederlandse militairen en ten slotte Indische, Nederlandse en Indonesische kranten.

MET VOORBEDACHTEN RADE

In september 1946 rapporteerde mr. Tj. de Cock Buning, secretaris van de krijgsraad te velde KNIL in Jakarta, aan de directeur van het Departement van Justitie over een 'mishandeling met voorbedachten rade' van een Indonesiër die werd verdacht van verkrachting en moord op een paar Europese vrouwen. In zijn brief schreef De Cock Buning over de dader, H.F.M. Gereke, die als militie-soldaat bij het KNIL belast was met de bewaking van de Hoofdwacht, een gebouw dat als militaire gevangenis diende: 'Gereke, wiens familieleden eveneens door de extremisten werden vermoord, kon zijn woede niet meer bedwingen en heeft den Indonesiër met een hard voorwerp afgeranseld.'² Twintig jaar later is Gerekes zaak als volgt in de *Excessennota* terug te vinden: 'Als wachthebbende een arrestant in diens cel met een riem en de kolf van zijn geweer geslagen mishandeling met voorbedachten rade, de dood ten gevolge hebbend.'³ Gereke werd veroordeeld tot zeven maanden gevangenisstraf. Bij de uitspraak staat de overweging: 'Rekening houdend met de jeugd van bekl[aagde] en het feit dat zijn vader, zusje en neefje door een zelfde type als de verslagene zeer onlangs te Semarang werden vermoord.'⁴ Er is hier dus geen sprake van 'directe vergelding', omdat de Indonesiër die Gereke om het leven bracht níét degene was die zijn familieleden zou hebben vermoord. Echter, de associatie met deze Indonesiër ('een zelfde type als de verslagene') bleek voor de militaire rechtbank reeds voldoende om strafvermindering toe te kennen.⁵

Geweld tegen Indonesiërs na maart 1946 gepleegd door Nederlanders, Indo-Europeaanen en Molukkers, vaak KNIL-militairen, vond vaak plaats als wraakneming op strijdgroepen of individuen die tijdens de vroegste fase

van de Indonesische Revolutie hun dierbaren hadden vermoord. Historicus Rémy Limpach brengt in dit kader naar voren dat sommige KNIL-militairen als gevolg van het Indonesische geweld tijdens de eerste fase van de revolutie een mentaliteitsverandering ondergingen waardoor zij tot vergelding wilden overgaan. Hij wijst daarbij op de rol die de Nederlandse autoriteiten speelden in het verspreiden van opruiende berichten; bij veel net uit de Japanse kampen bevrijde krijgsgevangenen in en buiten de archipel wekte dit het verlangen om wraak op Indonesiërs te nemen.⁶ Muurkranten met ‘opruierende taal tegen Indonesiërs’ en alarmerende berichten over de toestand op Java, gevoed door legerpropaganda en informeel verspreid via geruchten, wakkerden de ongerustheid onder de voormalige krijgsgevangenen aan. Dit stimuleerde het verlangen onder de KNIL-militairen om ‘naar huis’ terug te keren en hun families te beschermen, ook al verkeerden velen van hen zelf nog in een slechte fysieke en mentale conditie als gevolg van hun Japanse krijgsgevangenschap. Tot slot gold voor deze groep dat het behoud van hun geboorteland als onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden een belangrijk motief was. Zij beschouwden Nederlands-Indië, niet de Republiek Indonesië, als hun geboortegrond; dat gold niet alleen voor Molukse en Chinees(-Indische) Nederlanders en het merendeel van de Indo-Europeanen, maar ook voor een deel van de Nederlanders, van wie sommigen meerdere generaties in de Indonesische archipel waren gevestigd.

VORMINGS- EN CONTACTOFFICIEREN

KNIL-militairen die reeds in Indonesië waren en de vroegste fase van extreem geweld tijdens de Indonesische Revolutie zelf of via hun familieleden hadden ondervonden, wilden hiervoor wraak nemen op individuen of strijdgroepen. Voor dienstplichtige militairen en oorlogsvrijwilligers die in 1945 en 1946 uit Nederland naar Indonesië waren vertrokken, gold deze persoonlijke motivatie niet. Het is daarom de vraag of het motief van vergelding terug te vinden is bij Nederlands geweld dat van medio maart 1946 tot en met december 1949 plaatsvond. Om dit te onderzoeken, komt als eerste de militaire voorlichting aan de orde: verstrekte zij informatie die wraakgevoelens zou kunnen oproepen? Begin december 1945 was vanuit het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen het initiatief genomen tot de oprichting van een sectie Indische Vorming (IV) en een Indisch Instructie Bataljon (IIB). De eerste was belast met het geven van algemene voorlichting over het land, de bevolking, de taal en de gewoonten in Indonesië; de tweede moest de militaire vorming van de Nederlandse troepen verzorgen.

Het resultaat hiervan was het eerste contingent ‘vormings- en contactofficieren’ van het KNIL in 1946, al was dit nog van zeer bescheiden omvang: het ging om slechts 30 Nederlandse voorlichtingsofficieren. Zij gaven de opleiding Indische Vorming aan de manschappen tijdens de reis naar Indonesië. De vormings- en contactofficieren bleken echter matig te functioneren, omdat op lang niet ieder schip zo’n officier aanwezig was en niet iedere commandant het nut van Indische Vorming inzag.⁷ Nog belangrijker was dat deze vormings- en contactofficieren werden onderwezen door docenten, die als gepensioneerde KNIL-officier al voor de Tweede Wereldoorlog naar Nederland waren teruggekeerd. Dit leverde interne kritiek op: hoe konden deze mannen, die de ontwikkelingen tussen 1942 en 1945 in Indonesië niet hadden meegemaakt, adequate voorlichting geven aan Nederlandse militairen? Het antwoord hierop was de inzet van Indonesische ‘contactmannen’: Indonesische onderofficieren van het KNIL, die samen met de Nederlandse KNIL-contactofficieren voorlichting aan de Nederlandse troepen moesten geven. Dit systeem kwam pas vanaf medio 1946 op gang en betrof een beperkte groep; de eerste lichte bestond uit 60 contactmannen. Er was steeds een tekort aan geschikte Indonesische contactmannen. Later kwamen nog enkele kleinere lichten naar Nederland om de manschappen in opleiding te onderwijzen en daarna met ze mee naar Indonesië te reizen. In de periode 1946-1949 zullen in totaal niet meer dan 100 contactofficieren afgereisd zijn.⁸

In april 1947 vond de oprichting plaats van de Legervoorlichtingsdienst (LVD), met een afdeling in Den Haag en in Jakarta, daar onder de naam Dienst voor Legercontacten (DLC). Daarmee kon worden gesproken van een min of meer gestructureerde voorlichtingsdienst.⁹ Dienstplichtig militair J.A.A. van Doorn was in de zomer van 1947 onderweg naar Indonesië. Aan boord van zijn troepenschip was een KNIL-sergeant die als ervaringsdeskundige belast was met het geven van voorlichting aan de nieuwe troepen. Volgens Van Doorn maakte deze ‘onomstotelijk duidelijk dat blanken nodig zijn om Indië te besturen daar “inlanders” daartoe niet in staat zijn.’¹⁰ Van Doorn beschrijft verder dat de instructiefilms over de recente oorlog in de Stille Oceaan die hij en zijn medesoldaten in de kazerne hadden gezien, pas emotionele lading kregen toen ze KNIL-militairen over hun eigen ervaringen in de archipel hoorden vertellen:

De abstracte discussies over de ‘Indonesische kwestie’ waarmee we in Nederland overvoerd waren, concretiseerden zich nu in de persoonlijke belevenissen van Indische Nederlanders, met hun verhalen over moor-

den en verdwijningen, nog maar enkele jaren geleden gebeurd en in hun idee voor de toekomst allerminst uit te sluiten. De ‘Jap’ of de ‘Nip’ kreeg evenals de ‘peloppor’ een gezicht, en dat gezicht was verontrustend.’¹¹

Het woord ‘peloppor’ verwijst naar Indonesische ‘opstandelingen’ en het extreme geweld in de eerste fase van de revolutie, met daarbij de uitgesproken vrees dat de gruwelijkheden zich zouden kunnen herhalen. De informatie die via de militaire voorlichtingsdiensten in Den Haag en Jakarta tot de dienstplichtigen en oorlogsvrijwilligers kwam, kan daarmee hebben bijgedragen aan het creëren van gevoelens van wraak of haat tegen Indonesische strijders.¹² Verder is het aannemelijk dat KNIL-militairen die reeds in de archipel woonden en van wie sommigen er geboren en getogen waren, ná de aankomst van de Nederlandse troepen hun ervaringen met extreem geweld in de vroege Indonesische Revolutie hebben gedeeld met de nieuwkomers. Hierdoor kan een voedingsbodem zijn ontstaan voor superioriteits- en wraakgevoelens, zoals het citaat van Van Doorn suggereert.

MILITAIRE TIJDSCHRIFTEN

Bestudering van publicaties van de Dienst voor Legercontacten (DLC) in Jakarta laat zien wat er bekend was over extreem geweld in de vroegste fase van de Indonesische Revolutie. De DLC gaf in de periode 1946-1949 een aantal tijdschriften ter informatie uit aan Nederlandse militairen, waarvan *Wapenbroeders* (verspreid op Java) en *De Klewang* (bestemd voor Sumatra) de bekendste waren. De Indo-Europese journalisten Jan Boon en Lily van Zele (later en beter bekend onder hun pseudoniemen Tjalie Robinson/Vincent Mahieu en Lilian Ducelle) waren aan *Wapenbroeders* verbonden, van wie de eerste als hoofdredacteur. Zij zouden eind 1948 ontslag nemen, omdat ze sympathiseerden met de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd.¹³

Het weekblad *Wapenbroeders* verscheen in een oplage van 10.000 exemplaren (1947) en was gedrukt op klein formaat met een omvang van 32 pagina's, terwijl *De Klewang – Weekblad voor de troepen op Sumatra* op krantenformaat verscheen, met wekelijks twaalf pagina's.¹⁴ Beide bladen wezen naar de invloed van Japan dat de Indonesische bevolking ‘het hoofd op hol zou hebben gebracht’. De Japanse propaganda wordt tot ver in 1947 aangedragen als de kwade genius achter de ‘terreur’ en ‘blankenhaat’.¹⁵ Ook doordat – kleine aantallen – Japanse militairen aan Republikeinse zijde meevochten tegen de Nederlanders werd het idee bevestigd dat Japan ervoor verantwoordelijk was dat Indonesië zich tegen de Nederlandse aanwezigheid had gekeerd.

Naast *Wapenbroeders* en *De Klewang* was er het tijdschrift *Pen Gun*, een initiatief van prins Bernhard als Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten (BNS). De sectie Voorlichting van zijn staf was aanvankelijk belast met de uitgave van het blad. Toen de functie van de BNS in september 1945 ophield te bestaan, werd *Pen Gun* ondergebracht bij een particuliere stichting. Het blad richtte zich op een breder lezerspubliek en werd zowel binnen als buiten de krijgsmacht gelezen.¹⁶ In *Pen Gun* stonden artikelen die rechtstreeks ontleend lijken te zijn aan de paternalistische ideeën van de Ethische Politiek van ruim een halve eeuw eerder. Zo was over de staatkundige positie van kolonisator en gekoloniseerde te lezen:

De handhaving van dat [staatkundig] evenwicht is Nederlands historisch recht. [...] Aangezien de volkeren van Indonesië zonder stuurman, die een vasten koers kan houden en die de middelen heeft om dien te houden, voor de wereldhuishouding een onhoudbare zwakte zouden opleveren en zij zelf thans nog niet in die leiding kunnen voorzien, ligt het voor de hand, dat Nederland die taak vervult.¹⁷

Ook *Pen Gun* beschreef de nationalistische strijd tegen Nederland niet als een wens van Indonesië zelf, maar als een nawerking van de beïnvloeding door Japan. Het artikel 'Nederland en de Japansche erfenis' getuigt daarvan:

Achter elk bloedbad, elke overval, elken misdaad, grijnst een geel, spleetooig Japansch gezicht onze mannen tegen. Japanners treden op als leiders van deze benden, geven militaire instructie en leveren wapens.¹⁸

Wel publiceerde *Pen Gun* – en daarmee is het een uitzondering – vanaf eind 1945 een aantal artikelen over de mogelijke gevolgen van geweld tijdens de eerste fase van de revolutie. Het woord *bersiap* werd daarbij niet gebruikt. In november 1945 schreef *Pen Gun*:

Een volk, dat de last der verantwoordelijkheid niet kan dragen, dat daar onder bezwijkt, geraakt in wanorde en is een gemakkelijke prooi voor zijn belagers. Dat volk vervalt van revolutie tot revolutie.¹⁹

Ook *Pen Gun* duidde dit geweld aan als door Japan geïnspireerde 'terreur, moord en rampokken'. In maart 1946 waarschuwde *Pen Gun* voor het ont-

staan van een geweldsspiraal, mede omdat de discipline onder met name de Nederlands(-Indisch)e KNIL-militairen was afgenomen:

Hier wortelt diepe haat, zoals men dien in een burgeroorlog kan aantreffen, denk b.v. aan Spanje. [...] Er is gevaar, en dat heb ik ook bevestigd gezien, voor contra-excessen, voor de harde wet van oog om oog en tand om tand. Dit is te meer het geval, omdat de tucht in het gevecht en daarbuiten door krijgsgevangenschap en bestaansonzekerheid geleden heeft.²⁰

Daarmee benoemde *Pen Gun* het risico dat niet alleen Indonesische, maar óók Nederlands(-Indisch)e troepen over de schreef zouden gaan. Het is aannemelijk dat *Pen Gun*, samen met *Wapenbroeders* en *De Klewang*, van invloed is geweest op de oorlogsvrijwilligers (ovw'ers) en de eerste lichten dienstplichtigen, al was het maar omdat zij in de eerste maanden van hun verblijf in Indonesië nauwelijks andere kranten of tijdschriften ontvingen om te lezen. Later waren Nederlandse geïllustreerde familieweekbladen met een verzuilde signatuur beschikbaar, zoals *De Spiegel* (protestants-christelijk), de *Katholieke Illustratie* (katholiek) en de *Panorama* (niet-kerkelijk).

In militaire voorlichtingsbladen voor de Nederlandse troepen in Indonesië die in de periode 1946-1949 verschenen, zoals *Wapenbroeders*, *Ik zal handhaven*, *De Klewang* en *Het lichtspoor* (de opvolger van *Pen Gun*), is de term bersiap niet te vinden.²¹ Wel staan in deze militaire tijdschriften algemene rechtvaardigingen voor de aanwezigheid en inzet van de Nederlandse troepen, die de 'goedwillende Indonesische bevolking' zouden helpen tegen de door Japan geïnspireerde terreur van Indonesische zijde. Volgens historicus Rémy Limpach beïnvloedde de DLC met de militaire tijdschriften het denken van Nederlandse dienstplichtigen en oorlogsvrijwilligers door het publiceren van polariserende en simplistische vijandbeelden die geweld rechtvaardigden. De DLC schilderde Indonesische militaire tegenstanders grotendeels af als terroristen of misdadigers, terwijl de Indonesische strijd voor de onafhankelijkheid werd verzwegen. Dit ging samen met uitingen van de DLC waarin de Nederlandse troepen werden gepresenteerd als brengers van 'rust en vrede', dan wel van 'recht en orde' of zelfs 'vrijheid en recht' in Indonesië.²²

DIENST VOOR LEGERCONTACTEN

De DLC had niet alleen een interne, maar ook een externe taak. Hierbij streefde de dienst ernaar om de burgermaatschappij gunstig te stemmen

ten opzichte van het leger. Hiervoor probeerde de DLC de pers zodanig te bewerken dat kritiek zoveel mogelijk werd ingedamd. Het lukte om journalisten en redacteuren van de belangrijkste kranten af te houden van al te veel kritiek op de krijgsmacht, geholpen door de gezagsgetrouwe houding van veel uitgevers en (hoofd)redacteuren van destijds. Verder bemoeilijkte de DLC het werk van de weinige journalisten die wel een kritische houding innamen. Bovendien lieten de Nederlandse autoriteiten journalisten van linkse en onafhankelijke dagbladen die bekendstonden als tegenstanders van de eerdere koloniale politiek niet tot Indonesië toe. Journalistieke agentschappen als het Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap (Aneta) en het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) waren geheel van de DLC afhankelijk en namen officiële berichten en beelden doorgaans kritiekloos over. Het Nederlandse thuisfront werd hierdoor onvolledig en soms ook onjuist geïnformeerd over de politieke en militaire situatie in Indonesië.²³

De DLC drukte dus nadrukkelijk een stempel op de manier waarop men in Nederland werd geïnformeerd over de situatie in de archipel. De dienst stond onder directe controle van legercommandant Simon Spoor. Vergelding en het ingaan op geweldsprovocaties pasten niet in het beeld dat de militaire top naar buiten toe wilde uitstralen. Spoor wist dat het achterlaten van tot geweldsmatiging oproepende dagorders, richtlijnen en protestnota's van belang kon zijn om suggesties van onrechtmatige motieven voor de inzet van geweld door Nederlandse eenheden van de hand te wijzen.²⁴ Bovendien wist hij dat moderne oorlogen niet alleen op het slagveld, maar ook in de publieke arena worden uitgevochten. Hij speelde een cruciale rol in de vormgeving en uitvoering van de informatie- en communicatiestrategie van het leger in Indonesië en kon bogen op een lange werkervaring. Voordat Spoor hoofd bij de DLC in Jakarta werd, had hij aan het hoofd gestaan van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) in Australië. Deze dienst was onder zijn leiding uitgegroeid tot de grootste zelfstandige Nederlandse organisatie op Australisch grondgebied, bestaande uit 355 militairen en tientallen civiele medewerkers. De DLC telde in Jakarta alleen al 160 medewerkers die via radio-uitzendingen, brochures en publicaties van zich lieten horen.

Spoors visie op de rol van Nederland in de archipel kleurde de inhoud en het functioneren van de NEFIS en de DLC. Al vele jaren voor het uitbreken van de Indonesische Revolutie had hij zijn militair-strategische ideeën over de toekomst van Nederlands-Indië uiteengezet. Sprekend over het gezagsherstel in 'bevrijd Indië' achtte Spoor één ding van het allergrootste belang: de macht diende stevig in handen van de militairen te liggen.²⁵ Een (min of meer) zelf-

standig Indonesië was voor hem ondenkbaar. Spoor ging uit van de onbetwiste terugkeer van het Nederlandse gezag in de archipel, dat hij volkenrechtelijk en moreel gezien juist achtte.²⁶ Toen hij in januari 1946 werd benoemd tot legercommandant van de Nederlandse troepen in Indonesië pleitte hij begin februari al voor een 'verdergaande bezetting'. In zijn dagboek tekende hij aan dat hij een veroveringsoorlog nog niet mogelijk achtte vanwege het gebrek aan middelen, de politiek sfeer van het moment en 'ons aller modern-ethische gedachtengang'.²⁷ Samen met chef-staf Dirk Cornelis Buurman van Vreeden werkte hij aan een operatieplan. 'Voor de herbezetting van Java,' schreef de laatste, 'zal moeten worden gevochten.'²⁸ Andere hooggeplaatste militairen waren eveneens van mening dat 'de herovering' van de archipel noodzakelijk was.²⁹ 'Herbezetting' werd de term die in militaire kringen gebruikelijk was, wat bijvoorbeeld is te zien op de achterkant van foto's die militairen eind 1945 en begin 1946 maakten. Die vermeldden 'de herbezetting' van de Minahasa (Noord-Sulawesi) en 'de herbezetting' van Timor door 'een delegatie van de herbezzettende Geallieerde macht (NICA-officieren)'.³⁰

JOURNALISTIEKE VERSLAGGEVING EN FILMPRODUCTIES

Naast voorlichting aan militairen was het voor de Nederlandse overheid van groot belang om burgers in Nederland en de archipel te bereiken. Naast de reeds genoemde DLC hield ook de Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) zich hiermee bezig. De afdeling RVD-Batavia had zich aan het Koningsplein in de hoofdstad gevestigd. De RVD streefde ernaar om een voor Nederland positief en optimistisch beeld te schetsen ten aanzien van de ontwikkelingen in de archipel na 15 augustus 1945. Het beleid was er in de jaren 1946-1949 op gericht om zowel Nederlanders als Indonesiërs voor de Nederlandse politieke aanpak in de archipel te winnen en de indruk te wekken dat Nederland samen met Indonesiërs werkte aan de opbouw van het land. De beste manier om dat te verwezenlijken, zo meende de dienst, was door kalm te reageren op de Republiek Indonesië en de gewelddadigheden van strijdgroepen. Aandacht voor de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid en de gewelddadige verwickelingen daarna, gericht tegen Nederlanders en ieder die daarmee werd geassocieerd, pasten niet in deze strategie. De RVD hoopte dat Nederland op deze wijze niet alleen in Indonesië zelf, maar ook tegenover het buitenland een redelijke indruk zou wekken.³¹

Ook de RVD beschouwde de Japanse bezetter als aanstichter van het geweld tegen het Nederlandse bewind, niet de Republiek Indonesië en haar

aanhangers.³² RVD-Batavia was begin september 1945 nog van mening dat 'publiciteit in dit stadium nog ongewenscht' was.³³ De RVD verleende aanvankelijk dan ook geen medewerking aan de op Java geboren Nederlandse journalist Johan Fabricius, werkzaam als oorlogscorrespondent voor de BBC en dagblad *The Times*, om over de jonge natie te schrijven. Hij omschreef dit als het 'typisch-Indische wantrouwen tegen alle publiciteit'.³⁴ Toen Fabricius eind september 1945 samen met buitenlandse verslaggevers eindelijk toestemming had gekregen, viel het hem op dat de wereldopinie zich inmiddels tegen Nederland had gekeerd:

Wij stonden in de schaduw, en het volle licht viel op de leiders der revolutie. Ik heb Amerikaanse journalisten, zoojuist per vliegtuig aangekomen, meteen naar het adres van Soekarno of Sjahrir horen vragen.³⁵

Zo werd de wereldpers op 4 oktober 1945 door Sukarno hartelijk bij hem thuis ontvangen. Hierbij was vrijwel het gehele kabinet aanwezig en Su-barjo, de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken, serveerde thee. De buitenlandse journalisten, als oorlogscorrespondenten gekleed in uniform, waren onder meer afkomstig uit India, China en Australië. Onder hen bevond zich ook een aantal Nederlandse verslaggevers die voor verschillende persbureaus werkten: Dolf Verspoor namens Agence France-Presse, Robert Kiek namens de Nederlandse ANP en Jan Bouwer namens America United Press. De Indonesische fotografen Alex Mendur en Frans Mendur, die begin oktober 1946 het persbureau Indonesia Press Photo Service (IPPHOS) zouden oprichten, waren eveneens aanwezig.³⁶ De 'nuchterheid' van 'onze' voorlichtingsdienst en de 'stugheid van pers-schuwe hoge ambtenaren contrasteerde(n) met het hartelijke welkom dat de pers bij de nationalisten ten deel viel', aldus Fabricius:

Vatte de Nederlandsche Voorlichtingdienst het als zijn plicht op een strikte neutraliteit te betrachten tegenover alle buitenlandse correspondenten [...], aan Indonesische kant ging dat allemaal gemoedelijker toe en dus voor menigeen aantrekkelijker, want journalisten zijn ook maar mensen.³⁷

Het aantal Nederlandse journalisten dat in de eerste fase van de revolutie aanwezig was op Java was gering: naast de reeds genoemden waren er Alfred van Sprang en Jan Stevens.³⁸ Als verslaggevers schreven zij persberichten en leverden

zij artikelen voor nationale en internationale dagbladen en (familie)weekbladen. Een aantal van hen zou hun herinneringen later in boekvorm publiceren.

Jan Stevens, bijvoorbeeld, luitenant-ter-zee 3e klasse, was fotojournalist bij de Marine Voorlichtingsdienst en publiceerde in 1946 het fotoboek *Vrij*, met teksten van Ben Grevendamme. Deze beschreef hoe hij op 15 oktober 1945 in Surabaya betrokken raakte bij het geweld in de Simpang-sociëteit, die de opmaat zou blijken te zijn van de uiterst bloedige Slag om Surabaya tussen de Britten en de Republikeinen. Grevendamme moest spitsroeden lopen op het plein voor de gevangenis in de Werfstraat:

Toen brak de hel los. Met speerstooten werden we gedwongen, van de auto af te gaan en nu moesten we door een duizendkoppige menigte, die met speren en messen naar ons stak. Er waren 25 mannen op de auto, toen wij de sociëteit verlieten. Zes ervan bereikten ernstig gewond de poort. Twee van ons hadden diepe speerwonden, mijn voortanden waren me uitgeslagen, anderen hadden diepe wonden van hakmessen en zwaarden.³⁹

In de dagen die daarop volgden, stierven ongeveer dertig Nederlandse mannen. Alfred van Sprang schreef in *En Soekarno lacht..!* (1946) over bamboesperen en 'bersiap... bersiap!', als kreet en als 'onheilspellend woord' dat jonge Indonesische mannen en vrouwen bezigden. Zijn gebruik van de term 'bersiap' was in die tijd nog opmerkelijk; van een algemeen gebruik van de term als aanduiding voor de periode van extreem geweld in de vroegste fase van de Revolutie, was geen sprake.⁴⁰ Dit beeld komt overeen met ANP-radiobulletins in de periode 1940-1949, waarin 'bersiap' niet voorkomt maar wel veelvuldig naar 'terreur' wordt verwezen. 'Rampok' is in deze periode drie keer in ANP-radiobulletins genoemd.⁴¹

Ook Van Sprang viel op dat het ministerie van Voorlichting van de Republiek Indonesië veel doeltreffender was in de bejegening van de buitenlandse pers, bestaande uit Engelse, Australische, Amerikaanse, Belgische, Franse en Brits-Indische journalisten: 'Nederlanders waren niet gewenst.'⁴² Johan Fabricius deed in zijn memoires *Hoe ik Indië terugvond* (1947) uitgebreid verslag van de moordpartij door pemuda's op een dertigtal christelijke Indonesiërs in Depok medio oktober 1945. De journalist constateerde dat het 'eenige sensatie' in de wereld bracht, maar dat dit nieuws spoedig werd overvleugeld door andere gebeurtenissen, zoals de moord op de Britse brigadegeneraal Mallaby twee weken later tijdens de strijd om Surabaya.⁴³

Reportages en foto's van gewelddadigheden tegen Nederlanders en allen die met hen geassocieerd werden, bereikten de Nederlandse media door toedoen van de RVD vrijwel niet; daardoor moest het publiek in Nederland wel de indruk krijgen dat de vooroorlogse verhoudingen snel zouden worden hersteld en dat de rust zou terugkeren.⁴⁴ Zo boog Nederland zich samen met de Britten over kwesties van publiciteit in het Anglo-Dutch Publicity Committee. Begin maart 1946 spraken zij over de eerder overeengekomen richtlijn van 'opschorting', die inhield dat ze over 'atrocities' (wreedheden) alleen redelijk onderbouwde verklaringen zouden rapporteren. In de vergadering werd gesteld dat dit niet ver genoeg ging, gevolgd door het voorstel om een verbod op het schrijven over gruwelijkheden in te stellen. Alleen in uitzonderlijke gevallen, zoals bij de moord op de Britse en Brits-Indische inzittenden van het neergestorte vliegtuig te Bekasi op 23 november 1945, mocht wel over wreedheden worden bericht. De opschorting was alleen gericht op de 'normal run of the mill, day to day atrocities'.⁴⁵ De hoge bestuursambtenaar Charles van der Plas, vervanger van gouverneur-generaal Van Mook, stemde met dit voorstel in. Het laat zien hoe gewoon het geweld, maar ook het toedekken ervan, inmiddels was geworden.

Nederlandse journalisten die wel toestemming hadden gekregen om de situatie in Indonesië te verslaan, werden bij aankomst in Jakarta ontvangen

Muur met tekst: 'Voor altijd vrij of een algehele afslachting'. Bron: Fotoğraf onbekend, NIOD

door de RVD, die samen met de DLC alle faciliteiten verzorgde. Dit betekende dat de correspondenten, die vrijwel allemaal bij elkaar in de hoofdstad verbleven, door persvoorlichters naar dezelfde locatie of situatie werden gebracht. Hierdoor waren zij aangewezen op informatie van de Nederlandse regering, die gekleurd, propagandistisch en vaak moeilijk te controleren was. Omdat weerwoord en het uiten van kritiek toen nog niet tot het standaardrepertoire van journalisten behoorden, was nauwelijks sprake van gegegen en kritische verslaggeving over de situatie in de archipel.⁴⁶

Dit gold ook voor de producties die filmmakers in dienst en in opdracht van de RVD-Batavia maakten. De film *Door duisternis tot licht* uit 1947 liet in 70 minuten het verloop van de Japanse bezetting in het eilandenrijk zien, gevolgd door beelden van Indonesië in de eerste maanden na de Japanse capitulatie. In het laatste deel van de film kwam de Indonesische Revolutie aan de orde met een serie nationalistische leuzen ('Respect our constitution of August 18 '45. We are a free nation conceived in liberty and dedicated to the proposition that all men are created equal') plus een afsluitend beeld dat een schokkend icoon van het vroegste geweld is geworden: een half vergaan lijk drijvend in een kanaal in de hoofdstad. Het tonen van deze beelden leverde bedenkingen op bij Jan Jonkman (PvdA), minister van Overzeese Gebiedsdelen. Hij liet het hoofd RVD-Batavia naar aanleiding van de film weten:

Ik attendeer U dat vertooning van het laatste deel in de huidige vorm hier en te Uwent bepaald onverantwoord met het oog op de huidige onderhandelingen. Ofschoon strekking is afwijzing van geweld en eenige oplossing samenwerking [...] maakt gemonteerde film op buitenstaanders de indruk van volstrekte afwijzing van republiek in eenigerlei vorm. [...] Is positievere stof wijzend op samenwerkingsmogelijkheid beschikbaar ter inlassing na terreurscènes?⁴⁷

Na het tonen van Indonesisch geweld tegen Nederlanders wilde minister Jonkman beelden van partnerschap met Indonesiërs laten zien: 'Een samenwerking die niet is afdwongen, maar gevormd op wederzijds begripen', zoals in het eerste deel van de film nog optimistisch naar voren was gebracht. Volgens historicus Gerda Jansen Hendriks werd ook een commerciële en onafhankelijke partij als filmfabriek Polygoon, die de inhoud van bioscoopjournaals verzorgde en daarmee een cruciale bijdrage leverde aan de wijze waarop het publiek in Nederland werd geïnformeerd over de situatie in de archipel, door dit uitgangspunt beïnvloed:

Het lichaam van een verminkte Indo-Europese vrouw in het Ancol-kanaal in Jakarta, 1945. Bron: Fotograaf onbekend, KITLV

Als journalisten moesten ze laten zien wat er in de wereld aan de hand was, maar tegelijk moesten ze als bioscoopjournaal zorgen dat geen kijker aanstoot zou nemen aan wat er vertoond werd.⁴⁸

Toch nam het aantal beelden en berichten over (extreme) gewelddadigheden tegen Nederlanders en degenen die het koloniale bestuur ondersteunden (of daarvan verdacht werden) toe, ondanks inspanningen van de RVD om dit tegen te gaan. Vroege publicaties als die van Stevens, Van Sprang en Fabricius waren daarbij van enig belang, maar de meeste foto's en verslagen van vroeg (extreem) geweld die Nederland bereikten, waren vervaardigd door militaire fotografen en verslaggevers van het Britse leger, de inspanningen van het Anglo-Dutch Publicity Committee ten spijt.

EGODOCUMENTEN VAN MILITAIREN

Of de militaire voorlichting doorwerkte op de troepen die naar de archipel werden uitgezonden, kan worden onderzocht aan de hand van egodocumenten waarin oorlogsvrijwilligers en dienstplichtigen over hun ervaringen

hebben geschreven. De database *NIMH Dagboekenproject Nederlandse militairen in Indonesië 1945-1949* bevat ruim 6600 citaten uit dagboeken van Nederlandse militairen, die tussen 1945-1949 zijn geschreven. De database bevat vooral dagboeken van (dienstplichtige) militairen van alle rangen en functies van de Koninklijke Landmacht (KL).⁴⁹ Om voornoemde vraag te beantwoorden is een inventarisatie met trefwoorden gemaakt die mogelijk hits zouden kunnen opleveren over de zogenoemde Bersiap-periode, zoals 'bersiap', 'pemoeda' en 'bende'. De uitkomst bevestigt het vermoeden dat de term 'bersiap' in die tijd nog nauwelijks voorkwam: het zoeken leverde slechts twee resultaten (uit 1946 en 1949) op.

Op basis van de relevante citaten uit de eerste zoekopdracht zijn vervolgens nieuwe zoektermen geformuleerd, die voortborduurden op termen uit relevante citaten. Uiteindelijk leverden elf zoektermen bruikbare resultaten op, namelijk 'bende', 'rampok', 'terreur', 'evacu', 'kamp[spatie]', 'kampen', 'extremist', 'pemoeda', 'moord', 'indo', 'ambon'. Hoewel deze zoektermen bij elkaar 808 hits opleverden, hebben slechts 23 citaten uit de dagboeken geschreven tussen 1945 en 1949 betrekking op de Bersiap-periode: dat is opmerkelijk weinig.⁵⁰ Uit een vervolganalyse van de dagboeken van veteranen komt naar voren dat het woord 'bende' veruit het meest voorkomt, gevolgd door de Indonesische woorden 'pelopper'/'plopper' en 'rampok'.⁵¹ Deze termen worden op de voet gevolgd door Nederlandse equivalenten als 'rover', 'extremist', en in mindere mate het woord 'terrorist'. In de periode 17 augustus 1945–27 december 1949 is een relatief klein aantal memoires van onder meer militairen en journalisten gepubliceerd, waaronder de eerdergenoemde werken van Johan Fabricius, Alfred van Sprang en Jan Stevens. In de memoires is 'bendes', net zoals in de dagboeken, het meest gebezigde woord om de Indonesische tegenstander aan te duiden, met daarna achtereenvolgens 'rover', 'rampok', 'p(e)lopper', 'extremist' en 'terrorist'. De term 'bersiap' komt als vermelding in memoires die tijdens de Indonesische revolutie zijn verschenen negen keer voor.⁵² De observatie die oorlogsvrijwilliger Jot Polmans reeds in zijn memoires *De brutale reis* uit 1947 maakte, is treffend voor de ontwikkeling die dit woord inmiddels had doorgemaakt en decennia later nog sterker zou maken:

Pas toen de bloedige slachtpartijen die door de jonge revolutionairen werden aangericht en die de historie ingingen als de 'bersiap', de voorpagina's en het Polygoonjournaal haalden, drong de ernst van de situatie tot het volk door en zetten de gewelddadige beelden zich stevig

vast in het denken van veel Nederlanders. Het werd dan ook als een menslievende daad beschouwd toen onze eerste militaire vrijwilligers zich inscheepten om in Indonesië orde op zaken te gaan stellen.⁵³

In het geval van Indo-Europeanen, Nederlanders, (Indisch-)Chinezen en Molukkers, inclusief KNIL-militairen, die de eerste fase van de Indonesische revolutie vanuit persoonlijke ervaringen kenden, bleven deze gewelddadigheden vaak in de beslotenheid van hun privéwereld. Hun dagboeken kunnen daar een inkijkje in geven. Soms werden deze gedeeld, vaak met lotgenoten. Hoewel (extreem) geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie veelvuldig door militairen in bijvoorbeeld dagboeken is beschreven, is dat niet in de hoedanigheid van ‘bersiap’.⁵⁴ Hoe dan ook bleven ervaringen met en herinneringen aan (extreem) geweld voor de buitenwereld nog lange tijd onzichtbaar. Een groot deel van de Indo-Europeanen, Nederlanders, (Indisch-)Chinezen en Molukkers had er nog geen behoefte aan om met buitenstaanders over hun verleden en het (extreme) geweld in de archipel te spreken. Ook maatschappelijk leek er nog weinig belangstelling te bestaan voor deze herinneringen en thema’s. Evenals in de dagboeken komen de Nederlandse troepen in de memoires voor als bringers van ‘rust en vrede’, dan wel van ‘recht en orde’ in Indonesië. Met de latere herontdekking van de ‘bersiap’ in het publieke domein werd deze term naamgever voor de periode van extreem geweld in de eerste fase van de Indonesische Revolutie.

HET DAGBLAD

In Nederlandstalige kranten, gepubliceerd in Nederland en Indonesië in de periode 1946-1949, zijn gewelddadigheden gaandeweg vaker terug te vinden, al was de term ‘bersiap’ daarvoor aanvankelijk nog niet courant. Een analyse van de Indische krant *Het Dagblad* onder leiding van hoofdredacteur Willem Belonje geeft hierin meer inzicht.⁵⁵ Deze krant, opgericht door de Nederlandsche Dagbladpers te Jakarta, afficheerde zich nadrukkelijk als een onafhankelijk orgaan, door er expliciet op te wijzen dat het geen uitgave was van de RVD en ‘nog minder een orgaan van de Nederlandsch-Indische regeering’: “Het Dagblad” werd opgericht met geen ander doel dan te voldoen aan de algemeene behoefte aan betrouwbare berichtgeving en rustige voorlichting.⁵⁶ Ondanks deze claim was veel van de berichtgeving in *Het Dagblad* rechtstreeks afkomstig van persbureau Aneta, dat op zijn beurt qua nieuwsgaring weer geheel afhankelijk was van de RVD. Omdat de redactie in Jakarta zetelde, had nieuws over Java de overhand. Berichten over de situatie buiten Java waren zeer schaars.

Donderdag 15 November 1945

Weerbericht

van het K.N.M.I.

Weersverwachting geldig tot Vrijdagavond:
Mistig weer over het grootste deel des lands.
wennig wind. Koude.

Hoofdredacteur: Dr. J. A. H. J. S. BRUINS SLOT

Trouw

Indonesische wandaden 150 vrouwen en kinderen vermoord

Volgens een bericht, dat afkomstig is van het geallieerde hoofdkwartier in Nederlandsch-Indië, zijn 150 vrouwen en kinderen in vrachtauto's levend verbrand of doodgeschoten, toen het konvooi, dat hen uit het gebied van Dharmo evacueerde, door Indonesiërs werd aangevallen.

Het konvooi werd twee uur lang verdedigd. De troepen drongen in enkele huizen door, waar zij enkele vrouwen en kinderen onder handen brongen. De Indonesiërs gebruikten handgranaten tegen de voertuigen. Zes vrachtauto's, waarin nog vrouwen en kinderen waren, geraakten in brand. Twee vrouwen en twee kinderen werden met zwaarden vermoord. Dit bericht werd opgemaakt uit mededeelingen van ooggetuigen.

Tal van ontvoeringen in Batavia

Dr. W. M. F. Mansveld, politiek adviseur van Dr. van Mook, is, aldus wordt officieel medegedeeld, Dinsdagavond uit Batavia verdwenen. Men vermoedt dat Mansveld van een vergadering in Batavia terugkeerend, is ontvoerd.

Uit zeer betrouwbare bron wordt vernomen, dat gedurende de afgelopen weken, in Batavia alleen, gemiddeld twintig personen per week door extremisten ontvoerd zijn. Alle pogingen om de ontvoerders op te sporen, zijn tot dusverre vruchteloos geweest.

De strijd in Soerabaja

Het hoofdkwartier te Batavia berichtte Woensdag dat aan de gevechten te Soerabaja een minimum aan troepen deelneemt ten einde het bloedvergieten zoveel mogelijk te voorkomen. Dientengevolge zal de bezetting der stad wel vertraging ondervinden.

Achttienhonderd Nederlandsche en Indo-Europese vluchtelingen werden bevrijd. De verrichtingen worden methodisch voortgezet, aldus verklaarde het Britsche hoofdkwartier te Soerabaja.

„De bevrijde Nederlanders,” zoo zeide hij, „die onder de Japanners zwaar geleden hebben en van wie velen voor hun leven zijn gebroken, durven aan terugkeer naar Nederland niet te denken omdat zij vrezen, dat Nederland voor hen geen voeding, verwarming en kleding heeft.”

Maar . . .

Nederland staat klaar, zoo meldt de Dienst der Repatriëring. Men is thans nagenoeg gereed om de eerste regelmatige transporten te ontvangen. Reeds tijdens de reis zullen de Indischgasten van winterkleding worden voorzien. Ook zullen tijdens de reis distributiebescheiden, persoonsbewijs en een geldelijk voorschot worden uitgereikt. Maatregelen zijn genomen, dat de repatriëerden terstond in Holland onderdak zullen vinden. Bij aankoms zal aan iedereen een pakket worden aangeboden, dat versmaperingen, rookartikelen en andere kleine geschenken zal bevatten. Tevens zal voor een aanvulling van textiel en toiletartikelen worden gezorgd.

In de komende 6 maanden worden 50.000 repatriërenden verwacht.

Krantenbericht in Trouw, 15 november 1945. Bron: Trouw

Een analyse van *Het Dagblad* tussen 23 oktober 1945 en 31 maart 1946 laat zien dat Indonesische gewelddadigheden tegen allen die tegen de Indonesische onafhankelijkheid waren, een terugkeer naar het koloniale bestel wensden of die met Nederland werden geassocieerd in de krant ruimschoots aan de orde kwamen. Het eerste nummer van *Het Dagblad* verscheen op 23 oktober 1945, rond het dieptepunt van de gewelddadigheden in de eerste fase van de revolutiestrijd. Deze eerste uitgave spreekt onomwonden van 'rampokkers':

Van Zondag op Maandag is het over het algemeen in Batavia rustig geweest. Er hadden eenige botsingen met rampokkers plaats, van wie

er dertien gedood werden. Het kamp Tanah-Abang heeft gedurende een half uur blootgestaan aan geweervuur. Er zijn geen slachtoffers gevallen.⁵⁷

In oktober en november 1945 verscheen over de gewelddadigheden een artikelenserie getiteld 'De toestand op Java'. In december 1945 en januari 1946 volgde de rubriek 'De eindelooze rij' (ook: 'De eindelooze reeks'), een inventarisatie met de namen van Indo-Europeanen, Nederlanders, Molukkers en (Indisch-)Chinezen van wie men veronderstelde dat zij waren ontvoerd.⁵⁸ Onder de kop 'Afschuwelijk misdrijf' verscheen in *Het Dagblad* van 18 februari 1946 een kort nieuwsbericht: 'Zaterdagmorgen werd in de haven van Tandjong-Priok het lijk gevonden van een ongeveer achttienjarig Europeesch meisje. Het was vastgespijkerd op een vlot en gruwelijk verminkt.'⁵⁹ Enkele dagen later meldde *Het Dagblad* onder de titel 'Misdaden te Batavia':

Naar wij vernemen worden nog dagelijks lijken in het Antjol-kanaal aangetroffen. Woensdag meldde ons een zegsman dat hij, terugkeerende van Priok, niet minder dan dertien lijken had zien drijven, gisteren werden er drie gesignaleerd, waarschijnlijk een gezin; men zag nl. een man, een vrouw en een kind.⁶⁰

Tussen 23 oktober 1945 en 30 maart 1946 gebruikte *Het Dagblad* termen als pemoeda (102 keer), 'extremis[-me/-ten]' (138 keer) en 'terroris[-me/-ten/-eren]' (54 keer) en van 'ontvoer[-ing/-den/-en]' (159 keer), 'kidnapp[-ing/-en]' (30 keer) en 'moord' (183 keer).⁶¹ Het woord bersiap is voor het eerst in *Het Dagblad* te lezen op 26 januari 1946 als 'Bersiaplan!' ('Maak je gereed!') in een ooggetuigenverslag van een transport per trein waarbij voormalig geïnterneerden door de Tentara Keamanan Rakyat (TKR) van Malang naar Jakarta werden gebracht. Daarna komt 'bersiap' nog twee keer in de krant voor. Op 8 februari 1946 was te lezen:

Het begon vanaf den dag van de capitulatie voordat de geallieerden hier waren met het dagelijksche 'bersiap,' in de heele stad tot in de uiterste uithoeken. [...] De Ambonnees [sic] Tanalepe was het eerste slachtoffer. [...] [hij werd] aangehouden door een groep Indonesiërs, die juist 'bersiap' waren. Tanalepe werd toen de auto stopte uit de auto getrokken en met goloks afgemaakt. Het lijk werd op allerlei mogelijke manieren verminkt, bamboesperen werden in zijn buik gestoken en de

‘Politie Republiek Indonesia’ deed niets, wist niets, ja bestond feitelijk niet. Dat was het begin.⁶²

Op 16 februari 1946 volgde een verslag over spanningen in de stad Bandung.⁶³ Bersiap verwijst in deze twee berichten enerzijds naar de oproep om zich gereed te maken om de Indonesische onafhankelijkheid te verdedigen en anderzijds naar de gemoedstoestand waarin Indonesiërs zich bevonden. Verder is bersiap in *Het Dagblad* vanaf medio 1946 terug te vinden als aanduiding voor revolutionair geweld tegen verschillende groepen: onder meer in berichtgeving over het zoeken naar gegevens omtrent vermisten, de vondst van (massa)graven van slachtoffers en annonces over rechtszaken tegen Indonesische verdachten van geweldpleging tijdens de vroege fase van de Indonesische revolutie. Sindsdien verschijnen meer artikelen, ook te zien in andere dagbladen, waaruit blijkt dat bersiap meer en meer in het dagelijkse taalgebruik wordt opgenomen om het historische tijdvak van circa oktober 1945 tot begin 1946 te markeren. Een voorbeeld hiervan is een krantenartikel waarin resident M. Klaassen de bronzen ster van verdienste uitreikt aan Mas Kartawinata, werkzaam bij de dienst Waterbeheer:

Kartawinata verdiende deze onderscheiding door zijn voorbeeldig optreden in de Bersiap-periode na de Japanse capitulatie, waardoor belangrijke bevoeiingsgebieden en de daarbij toehorende kunstwerken in de omgeving van Radjamandala voor vernieling en verwaarlozing werden behoed.⁶⁴

WAARSCHUWING

Na maart 1946 verandert de situatie in Indonesië, omdat Nederlandse troepen op Java en Sumatra landen en de nieuwsvoorziening enigszins normaliseert. Naast *Het Dagblad* verschijnen er in de loop der tijd steeds meer andere Nederlandstalige kranten, zoals *Nieuwe Courant*, *Algemeen Indisch Dagblad*, *De Preangerbode*, *De Locomotief*, *Java-bode* en *Het Nieuwsblad voor Sumatra*.⁶⁵ De berichtgeving over gewelddadigheden in *Het Dagblad* bestaat vanaf maart 1946 steeds vaker uit artikelen en ingezonden brieven over geweld dat (veel) eerder heeft plaatsgevonden. Onder de kop ‘Massa-graven ontdekt’ blikt de krant in november 1946 bijvoorbeeld terug op gewelddadigheden die eind 1945 hadden plaatsgevonden. De Militaire Politie (MP) in Jakarta had het volgende ontdekt:

Er is weer klaarheid gekomen in een van de moorden op groote schaal, bedreven in de Bersiap-periode in de maanden October, November en December van het vorige jaar te Batavia. [...] massa-graven [...] van personen, die in genoemde periode door opgezweepte en bloeddorstige schurken eerst werden gekidnapt uit hun huizen dan wel van straat en daarna op beestachtige wijze afgeslacht. De graven bevinden zich in een oude Japansche loopgraaf even ter zijde van den hoofdweg naar Tangerang, aan den weg naar kampong Slipi.⁶⁶

Een telling in de database van gedigitaliseerde Nederlandstalige kranten die tussen 17 augustus 1945–27 december 1949 in Nederland en Indonesië zijn verschenen, laat zien dat het woord ‘bersiap’ in die periode 516 keer is vermeld.⁶⁷

Aantal artikelen in gedigitaliseerde Nederlandstalige kranten in Nederland en Indonesië waarin de term ‘bersiap’ voorkomt, 1945-1949 (peildatum 10 oktober 2021)

Jaar	Vermeldingen ‘bersiap’ in krantenartikelen
1945	0
1946	13
1947	128
1948	181
1949	194
Totaal	516

Bron: Delpher

Bij de verdeling van deze aantallen over de jaren moet men zich realiseren dat de frequentie sterk beïnvloed kan zijn door enkele aandachttrekkende gebeurtenissen, waarbij een groot aantal artikelen kan worden herleid tot één bericht. Zo kwam de moord op de Indo-Europese familie Jonathans uitgebreid in het nieuws, ongetwijfeld gevoed door de omvang en gruwelijkheid van het geweld dat hierbij was gebruikt:

Uit een waterput in Kampong Rawah Mangoen werden de stoffelijke overschotten van de familie Jonathans gevonden. Deze familie, bestaande uit elf mannelijke en zeven vrouwelijke personen, werd in de bersiap-periode uitgemoord.⁶⁸

Deze vondst trok niet alleen de aandacht van redacties in Jakarta, Bandung en Surabaya, maar ook in Nederland, die hetzelfde persbericht overnamen.

Dat 'bersiap' in 1945 nog niet in de dagbladen is terug te vinden, is verklaarbaar omdat de heftige uitbarstingen van geweld zich pas laat in dat jaar voordeden. In 1946 zijn er 13 en in 1947 128 vermeldingen, waarbij 'bersiap' met name voorkomt in de context van 'jacht op Europeanen', 'het lot van Indo-Europeanen' en de moord op de Indo-Europese families Jonathans en Portier. In de berichtgeving in de kranten wordt benadrukt dat Indo-Europeanen tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie zwaar werden getroffen, zoals ook verscheidene volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer benadrukten. Voorts kwam 'bersiap' voor in de betekenis van roofmoord, maar ook als veel bredere aanduiding van geweld tegen uiteenlopende slachtoffergroepen. Naast 'Ambonezen' werden genoemd: 'Hollanders, Engelsen, Chinezen, Indonesiërs en Arabieren',⁶⁹ en verder 'Europeanen, Chinezen en niet voldoende met de republiek sympathiserende Indonesiërs';⁷⁰ ook werd gemeld dat 'loerah's worden vermoord, vooraanstaande desabewoners ontvoerd en rustige tani's gerampokt'.⁷¹

Rond het tweede Nederlandse militaire offensief, 'Operatie Kraai', eind 1948 en begin 1949, krijgt de term 'bersiap' in Nederlandse kranten nadrukkelijk betekenis als aanduiding van een periode van revolutionair geweld en daarmee als waarschuwing. Kranten schrijven over het gevaar van een 'tweede bersiap' en 'een nieuwe bersiap-periode', en benadrukken dat een 'herhaling van de bersiap' moet worden voorkomen. Deze waarschuwingen hielden direct verband met de politieke situatie: als uitvloeisel van het Akkoord van Linggarjati (november 1946) zou uiterlijk op 1 januari 1949 de Verenigde Staten van Indonesië (VSI) moeten worden opgericht. In diverse artikelen uitten journalisten de angst dat de Republiek Indonesië in deze constructie de andere deelstaten zou gaan overheersen en dat:

een nieuwe Bersiap [zou] beginnen, veel groter dan die drie jaar tevoren bij de jaarwisseling had gewoed. [...] De komende Bersiap, op veel groter schaal georganiseerd en veel intensiever voorbereid dan de eerste, zou de Archipel storten in een poel van ellende.⁷²

Een ander vaker gehoord woord is 'psychose', waarmee het geweld in verband werd gebracht:

1 januari: begin van een nieuwe Bersiap-periode? Een massale aanval op de Nederlandse troepen schijnt niet in de bedoeling te liggen; het zal meer gaan in de richting van een tweede z.g. ‘Bersiap’-periode. De eerste Bersiap-periode zal een ieder die in de tijd van Oktober tot December 1945 in Indonesië vertoefde, zich nog maar al te goed herinneren. Duizenden moorden zijn toen gepleegd, dikwijls door lieden, die zich uitsluitend lieten leiden door de algemene moord-psychose van het ogenblik.⁷³

In de dagbladen is geen sprake van het vermelden van de Bersiap-periode als reden voor de tweede militaire actie. Eind december 1948 voerden de voorlichtingsdiensten RVD en DLC een strakke mediaregie, waarin journalisten werd voorgehouden dat ‘hier niet alleen oorlog gevoerd wordt, maar dat het zwaartepunt lag op de economische en sociale verhoudingen en toestanden’.⁷⁴

RONDE TAFEL CONFERENTIE

De voortgaande politieke ontwikkelingen zouden uitmonden in onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië tijdens de Ronde Tafel Conferentie (RTC), die van eind augustus tot begin november 1949 plaatsvond in Den Haag. De resultaten hiervan veroorzaakten opnieuw zorgen, die in Nederlandse kranten werden verwoord door de Bersiap-periode weer in herinnering te roepen. Een correspondent van *De Telegraaf*, die de RTC had bijgewoond en terugkeerde op zijn standplaats Jakarta, schreef dat (Indische en Molukse) Nederlanders weinig enthousiast waren over de resultaten van de conferentie:

Over de Nederlandse gemeenschap hangt de schaduw van een onzekere toekomst en een onbestemde vrees voor een herhaling van de schokkende Novemberdagen van 1945, de beruchte ‘Bersiap’-periode, toen zoveel Nederlanders en pro-Nederlandse Indonesiërs het slachtoffer werden van terroristen.⁷⁵

Andere kranten, zoals het sociaaldemocratisch georiënteerde maar onafhankelijke dagblad *Het Parool* en de katholieke vakbondskrant *de Volkskrant*, haalden de bersiap eveneens aan, maar juist om aan te geven dat zij vreesden dat een weigering om de uitkomsten van de RTC te ratificeren zou leiden tot internationale afkeuring, gezichtsverlies voor de Indonesische leiders en

niet in de laatste plaats een stuurloos Nederland én Indonesië. Zo berichtte *Het Parool* over het ‘langdurige en afmattende’ debat in de Tweede Kamer, waarin de leden uiteindelijk via stemming hun goedkeuring verleenden aan de soevereiniteitsoverdracht. De krant schreef ‘bij verwerping van de RTC-resultaten een catastrofe te verwachten die erger zou zijn dan de beruchte Bersiap-periode in 1945’.⁷⁶ Volgens *de Volkskrant* zou weigering van de RTC-uitkomsten als onmiddellijke reactie ‘chaos en herhaling van de Bersiap 1945’ doen ontstaan en het wantrouwen tussen de landen opnieuw doen opplaaien.⁷⁷ De rechtse krant *De Telegraaf* berichtte dat onder de Europeanen in Indonesië grote bezorgdheid heerste, veroorzaakt door onzekerheid:

De vraag, die bijna een ieder stelt is: Zijn orde en rust de eerste tijd na de soevereiniteitsoverdracht [sic] gegarandeerd, of krijgen we een tweede Bersiap-periode? (Bersiap betekent: ‘val aan’ en onder de Bersiap-periode wordt verstaan de eerste tijd na de Japanse capitulatie, toen duizenden Europeanen door tot hysterie opgezweepte Indonesiërs vermoord werden).⁷⁸

Opvallend is dat de auteur van dit artikel het nodig achtte om de term bersiap uit te leggen, wat een indicatie is dat deze aanduiding eind 1949, na vier jaar oorlog, nog zeker niet algemeen bekend was. Voorts leende de schrijver een term uit het vakgebied van de psychologie om de bersiap te duiden: naast de al eerdergenoemde ‘psychose’ wordt ‘hysterie’ geïntroduceerd als drijfveer van het geweld van Indonesiërs tegen Europeanen.

Bezorgdheid sprak ook uit *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, waarin een artikel verscheen met de veelzeggende titel ‘Als de roodwitte vlag wordt uitgestoken zetten Nederlanders tanden op elkaar’. De bijdrage ging over een administrateur op een suikeronderneming, die het besluit had genomen om na de soevereiniteitsoverdracht in Indonesië te blijven. Deze ‘jonge man’ bleef bij zijn beslissing, zelfs nadat TNI-leiders volgens de krant pamfletten hadden verspreid waarin ‘de Hollanders een tweede bersiap werd toegewenst’.⁷⁹ Het liberale *Algemeen Handelsblad* berichtte over de economische belangen die voor Nederland op het spel stonden. De krant bezag Indonesië als een ‘enorm potentieel arbeidsveld indien er vrede en orde heerst’ en schreef ongerust:

Dat er nog strijd, vaak bittere strijd zal ontbranden lijkt welhaast zeker, én een land dat wordt afgestroopt door extremistische desperado’s kan

niet tot ontwikkeling komen. Zal men de Westerlingen ongemoeid laten? Een tweede Bersiap-periode zal de blanke bevolking in Indonesië waarschijnlijk niet overleven; daarmee zou de economische invloed der Nederlanders ten einde zijn. Vragen, niets dan vragen.⁸⁰

Op basis van de berichtgeving in Nederlandse dagbladen komt naar voren dat de term bersiap in het 'late jaar' 1949 steeds vaker werd gebruikt. Daarbij kreeg de term vooral betekenis als tijdsaanduiding voor de periode van geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie. Belangrijk is dat bersiap hierbij niet werd gebruikt als wraakmotief voor eerder ondervonden geweld of als rechtvaardiging voor de inzet van later geweld door Nederlandse militairen, maar veeleer als schrikbeeld: de mogelijkheid van een 'tweede bersiap'. Bersiap geldt in de Nederlandse kranten als een waarschuwing: men vreesde dat afwijzing van onderhandelingen met de Republiek Indonesië tot een 'tweede of nieuwe bersiap' zou kunnen leiden. Het eerste en het tweede Nederlandse militaire offensief hadden immers nieuw geweld van Indonesische zijde opgeroepen.

'BUITENLANDERS EN MINDERHEDEN'

In tegenstelling tot dagbladen die in Nederland verschenen, kwamen in Nederlandstalige kranten die in Indonesië verschenen meerdere perspectieven op de soevereiniteitsoverdracht aan bod. Deze kranten berichtten ook over opinies van Republikeinse Indonesiërs. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een artikel over een lezing van journalist Mohammed Tabrani, die Nederlanders en Indo-Europeanen die zich in de jonge natie zouden vestigen aanduidde als respectievelijk 'buitenlanders en minderheden', termen die de redactie van *De Nieuwe Courant* te Surabaya in de berichtgeving overnam.

Voorts toonden deze kranten zich gematigder over de mogelijkheid van het uitbreken van een 'tweede bersiap' na de soevereiniteitsoverdracht. De *Nieuwe Courant* berichtte eind 1949 over bijeenkomsten van Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers met Indonesiërs, waar zij gezamenlijk de nabije toekomst bespraken. Een van de sprekers bij zo'n gelegenheid was de reeds genoemde Tabrani, hoofdredacteur van het dagblad *Indonesia Merdeka*. Na zijn lezing bracht een van de aanwezigen ter sprake dat er veel angst was voor een tweede Bersiap-tijd. Tabrani kreeg de vraag of de toekomstige Republiek Indonesia Serikat (RIS) voldoende waarborgen zou bieden voor de bescherming van 'minderheden en buitenlanders'. Tabrani gaf toe, aldus *De Nieuwe Courant*, dat er inderdaad een 'angstpsychose bestond als gevolg

van de gebeurtenissen in het verleden'. Deze gebeurtenissen waren volgens hem het gevolg van een politiek conflict. Tabrani wees erop dat in een revolutie naast de goede elementen, die voor de rechten van hun land opkomen, ook 'het gepeupel' uit zijn schuilhoeken komt: 'Nu het conflict uit de weg is geruimd moet een ieder meewerken aan de bestrijding en onderdrukking van dit gepeupel.'⁸¹

Enkele dagen later kwamen Indonesische perspectieven in dezelfde krant opnieuw aan de orde, in een artikel over een toespraak van kolonel Sungkono, gericht tot 'de minderheden' in het land. Sungkono herkende de 'angstpsychose' eveneens, maar was van mening dat de vrees voor een 'tweede Bersiap-tijd' ongegrond was. Volgens Sungkono was de 'eerste Bersiap-periode' te beschouwen als een natuurverschijnsel: de geboorte van elke nieuwe staatsorde ging immers met een revolutie gepaard.⁸² Ondanks de zorgen die tijdens deze bijeenkomst waren uitgesproken, ademde het artikel verder een ontspannen sfeer. Beschreven werd hoe men na de voordrachten nog geruime tijd 'in genoeglijke kout en onder het genot van een koele drank bijeen bleef'.

De Locomotief schreef begin december 1949 over een drukbezochte bijeenkomst, georganiseerd door de afdeling Semarang van het Indo-Europees Verbond (IEV). Hierbij spraken 'Indo-Europeanen en blijvers' via een resolutie hun vertrouwen uit in de regering van de Republiek Indonesia Serikat (RIS) (Verenigde Staten van Indonesië). De krant stelde eveneens dat men voor een Bersiap-tijd niet meer hoefde te vrezen, want als Indonesië vrij zou zijn, zou daartoe geen aanleiding meer bestaan. 'Van Indonesische zijde wordt dit bevestigd. Daar vindt men algemeen begrip voor de minderheden,' aldus *De Locomotief*.⁸³

Een eerste bescheiden inventarisatie van Indonesische kranten die in de vroege fase van de revolutie verschenen, verschaft meer informatie over hoe Indonesiërs deze tijd hebben ervaren en geïnterpreteerd. Een bespiegeling in het dagblad *Merah-Poetih* van eind oktober 1945 benoemt de voorgaande periode van oorlog en internationale conflicten als zeer moeilijk. De situatie van dat moment beschouwde de krant als een overgangperiode of een tijd van transitie ('masa pantjaroba') tussen 'oorlogstijd' ('masa perang') en 'vredestijd' ('masa damai').⁸⁴ De krant *Gelora Rakjat* van maart 1946 beschreef de toestand waarin Indonesië verkeerde als volgt: 'We leven in het tijdperk van de bloedrevolutie.'⁸⁵ De auteur van dit artikel hanteerde eveneens de term overgangperiode ('djaman pantjaroba') om de situatie te beschrijven waarin Indonesië zich bevond. Verder riep deze schrijver de lezers op om

kalmte te bewaren, want: ‘degenen die niet in staat zijn hun hart te kalmeren, zullen zeker ontberingen en verdriet ondergaan in dit tijdperk van transitie!’⁸⁶

Alles overziend – de militaire voorlichting en voorlichting door de Nederlandse regering, militaire tijdschriften, journalistieke verslaggeving, filmproducties, dagboeken en memoires van veteranen, en Indische, Nederlandse en Indonesische kranten over de periode 17 augustus 1945–27 december 1949 – kan worden geconcludeerd dat de term ‘bersiap’ pas nadien, in 1948 en 1949, een duidelijke plek ging innemen in het publieke domein. Ten tijde van het extreme geweld zelf, in de periode eind 1945 tot eind maart 1946, maar ook kort daarna, was ‘bersiap’ nog geen gangbare term. Andere termen die aan het geweld van deze periode kunnen worden verbonden, zoals ‘rampokker’, ‘p(e)loppor’ en ‘extremist’, waren veel meer in gebruik om over het (extreme) geweld en de tegenstanders te berichten en te schrijven. Deze constatering is meer dan een kwestie van woorden: terwijl de term ‘bersiap’ een min of meer omvattend proces impliceert, wijst het gebruik van pejoratieve en stereotiepe termen ter aanduiding van de daders juist op een interpretatie van de gewelddaden als individuele en ongeregelde acties. Dat verklaart mogelijk mede waarom het extreme geweld van Indonesische zijde in de vroegste fase van de Indonesische revolutie niet als zodanig werd gehanteerd als (hoofd)reden voor de inzet van Nederlandse militairen in Indonesië. Sterker nog, die inzet was al veel eerder voorzien. Al vanaf 1942 was het hoofddoel van de Nederlandse autoriteiten het koloniale gezag te herstellen door herovering van wat eerder Nederlands-Indië was.

Vermeldingen in database dagboeken NIMH⁸⁷

Trefwoord	Aantal hits	1945	1946	1947	1948	1949	1950 en verder
<i>Rampok</i>	83	2	2	8	37	12	22
<i>Rover</i>	66	2	10	23	8	17	6
<i>Roven</i>	5		2	1		1	1
<i>Pelopper</i>	93		1	11	13	64	4
<i>Plopper</i>	84		1	10	14	59	
<i>Pemoeda</i>	15	0	5	5	3	2	
<i>Terreur</i>	14	2	2	2	6	2	
<i>Extremist</i>	65	1	38	13	9	3	
<i>Terrorist</i>	5		1	1	1	2	
<i>Bersiap</i>	2		1			1	
<i>Terrorisme</i>							
<i>Extremisme</i>	1					1	
<i>Bende</i>	287	2	12	75	112	87	9

V.

TER

AFSLUITING

Conclusies

Het extreme geweld dat na het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid uitbrak, in Nederland bekend geworden als de Bersiap-periode, kwam volkomen onverwacht voor veruit de meeste Nederlanders, Indo-Europeanen en Molukkers die de Japanse bezetting binnen of buiten de krijgsgevangenen- of burgerkampen hadden doorgemaakt. Voor velen was het nieuws van de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 letterlijk van levensbelang geweest. Dat dit bericht twee dagen later werd gevolgd door de mededeling dat de Republiek Indonesië zich onafhankelijk had verklaard, konden zij nauwelijks bevatten. Voor velen was het ronduit ondenkbaar dat Indonesiërs zich tegen het Nederlandse bewind zouden keren en bereid zouden blijken om de Republiek Indonesië als jonge natie met wapens te verdedigen. Zo schreef J.J.C.H. van Waardenburg, een voormalig geïnterneerde uit het mannenkamp Bangkinang te Padang (midden-Sumatra), over ‘een klein incident op de vierde dag na de bevrijding’:

Op die dag namelijk kregen wij order de nationale vlag in te halen. Dat werd natuurlijk door ons geweigerd. Trouwens, het motief, dat wij met de Nederlandse vlag onze bruine broeders konden prikkelen kwam ons zo absurd voor, dat wij daarom onbedaarlijk moesten lachen. De bevolking prikkelen, ha, ha, die bevolking, waarmee wij allervriendelijkst

omgingen! Die van 's morgens vroeg tot 's avonds laat haar goederen te koop aanbood en er alleen maar op gebrand was geld te verdienen.¹

Een vergelijkbare constatering maakte Mieke van Hoogstraten op 29 augustus 1945. Zij was als jonge vrouw geïnterneerd in kamp Halmaheira te Semarang (midden-Java), waar ze als verpleegster was ingezet. In haar dagboek noteerde ze hoe ze de vroegere kokkie, door hen 'Annie' genaamd, die twaalf jaar in hun gezin 'had gediend', na de Japanse capitulatie op zoek was gegaan naar haar voormalige werkgever:

Een paar dagen na de vrede stond ze achter het gedek [omheining] van ons huis, heel toevallig, en 't was een ontroerend weerzien, na zo'n lange tijd. Helemaal uit Soerabaja was ze gekomen en had ons nu eindelijk gevonden. [...] Alle Javanen waren zo vriendelijk, lachten ons toe en keken ons na. We waren denk ik de eerste blanda's, die ze na een lange tijd zagen! [...] Maar bij die Javanen was er geen sprake van vijandigheid of iets dergelijks. En die goeie Annie is alsmaar in de wolken, dat ze ons terug heeft.²

In deze dagboeken is tussen de regels door te lezen dat er ten opzichte van de vooroorlogse situatie iets veranderd was in de verhouding tussen degenen die het vroegere koloniale bestuur representeerden en de Indonesiërs. Hoewel het Indonesisch nationalisme vanaf 1900 aan kracht had gewonnen, was het koloniale bewind er van meet af aan hard tegen opgetreden. Door de leiders ervan te verbannen werd de beweging verzwakt; bovendien durfden vele Indonesiërs hun nationalistische gevoelens niet te uiten vanwege de mogelijke represailles die erop konden volgen. Het uitroepen van de Republiek Indonesië en de wens deze gewapenderhand, zelfs met extreem geweld, te verdedigen, kwam voor velen uit de koloniale boven- en middenlaag niet alleen volkomen onverwacht, maar was voor hen ook volstrekt onverklaarbaar. In sommige latere studies zijn culturalistische verklaringen voor deze uitbarstingen van geweld gegeven, waarbij dat geweldadige aspect werd toegeschreven aan een vermeend wreder karakter of wreder volksaard van Aziaten. Historicus Herman Bussemaker zette hiervoor de metafoer van de vulkaan in:

Onze studie wijst inderdaad op een onderstroom van geweld bij de over het algemeen zeer dociele en vriendelijke inheemse Javaan en

Soendanees. In hun volkskarakter is als het ware het vulkanisme van hun bergen expliciet geworden: met een periode van lange rust en slapende vulkanische activiteit die dan ruw en explosief wordt onderbroken door korte perioden van excessief natuurgeweld. Het volkskarakter heeft daarmee geleerd te leven. Maar uiteraard is dit een grove generalisatie.³

Hoewel Bussemaker in de laatste zin van het fragment weliswaar zijn eigen analyse relateert, is zijn 'verklaring' een pijnlijk voorbeeld van een koloniale denkwijze gebaseerd op racisme en paternalisme ten opzichte van Indonesiërs, dat dus zelfs in 2005 nog springlevend was. Remco Raben en Peter Romijn benoemen in hun boek *Talen van geweld* het onderliggende principe hiervan als 'koloniale dissociatie'.⁴ In hun ogen werd het conflict tussen de Indonesische nationalisten en Nederland gevoed door een botsing van wereldbeelden. Het Indonesische bestond uit een wereld van verzet en de wil om hun eigen lot als soevereine natie te bepalen. Nederland liet zich leiden door koloniale impulsen van vooroordeel, bevoogding en beheersing. Dit leidde tot een ernstig gebrek aan inzicht in de werkelijke situatie. Nederland kon het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid uitsluitend zien als een Japanse constructie en nam daarbij ten onrechte aan dat het merendeel van de Indonesische bevolking op de hand van de Nederlanders zou zijn, terwijl het de capaciteiten van Indonesië qua leiderschap en gevechtskracht onderschatte. Ten opzichte van het eigen functioneren leidde dit koloniale denkkader tot een blinde vlek, bijvoorbeeld ten aanzien van de inzet van geweld door het Nederlandse bewind in vroegere perioden. Het met grof geweld onderwerpen van de Indonesische bevolking aan het Nederlandse gezag leverde weliswaar de veelgenoemde onderdanige en vriendelijke houding van Indonesiërs op, maar men zag niet in dat deze was afgedwongen en geenszins een vrijwillige keuze was, zoals de gebeurtenissen na 17 augustus 1945 zouden onderstrepen.

In *Het geluid van geweld* hebben wij een aantal misvattingen proberen bloot te leggen. Hoewel het extreme geweld voor vrijwel de gehele koloniale boven- en middenlaag als het ware uit de lucht kwam vallen, was er in feite juist sprake van een continuïteit van geweld. Het past in een patroon van lange lijnen van koloniaal geweld, die van het koloniale Nederlands-Indië (tot 1942) via de Japanse bezetting (1942-1945) naar de Indonesische revolutie (1945-1949) lopen. Aansluitend bij de inzichten van

Peter Romijn in *De lange Tweede Wereldoorlog*, die stelt dat deze oorlog wat Nederland betreft begon met de Duitse inval in mei 1940 en pas eindigde op 27 december 1949 met de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, stellen wij dat niet alleen de Japanse verovering van Nederlands-Indië als buitenlandse overheersing moet worden beschouwd, maar ook de op geweld gebaseerde aanwezigheid van Nederland in de eeuwen daarvoor.⁵ Daarom hebben wij in dit boek de periode van de Nederlandse en de Japanse overheersing samengenomen en willen we laten zien dat de houding van Indonesiërs tegen (wat in de Indonesische geschiedschrijving is benoemd als) ‘vreemde elementen’ in hun land moet worden geplaatst in de context van verzet tegen een koloniale structuur, waarin geweld continu werd ingezet om de maatschappij van ‘meerderen, minderen en minsten’ te kunnen handhaven.

Bij de ervarings- en herinneringsgemeenschap van Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers in Nederland hebben de extreem gewelddadige eerste maanden van de Indonesische revolutie betekenis gekregen als ‘Bersiap-periode’ en zo zijn deze in de Nederlandse geschiedenis en samenleving bekend geworden. Daarmee hebben zij de gruwelijkheden die zij zelf eind 1945 en begin 1946 hebben ervaren, en die zijn doorgegeven aan volgende generaties van kinderen en kleinkinderen, een plaats trachten te geven. In dit perspectief wordt Bersiap-periode gezien als ‘geweld tegen Nederlanders en alles wat Nederlands was’. In aansluiting daarop is het in de Nederlandse geschiedenis en samenleving lange tijd gebruikelijk geweest deze uitbarsting van geweld als een ‘rassenstrijd’ of ‘etnische strijd’ te interpreteren. Dat is begrijpelijk als de persoonlijke ervaring of doorgegeven herinnering ‘dood aan alle blanda’s’ was geweest. Maar een bredere analyse van de gewelddadigheden wijst uit dat deze zeker niet alleen etnisch gemotiveerd waren en evenmin alleen gericht tegen Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers. Ook Japanners, Indonesiërs, Britten, Brits-Indiërs en Chinezen werden slachtoffer van vaak gruwelijk geweld. Het beeld is bovendien nog complexer: Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers waren niet alleen slachtoffer van Indonesisch extreem geweld, maar zij gebruikten ook zelf geweld; zij waren soms aanstichter van geweld, bijvoorbeeld wanneer zij provocerend optraden tegenover Indonesische burgers. Door uitsluitend te spreken van slachtoffers als het gaat om de groep uit de koloniale boven- en middenlaag wordt voorbijgegaan aan het feit dat zich onder hen ook plegers van geweld bevonden en dat sommigen zowel slachtoffer als dader waren.

Het extreme geweld tegen Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers kan niet als een geïsoleerd verschijnsel worden beschouwd en worden losgemaakt van de bredere koloniale en tegelijk ook revolutionaire context waarin deze gewelddaden plaatsvonden. Ze waren onderdeel van een dynamiek van geweld die ook onder andere groepen grote aantallen slachtoffers maakte. Wij pleiten er daarom voor deze periode te beschouwen als de eerste fase van de Indonesische revolutie. In tegenstelling tot het gangbare beeld in de Nederlandse geschiedschrijving toont ons boek aan dat het geweld in dit tijdvak zich zeker niet alleen richtte tegen de Indo-Europese, Nederlandse en Molukse groepen, maar ook tegen diverse andere bevolkingsgroepen, en dat deze gewelddadigheden bovendien, afhankelijk van de bevolkingsgroep, in wisselende intensiteit zich ook na maart 1946 voortzetten. Daarmee wordt de Bersiap-periode ge(her)ïnterpreteerd als een integraal onderdeel van de onafhankelijkheids- of dekolonisatieoorlog. Dat doet recht aan de vele, soms ook tegenstrijdige vormen, uitingen en motieven van geweld die in die tijd met elkaar verknoopt zijn geraakt.

Met deze constatering komen wij tot de beantwoording van de vraag hoe de verschillende strijdende partijen zich in de eerste fase van de Indonesische revolutie tot elkaar hebben verhouden en hoe dit het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders beïnvloedde. Anders dan gebruikelijk in de traditionele historiografie over de zogenoemde Bersiap-periode richtten wij ons ook op geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders op andere eilanden dan Java en Sumatra. Een analyse van het geweld in de rest van de archipel kan namelijk bijdragen aan ons begrip van het extreme geweld op Java en Sumatra doordat algemene patronen en kenmerken beter zichtbaar worden. Duidelijk is dat plaatselijke omstandigheden een grote rol speelden in ontstaan, aard en richting van het geweld. Om een beter zicht te krijgen op die omstandigheden waarin het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders plaatsvond, hebben we, bij wijze van analytisch kader, de archipel opgedeeld in drie machtsconstellaties.

In de eerste machtsconstellatie is grofweg sprake van één dominante partij. Dit deed zich voor op de eilanden in het oostelijk deel van de archipel, met uitzondering van Bali en delen van Zuid-Sulawesi. Hier waren de geallieerden, in dit geval de Australiërs en de Nederlanders, in militair en politiek opzicht de bovenliggende partij. In de tweede machtsconstellatie, op Java en Sumatra, is sprake van meerdere (inter)nationale rivaliserende

machtsblokken: nationalistische Indonesiërs, Nederlanders, Japanners en Britten. Uiteraard waren die machtsblokken niet monolithisch, maar bestonden ze uit allerlei facties en individuen met soms tegengestelde belangen. In de derde machtsconstellatie (delen van Java en Sumatra) kon geen van deze machtsblokken effectief zijn gezag afdwingen en stredden lokale gewapende Indonesische groepen met elkaar om de macht.

In de oostelijke archipel waren de Australiërs na de Japanse capitulatie snel aanwezig, was het Indonesisch nationalisme zwak ontwikkeld, was de Indonesische bevolking gering en werkten de Japanners mee met de geallieerden. Verder waren er geen grote groepen jongeren die de Japanners in semimilitaire organisaties hadden getraind, zodat het geweldspotentieel minder groot was. Bovendien waren bepaalde regio's en eilanden, zoals de Minahasa (Noord-Sulawesi) en Ambon, van oudsher op Nederland georiënteerd. Dit alles zorgde ervoor dat er vooral sprake was van geweld van Nederlandse militairen tegen nationalistische Indonesiërs en Japanse krijgsgevangenen. Uitzonderingen hierop waren delen van Zuid-Sulawesi, Kalimantan en Bali.

Op Zuid-Sulawesi werd het geallieerde gezag meer dan op de andere eilanden betwist door nationalistische Indonesiërs. Hier was sprake van een dynamiek van geweld waarbij zowel de pemuda als KNIL-militairen provocatief, met extreem geweld, optraden, waardoor aan beide kanten in de eerste maanden na de Japanse capitulatie vele tientallen burgers vermoord werden. Op Kalimantan was er in eerste instantie veel geweld van Chinese en Indonesische strijdgroepen tegen burgers vanwege het provocatieve optreden van de Chinezen die zich niet wilden richten op de Republiek Indonesië, maar op het nationalistische China van generaal Chiang Kai-shek. Ook hier traden echter de eerste KNIL-eenheden met buitensporig geweld op tegen de burgerbevolking. Op Bali waren veel onderlinge afrekeningen; het was tevens het enige eiland buiten Java en Sumatra waar de Japanse militairen hard optraden tegen nationalistische Indonesische strijdgroepen.

Op Java en Sumatra droegen verschillende factoren ertoe bij dat er vanaf oktober 1945 sprake was van een extreem gewelddadige situatie, waarin het geweld alle kanten uit ging en meerdere vormen aannam. Indonesiërs, Japanners, en de Britten en Nederlanders streefden ernaar hun gezag op die eilanden te vestigen, maar waren stuk voor stuk niet dominant genoeg andere partijen hun wil met geweld op te leggen, of eenvoudigweg niet bereid de prijs in mensenlevens te betalen die een dergelijke hegemonie zou kosten. Op Java en Sumatra was het Indonesisch nationalisme het

sterkst ontwikkeld en kreeg het door de late komst van de geallieerden bovendien de kans om in kracht te groeien. De landing van de Britten en Nederlanders op 29 september 1945 op Java en op 10 oktober 1945 op Sumatra zorgde ervoor dat de al gespannen situatie escaleerde. Berichten en geruchten over wreedheden over en weer droegen bij aan een sfeer van wantrouwen en angst.

De sleutelrol van de Japanners – die de machtsbalans naar geallieerde of Indonesische zijde konden doen doorslaan – zorgde ervoor dat de Japanners op Sumatra en Java meer dan elders betrokken raakten bij het extreme geweld, als dader en als slachtoffer. In het algemeen vielen er ook veel meer burgerslachtoffers omdat er meer potentiële doelwitten aanwezig waren. Java was het dichtstbevolkte eiland van Indonesië. Op Java waren de meeste Indo-Europeanen bovendien kwetsbaarder, omdat ze, anders dan op andere eilanden, tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Japanners niet waren geïnterneerd en na de Japanse capitulatie dus niet in de relatief veilige interneringskampen konden blijven.

Op plekken waar noch de geallieerden, noch de Japanners of de Republiek hun macht konden laten gelden (de derde machtsconstellatie), was vaak sprake van een gewelddadige sociale omwenteling door lokale Indonesische allianties. Zij rekenden af met iedereen die zij associeerden met de koloniale elite of met wie zij anderszins nog rekeningen te vereffenen hadden.

Als we het geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders in de eerste maanden van de Indonesische Revolutie in de gehele archipel overzien, vallen enkele patronen op. Ten eerste is het vaak de komst van de geallieerden die zorgt voor een escalatie van het geweld. Worden de Britten en Australiërs in eerste instantie vaak nog welwillend ontvangen door de Indonesische bevolking, de Nederlanders worden vanaf het begin met wantrouwen bekeken. De bevoogdende houding van veel Nederlanders die uit de Japanse interneringskampen kwamen en hun vooroorlogse leven weer wilden oppakken, alsof er niets was gebeurd, en het provocerende en gewelddadige optreden van de strijdgroepen aan Nederlandse kant en van de eerste KNIL-eenheden, bevestigden de vermoedens van de Indonesiërs dat Nederland zijn vooroorlogse koloniale gezag wilde herstellen. Toen vervolgens de Britten en de Australiërs door hun acties de Indonesiërs de indruk gaven dat de ze de Nederlanders hielpen met het herstel van de koloniale macht, richtte het Indonesische extreme geweld zich ook tegen hen.

Verder valt de halfslachtige houding van de militaire en civiele autoriteiten van alle partijen op: zij deden vaak onvoldoende om het extreme geweld van hun strijdgroepen en eenheden te beteugelen of te voorkomen, een houding die de ene keer voortvloeyde uit onmacht, in andere gevallen uit opportunisme. Het extreme geweld van Britse en Japanse militairen werd door de leiding gedoogd – en werd in het geval van de Britten na november 1945 zelfs beleid –, terwijl ook Sukarno en de Indonesische politieke en militaire leiders op zijn minst dubbelzinnig tegenover het extreme geweld van de pemuda en de strijdgroepen stonden. Hoewel zij – voor zover bekend – geen bevel hebben gegeven voor de moorden, lijken zij het in meer of mindere mate te hebben gedoogd en het soms opportunistisch te hebben gebruikt voor politiek gewin. Op lokaal niveau lijkt er, op basis van Nederlandse bronnen, in elk geval soms wel sprake te zijn geweest van coördinatie van het geweld.

De Australiërs en de Britten, maar ook Nederlandse waarnemers, hielden de strijdgroepen aan Nederlandse kant en de eerste KNIL-eenheden medeverantwoordelijk voor de dynamiek van geweld. Het was geen toeval dat de Australiërs op Zuid-Sulawesi en de Britten op Sumatra en Java de KNIL-eenheden en politiemacht van Westerling verwijderden uit respectievelijk Makassar, Medan en Jakarta. Ook aan Nederlandse kant lijkt soms sprake te zijn van een dubbele houding van de autoriteiten tegenover het extreme geweld van strijdgroepen en reguliere eenheden. Soms was er wellicht sprake van onmacht, maar tegelijkertijd stond het optreden van de eerste KNIL-eenheden en de Nederlandse strijdgroepen – die deels uit voormalige krijgsgevangenen bestonden – ook in een lange koloniale militaire traditie om de bevolking met veel machtsvertoon en geweld te intimideren. De strijdgroepen vulden bovendien een leemte – er was immers maar een zeer beperkt aantal militairen van het KNIL aanwezig – en konden tegenwicht bieden aan het Indonesische geweld en het, in Nederlandse ogen, Britse passieve optreden hiertegen. Wel lijkt de omvang van het extreme geweld van Nederlandse strijdgroepen en eenheden, die getalsmatig ver in de minderheid waren, in deze vroege fase van de Indonesische revolutie beperkter van omvang te zijn geweest dan het Indonesische geweld uitgeoefend door pemuda en Indonesische strijdgroepen.

Tegen de achtergrond van de drie hiervoor beschreven machtsconstellaties is het van belang op te merken dat loyaliteiten en posities voor Indonesiërs tijdens de eerste fase van de Indonesische Revolutie fluïde konden zijn; zij hadden de mogelijkheid om zich aan te sluiten bij een strijdgroep

of partij die aan de winnende hand leek, om zich vervolgens te voegen bij een ander machtsblok wanneer dat beter uitkwam. Voorts kunnen we verschillende motieven voor Indonesisch geweld onderscheiden. Ten eerste waren er antikoloniale en politieke motieven gericht tegen diegenen, zowel van binnen als buiten de archipel, die het koloniale bestuur representeerden, een terugkeer van het koloniale bestuur en systeem wensten, de onafhankelijkheid van Indonesië bedreigden of zich niet (duidelijk) aan de zijde van de Republiek Indonesië schaarden, of daarvan – al dan niet terecht – werden verdacht. Ten tweede waren er economische en sociale drijfveren. Armoede, werkloosheid, gebrekkig onderwijs en beperkte toekomstperspectieven, in veel opzichten een uitvloeisel van het koloniale systeem, stimuleerden tot geweld tegenover meer vermogenden en geprivilegieerden uit de koloniale maatschappij. Vaak werden deze gewelddaden onder het vaandel van de Indonesische onafhankelijkheid gepleegd en gerechtvaardigd. Ten derde waren er criminele en gelegenhedsmotieven voor geweld, zoals wraak, afgunst en persoonlijke redenen, van zowel collectieven (bendes) als individuen, die ook hier onder de dekmantel van het verdedigen van de Indonesische soevereiniteit hebben plaatsgevonden. Dit betekende dat antikoloniaal en politiek gemotiveerd geweld zich vermengde met andere geweldsmotieven. Dit amalgaam leidde tot een extreem gewelddadige situatie, waarin sprake was van ongericht en willekeurig geweld waarvan vele burgers slachtoffer zijn geworden.

Voor de eerste generatie van Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers roept de strijdkreet bersiap begrijpelijkerwijs vaak nog steeds traumatische en beschadigende herinneringen op. De doorwerking daarvan is nog steeds zichtbaar bij de latere generaties. Sterker nog, in de loop van de decennia hebben de herinneringen aan deze periode een steeds belangrijker plaats gekregen in de Nederlandse geschiedschrijving en samenleving, waarbij nadrukkelijk een verband werd gelegd tussen het Indonesisch geweld en de inzet van de Nederlandse krijgsmacht. Vastgesteld moet worden dat deze voorstelling niet gestaafd wordt door dit onderzoek.

Het extreme geweld in deze periode is voor Nederland niet de voornaamste reden geweest om troepen in Indonesië in te zetten; het besluit tot herbezetting van de archipel, zoals het destijds werd genoemd, was al voor het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid en zelfs al voor de Japanse capitulatie genomen. De Nederlandse regering wilde om andere redenen, zoals prestige en economische motieven, hoe dan ook komen tot een herstel van het koloniaal bestuur in Indonesië om van daaruit, langzaam

en onder Nederlandse leiding ‘een proces van dekolonisatie’ in te zetten. Wel leverde dit vroege extreme geweld een uitermate bruikbaar frame op om de tegenpartij(en) in Indonesië te demoniseren en op te roepen tot orde en herstel, waarvoor de inzet van Nederlandse troepen in de archipel nodig zou zijn. Dat gebeurde dan ook voortdurend, in teksten en beelden waarin een vijandbeeld van terroristen en rampokkers werd geschetst. Kortom, het argument dat specifiek het ‘bersiap-geweld’ de reden was om Nederlandse troepen naar Indonesië te sturen sluit weliswaar naadloos aan bij het oude, bredere vertoog van de plicht tot gezagsherstel en het brengen van orde en vrede, maar vindt geen grond in de historische gebeurtenissen zelf.

Epiloog

Resonanties van het geluid van geweld

‘Eerder dan het begrip Bersiap leerde ik het woord tjintjangan kennen,’ aldus journalist Hans Moll.¹ Het geeft aan dat extreem geweld tijdens de vroegste fase van de Indonesische revolutie alsook de aanduiding hiervoor als Bersiap (-periode) in Nederland lange tijd niet bekend was in het publieke domein. Gaandeweg ontstond er meer ruimte, met als voorlopig culminatiepunt de felle discussie die begin januari 2022 losbarstte rond gastconservator Bonnie Triyana en het vermeende schrappen van de term bersiap door het Rijksmuseum in de expositie ‘Revolusi’, waarin de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd centraal staat.² Het leidde tot Kamervragen, het starten van juridische procedures tegen het Rijksmuseum en een publiek debat waarin niet alleen de traditionele belangenbehartigers van de brede Indische gemeenschap van zich lieten horen, maar ook tal van andere stemmen.³ In Indonesië bleef de discussie niet onopgemerkt.⁴ Het recente debat staat in groot contrast met de onzichtbaarheid van de bersiap in het openbare domein in de eerste drie decennia na 1950. Dit veranderde in de jaren tachtig, toen in de Nederlandse samenleving ruimte ontstaan voor het bespreekbaar maken van oorlogsherinneringen; deze bleven niet langer beperkt tot de persoonlijke sfeer. De mogelijke doorwerking hiervan op psychologisch vlak, in de vorm van eventuele trauma’s die waren ontstaan, kreeg eveneens steeds meer aandacht.⁵ Ook de Nederlandse overheid had oog gekregen voor deze problematiek en

ontwikkelde ondersteuning voor mensen die gezondheidsschade tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden opgelopen. Dit resulteerde onder meer in de totstandkoming van de Wet uitkering burger-oorlogsslachtoffers 1940-1945 (Wubo) in 1985.⁶ De oprichting van de zelfhulporganisatie Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949 (KJBB) in 1988 is een keerpunt in deze maatschappelijke context.⁷ Voor de zichtbaarheid van de Indische herinneringsgemeenschap in het publieke domein in Nederland is 1988 eveneens van belang omdat in dat jaar het Indisch monument 1941-1945 in Den Haag en het Nationaal Indiëmonument 1945-1962 in Roermond tot stand kwamen, waarin de oorlogsjaren tijdens de Japanse bezetting en de Indonesische revolutie voor een groter publiek voor het voetlicht kwamen.

Behalve via zelforganisaties, gedenktekens en wetgeving kwam de bersiap via wetenschappelijke studies het publieke domein binnen. In dat betekenisvolle jaar 1988 verscheen de Epiloog van de reeks *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong.⁸ Hierin schreef hij over de vroege Indonesische revolutie en de impact daarvan op 'Indisch Nederland'. Hij noemde daarbij het wraakmotief, bijvoorbeeld naar aanleiding van het optreden van KNIL-militairen op Zuid-Sulawesi in april 1946. Hierbij hadden zij pemuda's en andere Indonesische verzetsgroepen met elektriciteit gemarteld en doodgeschoten bij in scène gezette vluchtpogingen. Volgens De Jong ging het om 'tot het KNIL behorende militairen die door de Bersiap-actie verwanten hadden verloren.'⁹ Hij was van mening dat er sterke aanwijzingen waren dat, in het geval van 'excessen', het initiatief vooral uitging van individuele militairen die 'om welke reden ook (bij familieleden van slachtoffers van de Bersiap-terreur kon de behoefte om wraak te nemen een rol spelen), sterker dan anderen geneigd waren tot excessief optreden.'¹⁰

Het belang hiervan is dat de Rijksgeschiedschrijver daarmee niet alleen de term 'bersiap' bij de Nederlandse bevolking introduceerde, maar deze ook plaatste in de context van wraakacties door individuele KNIL-militairen. Het brede Nederlandse publiek had *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* massaal aangeschaft: er gingen niet minder dan 2.700.000 exemplaren van over de toonbank.¹¹ Nu zal lang niet iedere eigenaar van de boekenreeks deze geheel of zelfs maar gedeeltelijk hebben gelezen, maar duidelijk is dat De Jongs werk deel uitmaakte van een bredere maatschappelijke trend waarin aandacht kwam voor gewelddadigheden in de vroegste revolutie, die in het publieke domein als Bersiap-periode werden (her)ontdekt. De Epiloog van De Jong werd een jaar later gevolgd door het boek *Bersiap in Bandoeng* van cultureel antropoloog Mary van Delden, de

eerste studie waarin een lokale analyse van het geweld in deze periode centraal stond.¹²

De maatschappelijke veranderingen van de jaren tachtig tekenden zich ook af in een nieuw genre van persoonlijk schrijven: de zogenaemde Indische herinneringsliteratuur ging van start. In de jaren tachtig en negentig nam de publicatie van oorlogsherinneringen over de Japanse bezetting een hoge vlucht. Voormalig geïnterneerden, van wie veruit de meesten van Nederlandse komaf waren – een gevolg van het Japanse interneringsbeleid – publiceerden hun herinneringen aan de Japanse krijgsgevangenen- of burgerkampen in zogenaemde kammemoires. De meeste hiervan stopten op of kort na de datum van de Japanse overgave op 15 augustus 1945, vanuit de gedachte dat ‘de oorlog’ toen voorbij was.¹³ Veel egodocumenten besteedden nog nauwelijks aandacht aan wat steeds meer bekend zou worden als Bersiap-periode, hooguit als nasleep van de Japanse bezetting.

In de jaren tachtig zagen ook memoires van ‘Indiëveteranen’ het licht, met een piek in de jaren negentig.¹⁴ Hiervoor kunnen een aantal redenen worden genoemd. Er is sprake van een ‘pensioneringseffect’: veteranen hadden hun werkzame leven afgerond en eventuele kinderen waren volwassen en het huis uit. Zij hadden nu de tijd om op hun leven, inclusief de oorlog in Indonesië, terug te blikken en waren in de gelegenheid om daarover hun memoires te schrijven. Daarnaast nam de nazorg voor veteranen toe in de vorm van een veteranenbeleid en de oprichting van veteranenorganisaties.

In de veteranenmemoires is een opvallend verschijnsel zichtbaar. Memoires die in de recente decennia zijn gepubliceerd bieden expliciete en schokkende beschrijvingen van geweld in de vroegste fase van de revolutie. Dit staat in contrast met de inhoud van de dagboeken van veteranen, die weliswaar ook moorden, plunderingen en verkrachtingen door Indonesiërs hebben beschreven, maar zelden ingaan op de details. Een voorbeeld van deze uitgebreide beschrijvingen is te vinden in de memoires van Marijn de Jonge, commandant van het 4e eskadron pantserwagens Huzaren van Boreel, uit 2008:

Nederlanders en Indische Nederlanders werden uit hun huizen gesleurd en veelal na vreselijke martelingen vermoord. Mannen door een menigte omsingeld en met bamboesperen en kapmessen afgeslacht, kinderen voor de ogen van hun moeders op bamboesperen gespietst, vrouwen tientallen malen verkracht en als ze dan nog leefden, vermoord. Hele gezinnen soms levend begraven. De mishandelingen hadden dikwijls een sadistisch karakter: lijken van mannen werden gevon-

den met de afgesneden geslachtsdelen in de mond, van vrouwen met verminkte borsten en een bamboespeer in de vagina. Soms werden de lijken vastgebonden op een deur en in een rivier gegooid waar ze met de stroom meedreven, andere werden in waterputten geworpen of in ondiepe massagraven gestopt.¹⁵

Dit soort expliciete geweldsbeschrijvingen is in dagboeken minder gangbaar.¹⁶ Ook valt op dat in de memoires notities van vergelijkbare gewelddaden meerdere keren voorkomen, alsof auteurs passages van elkaar hebben overgenomen. Hoewel uit de dagboeken naar voren komt dat auteurs overtuigd waren van de noodzaak van Nederlands ingrijpen vanwege het geweld in de kolonie, hebben zij dit meestal niet toegelicht. De auteurs vonden het vanzelfsprekend dat er moest worden ingegrepen. In (veel) later opgetekende memoires daarentegen wordt veelvuldig en expliciet vermeld dat het extreme geweld in de eerste fase van de Indonesische revolutie reden is voor de aanwezigheid van het Nederlandse leger in de archipel.¹⁷ De memoires van F.C. Hazekamp uit 2008 verwoorden het als volgt:

Hadden we het land in 1946 in chaos moeten achterlaten na het redden van de mensen uit de concentratiekampen? Wij hadden daar een historische verantwoordelijkheid. België ontruimde de Kongo, Portugal Angola praktisch zonder overgangperiode. Een totale en blijvende chaos was en is tot de huidige dag [2006] daar het gevolg.¹⁸

Door de 'her-ontdekking' van de bersiap in het publieke domein zijn diverse projecten en publicaties tot stand gekomen die tot doel hebben herinneringen aan de bersiap levend te houden.¹⁹

Extreem Indonesisch geweld tijdens de vroegste fase van de Indonesische revolutie was wel een extra reden om Nederlandse troepen in te zetten, maar won onder de naam 'bersiap' sinds de jaren tachtig en negentig aan gewicht als rechtvaardiging achteraf. Deze legitimering post facto is veelvuldig terug te vinden in de memoires van veteranen. De Bersiap-periode, aanvankelijk alleen bekend binnen een relatief kleine ervarings- en herinneringsgemeenschap, is mede door de betrokkenheid van de volgende generaties kinderen en (achter)kleinkinderen, een inmiddels vaste doch betwiste term in de Nederlandse geschiedschrijving en het publieke debat over de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië geworden.

Noten

Proloog – Het geluid van geweld

- 1 S.M. Jalhay, *Allen zwijgen. Van merdeka en Andjing-Nica tot APRA* (Hillegom [1989]), 70.
- 2 In hoofdstuk 1 zetten wij uiteen hoe de verschillende bevolkingsgroepen in de archipel door het Nederlandse koloniale bestuur zijn benoemd. Dit zijn aanduidingen die in een koloniale context zijn ontstaan en een dito lading hebben. Daarvan nemen we termen als 'Vreemde Oosterlingen' en 'Inlanders' niet over, aangezien deze een denigrerende connotatie hebben. Ook de begrippen 'Europeaan' en 'Indo-Europeaan' zijn in de context van Nederlands-Indië koloniale constructies; de term 'Nederlander' had geen formele betekenis. Ten overvloede: Nederlanders vielen onder de categorie 'Europeaan'. 'Indo-Europeanen' vielen eveneens onder de categorie 'Europeanen' als zij door hun vader waren erkend. In dit boek gebruiken wij de begrippen Europeanen en Nederlanders door elkaar, waarbij wij ook 'Indo-Europeanen' als behorend tot de Nederlanders beschouwen. Omwille van de leesbaarheid zullen wij niet telkens spreken van Indo-Europeanen, Chinezen, Nederlanders, Molukkers, Menadonezen, Timorezen en Indonesiërs aan (vermeend) Nederlandse zijde, maar ons qua aanduiding beperken tot de hoofdgroepen Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers, en Chinezen en Indonesiërs.
- 3 Yaichiro Shibata, 'Surabaya after the surrender', in: Anthony Reid and Oki Akira (eds.), *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945*, (Athens, Ohio 1986) 341-374, 361-362.
- 4 *Nieuwe Courant* (Surabaya), 21 december 1949.
- 5 William Frederick, 'Shadow of an Unseen Hand. Some Patterns of Violence in the Indonesian Revolution, 1945-1949', in: Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of Violence in Indonesia: Contemporary Violence in Historical Perspective* (Leiden 2002) 143-172, noot 2; Henk Beekhuis et al., *Geïllustreerde Atlas van de Bersiapkampen in Nederlands-Indië, 1945-1947* (Bedum 2009) 7.
- 6 Sheri Lynn Gibbings en Fridus Steijlen, 'Colonial Figures: Memories of Street Traders in the Colonial and Early post-Colonial Periods', *Public History Review*, 19 (2012), 63-85, 69.
- 7 Tjalie Robinson, *Tjies* (Den Haag 1958).

- 8 Met dank aan Abdul Wahid voor de suggestie om andere termen voor geweld tijdens de beginfase van de Indonesische revolutie in ogenschouw te nemen.
- 9 Met dank aan Oktoriza Dhia, mail van 15 januari 2021. Ontleend aan: *Kamus Besar Bahasa Indonesia* (KBBI) (Groot Indonesisch Woordenboek); Dendy Sugono (ed.), *Kamus Besar Bahasa Indonesia*, (Jakarta 2008) 284; Eko Endarmoko, *Thesaurus Bahasa Indonesia* (Jakarta 2007) 130.
- 10 Hans Moll, *Sluipschutters in de tuin: Een Indische geschiedenis* (Zutphen 2021) 170.
- 11 Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen (verder KDC), KomMissieMemoires (verder KMM), archiefnummer 594, inventarisnummer 26, interview met pater Josephus van Beek door To de Boer, 28 oktober 1978. Pater Van Beek overleed kort na het interview op 26 februari 1979.
- 12 Robert Cribb, *Gangsters and Revolutionaries: The Jakarta's People's Militia and the Indonesian Revolution* (Jakarta, Kuala Lumpur 2009) 65.
- 13 Anton Lucas, *One soul, one struggle: Region and Revolution in Indonesia* (Sydney 1991) 155.
- 14 Lucas, *One soul*, 104-105.
- 15 *De Avondpost*, 2 februari 1913.
- 16 *De Java-bode, nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlands-Indië*, 18 juni 1878. Frikadel is een soort gehaktbrood. Zie ook: *De Locomotief, Samarangsch handels- en advertentieblad*, 19 augustus 1880.
- 17 Hendri F. Isnaeni, 'Cincang masa perang', *Historia* (27 juli 2011). Zie: <https://historia.id/politik/articels/cincang-masa-perang-vVNkv/page/2>, bezocht op 21-10-2021.

1. Bersiap breed beschouwd

- 1 Zie bijvoorbeeld: Herman Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005); William Frederick, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's National Revolution (1945-1949): a "Brief genocide" reconsidered', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 359-380; Robert Cribb, 'The brief genocide of Eurasians in Indonesia, 1945/46', in: A. Dirk Moses (ed.), *Empire, Colony, Genocide: Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History* (New York, Oxford 2008), 424-439.
- 2 Zie: <https://www.hansvervoort.nl/article/1003/Dodentocht-in-de-bergen>, bezocht op 14 januari 2022.
- 3 ODGOI, database Slachtoffers Bersiap. De gegevens in deze database zijn genoteerd volgens de aanduiding in de bronnen. Als er geen nadere tijdsaanduiding was, is een notitie als 'begin der Merdeka-periode' overgenomen. De kinderen Robert en Johanna waren niet van het echtpaar Lothar en Miene Engelenburg. Zie: <https://oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/roos-engelenburg/>, bezocht op 14 januari 2022.
- 4 Pia van der Molen, *Researchrapport documentaire tweeluik Archief van Tranen* (Zonder plaats:2011-2012). Zie ook: <https://pia-media.nl/projecten/archief-van-tranen-project/>, bezocht op 14 januari 2022.
- 5 ODGOI, database Slachtoffers Bersiap. De gegevens in deze database zijn genoteerd volgens de aanduiding in de bronnen. Als er geen nadere tijdsaanduiding was, is een notitie als 'Bersiap' overgenomen.
- 6 ODGOI, database Slachtoffers Bersiap.
- 7 Nationaal Archief, Den Haag (verder NL-HaNA), Netherlands Forces Intelligence Service (verder NEFIS) en Centrale Militaire Inlichtingendienst (verder CMI) in Nederlands-Indië, nummer toegang 2.10.62, inventarisnummer 2053, rapport ODO, E.Ch. Wernink, 9-3-1948; Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (verder NIOD), Amsterdam, collectie 400 Indische collectie (verder IC), , inv.nr. 891, brief J.W.F. Meeng, 13-12-1948.
- 8 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, informantenrapport, opgesteld door F.M. Loth, 26-2-1948.
- 9 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, afschrift van een eigenhandig ondertekende verklaring van Dulsaid Gondongan op 10-4-1948.
- 10 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, afschrift van een eigenhandig ondertekende verklaring van Dulsaid Gondongan op 10-4-1948.
- 11 Bussemaker, *Bersiap!*, 268; NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, informantenrapport van M. Asdjojo, opgesteld door G. von Kriegenbergh op 12-01-1948. Een getuigenverklaring meldt een andere variant: dat

- de twee pemuda die verantwoordelijk waren voor de moorden in Tumpang door de algemene politie in Tumpang waren opgepakt en naar de algemene politie in Malang waren doorgestuurd die ze twee dagen later weer vrijliet. NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, uittreksel verklaring Tjoa Boen Tek, 23-09-1947. Het gaat hier waarschijnlijk om de Republikeinse politie. Zie: NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, brief E.L. Souweine namens het hoofd NEFIS, buitenkantoor Surabaya aan de Opsporingsdienst Overledenen te Surabaya 25-11-1947.
- 12 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, brief E.L. Souweine, onderhoofd NEFIS B.K. Soerabaia aan de Opsporingsdienst Overledenen 25-11-1947. Zie ook: NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2022.
 - 13 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 891, brief J.F.C. Otten, hoofd afdeling buitendienst aan de hoofdcommissaris van politie te Surabaya, 26-2-1948
 - 14 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2022, getuigenverklaring A.J.F. Moormann, opgemaakt door W.J. v.d. Griend, 6-12-1946.
 - 15 S.M.E. Moormann, familie van de vermoorden, liet op 13-1-1947 kennelijk in een verklaring optekenen dat hij van mening was dat Bambang Sumadi voor de 39 moorden te Tumpang verantwoordelijk was. Dit wordt genoemd in een brief van J.W., F. Meeng: NL-HaNA NEFIS, 2.10.62, inv.nr. 2022, brief J.W.F. Meeng, 10-5-1947. Deze verklaring zelf hebben de auteurs niet in het archief kunnen vinden
 - 16 Deze twee families zijn familie De Jong en familie Flissingen. NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2022, getuigenverklaring C.E. de Jong-Brouwer, opgesteld door J.W.F. Meeng, 27-12-1946.
 - 17 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (verder NIMH), Den Haag, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), toegang 509, inventarisnummer 76, M.C. van Daalen Wetters, 'Verslag over de "Indonesische gevangenschap" etc. doorgebracht te Malang v/m 13 October 1945 t/m 13 Juni 1946', 17-7-1946.
 - 18 Nationaal Archief, Den Haag (verder NL-HaNA), Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS), nummer toegang 2.10.37.02, inventarisnummer 17, dossier Extremisten in Malang, verklaring informanten J.M. Nilsen, E. Deeelman-Bonebakker, C.J.J. Veerman, J.J. Geul, M.C. van Noppen, J.R. Ungerer-Bos, opgetekend door A.J. Laurs, z.d.
 - 19 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2022, brief G.W. Lamers, 26-6-1947.
 - 20 Nur Hadi en Sutopo, *Perjuangan total brigade IV. Pada perang kemerdekaan di karesidenan Malang* (Malang 1997) 44-45.
 - 21 R. Rezia Hudiyanto, *Pemerintah kota masyarakat bumiputra kota Malang, 1914-1950* (Yogyakarta 2009); Mashuri, *Daerah Malang selatan pada masah perang kemerdekaan 1947-1949* (Depok 2004).
 - 22 Archief Pelita, Diemen, Sociale rapportage in het kader van de oorlogswetten, dossier 0764078-WUB.
 - 23 Archief Pelita, Sociale rapportage in het kader van de oorlogswetten, dossier 0470414-WUB. In het boek *Vogelvrij*, gepubliceerd in 1984 en een van de weinige publicaties uit de jaren tachtig over de situatie buiten de kampen, kwamen de moordpartijen in en rond Tumpang ook aan de orde, waarmee ze opnieuw in het publieke domein kwamen. *Vogelvrij* is gebaseerd op een oorlogsdagboek waarin de Tumpang-moorden onderwerp van gesprek onder Indo-Europeanen waren. Zie: M. Moscou-de Ruyter, *Vogelvrij. Het leven buiten de kampen 1942-1945* (Weesp 1984) 203.
 - 24 In navolging van Harry Poeze en Mary van Delden, zie ook: Harry A. Poeze, 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 195-1949', in: Bart Luttikhuis en Dirk A. Moses, ed., *Colonial counterinsurgency and mass violence: The Dutch Empire in Indonesia*, Routledge, Londen/New York 2014. Ook in: *Journal of Genocide Studies*, vol. 14, nr. 3-4, 2012, 176-197 en Mary van Delden, 'De andere kant van de Bersiap', als reeks van artikelen in *Pelita Nieuws*, 2017.
 - 25 Marieke Bloembergen, *Uit zorg en angst: De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië* (Amsterdam, Leiden 2009); Henk Schulte Nordholt, *Een staat van geweld* (Rotterdam 2000).
 - 26 Christian Gerlach, *Extremely Violent Societies: Mass Violence in the Twentieth-Century World* (Cambridge 2010) 1-2.

2. Geweld van bovenaf. De koloniale context van geweld in Indonesië

- 1 Ethan Mark, *Japan's occupation of Java in the Second World War: A Transnational History* (Londen, New York 2018) 84.
- 2 Mark, *Japan's occupation*, 84.
- 3 *Ibid.*, 84.
- 4 'Indonesian "Republic" refuses to deal with Dutch alone', *New York Times*, 5-10-1945, NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 35.
- 5 'Dutch fear clash with Indonesians', *New York Times*, 2-10-1945, NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 35.
- 6 Sutan Sjahrir, *Onze strijd* (Amsterdam 1946) 20.
- 7 Serge Andréfouët, Mégane Paul, A. Riza Farhan, 'Indonesia's 13558 islands: A new census from space and a first step towards a One Map for Small Islands Policy', *Marine Policy* 135 (2022). <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2021.104848>.
- 8 Piet Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam 2018) 885-906.
- 9 Zie ook: Petra Groen et al., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale moogendheid 1816-2010* (Amsterdam 2021).
- 10 'Indonesian "Republic" refuses to deal with Dutch alone', in: *New York Times*, 5-10-1945. NIMH, 509, inv.nr. 35.
- 11 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 814.
- 12 Ontleend aan: Reggie Baay, *Het kind met de Japanse ogen* (Amsterdam 2018).
- 13 A. van Marle, 'De groep van Europeanen in Nederlands-Indië, iets over ontstaan en groei', *Indonesië* 5-2 (1951), 97-121.
- 14 Kees Groenboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950* (Leiden 1993) 474-477.
- 15 Gijs Beets, *Demografische aspecten van de bevolking van Nederlands-Indië 1945-1950. Demografische band-out* (Den Haag) 2018.
- 16 *Volkstelling 1930 van Nederlandsch-Indië* (Batavia 1933-1936).
- 17 Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese Violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-1949', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012), 381-401, 382.
- 18 Cees Fasseur, 'Hoeksteen en struikelblok. Rassenonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105:4.2 (1992), 218-242.
- 19 *Volkstelling 1930*.
- 20 Interview met bapak drs. Hartawan, Wawancara Sejarah Lisan, Badan Arsip, (Propinsi Jawa Timur 2002). Vertaling uit het Indonesisch naar het Nederlands door Esther Captain en Ireen Hoogenboom.
- 21 NIMH, Reijnoudt, Toegang 499, dagboek van C. van Reijnoudt, 3-3 RI, Noord-Sumatra, Medan, 28 oktober 1946.
- 22 Sudjarwo, 'Portret diri pemuda dalam Revolusi kita', *Prisma*, 8 augustus 1981, 22.
- 23 Henk Schulte Nordholt, 'A genealogy of violence', in: Freck Colombijn & J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of Violence in Indonesia: Contemporary Violence in Historical Perspective* (Leiden 2002) 33-62, 36.
- 24 Schulte Nordholt, 'A genealogy of violence', 37.
- 25 Petra Groen, 'Colonial warfare and military ethics in the Netherlands East Indies, 1816-1941', *Journal of Genocide Studies* 14:3-4 (2012) 277-296, 292.
- 26 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 25.
- 27 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 31.
- 28 Remco Raben, 'Epilogue: on genocide and mass violence in colonial Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 485-502, 487.
- 29 Raben, 'Epilogue', 487.
- 30 *Ibid.*, 485-502.

- 31 Petra Groen et al., *Krijgsgeweld en kolonie*, 27-28.
- 32 Cribb, *Gangsters and Revolutionaries*.
- 33 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 31.
- 34 Thijs Brocades Zaalberg en Bart Luttkhuis, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962', *BMGN – Low Countries Historical Review* 135:2 (2020), 34-51, 40.
- 35 Geweld had meerdere gezichten: geweld werd gewapenderhand toegepast, maar er was ook 'soft violence'. Onder het laatste vielen onder meer protestante zendelingen en katholieke missionarissen die hun versie van het christendom trachten te verspreiden onder de bevolking van de archipel en daarbij praktijken toepasten als het onttrekken van kinderen aan hun eigen ouders en leefomgeving, door ze op te nemen in internaten en weeshuizen. Zie: Geertje Mak, Marit Monteiro en Liesbeth Wesseling, 'Child separation. (Post)Colonial Policies and Practices in the Netherlands and Belgium', *BMGN – Low Countries Historical Review* 135:3-4 special issue (2020), 4-28.
- 36 Afgezet tegen de percentages van de bevolking zijn er de volgende cijfers: 43% Javanen in KNIL (46% van de bevolking), 20% (Indo-)Europeanen (0,40% van de bevolking), 14% Menadonezen (0,47% van de bevolking), 11% Ambonezen (0,38% van de bevolking), 4% Sundanezen (14,25% van de bevolking), 3% Timorezen (0,72% van de bevolking) en overigen. Zie: Marc Lohnstein, *Royal Netherlands East Indies Army 1936-1942* (Oxford 2018) 5.
- 37 Hagen, *Koloniale oorlogen*, 31.
- 38 Riyadi Gunawan, 'Jagoan dalam Revolusi kita', *Prisma*, 8 augustus 1981, 41-50, 42-43.
- 39 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 352.
- 40 *Ibid.*, 356.
- 41 Elsbeth Locher-Scholten, 'Interraciale ontmoetingen naar sekse in Nederlands-Indië. De onmacht van het getal', in: Esther Captain, Marieke Hellevoort, Marian van der Klein (eds.), *Vertrouwd en vreemd: Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië* (Hilversum 2000) 15-21.
- 42 Groen, 'Colonial warfare', 291-292.
- 43 Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution: Unity from diversity* (Honolulu 1985) 3-4.
- 44 Hatta studeerde van 1921 tot 1932 aan de Handelshoogeschool in Rotterdam; Sjahrir studeerde van 1929 tot 1931 rechten in Leiden. Zie: Harry A. Poeze, Cees van Dijk en Inge van der Meulen., *In het land van de overheersers 1 Indonesiërs in Nederland 1600-1950* (Dordrecht, Providence 1986).
- 45 Kahin, *Regional dynamics*, 4-5; Lambert Giebels, *Soekarno, Nederlands onderdaan: Een biografie 1901-1950* (Amsterdam 1999).
- 46 Petra Groen, 'The war in the Pacific', in: Peter Post et al., (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 6-20,7.
- 47 Ken'ichi Goto, *Tensions of empire: Japan and Southeast Asia in the colonial and postcolonial world* (Athens (Ohio), Singapore 2003) 287.
- 48 Goto, *Tensions of empire*, 287.
- 49 Groen, 'The war in the Pacific', 13.
- 50 Mark, *Japan's Occupation*, 79.
- 51 Ken'ichi Goto, 'Indonesia during the Japanese occupation', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010), 31-46, 45.
- 52 Mark, *Japan's Occupation*, 75.
- 53 Zie ook: Esther Captain, *Achter het kawat was Nederland: Indische oorlogservaringen en –herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002).
- 54 Dora van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1985), 55.
- 55 H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 63.
- 56 Bloembergen, *Uit zorg en angst*, 352.

- 57 Shigeru Sato, 'Occupation: administration and policies. Introduction', in Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 61.
- 58 Peter Post, 'Policing society', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (Londen, Boston: 2010) 148-158, 154-156.
- 59 Goto, 'Indonesia', 40-41.
- 60 Mark, *Japan's Occupation*, 219.
- 61 *Ibid.*, 16.
- 62 Richard McMillan, *The British occupation of Indonesia 1945-1946: Britain, The Netherlands and the Indonesian revolution* (London, New York 2005) 2-3.
- 63 Van Velden, *De Japanse interneringskampen*, 23-24.
- 64 Goto, *Tensions of empire*, 287.
- 65 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 64.
- 66 Mark, *Japan's Occupation*, 219.
- 67 Robert Cribb, 'Institutions', in Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 103.
- 68 Gusti Anan, 'Sumatra's regional governments', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010), 61-71, 62.
- 69 Anan 'Sumatra's regional governments', 66.
- 70 *Ibid.*, 70.
- 71 Gin Ear Ooi, 'Of "permanent possession"-territories under the imperial Japanese navy', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 71-86.
- 72 Goto, 'Indonesia', 45.
- 73 Goto, *Tensions of empire*, 233-235.
- 74 Muhammad Yuanda Zara, *Voluntary participation, state involvement: Indonesian propaganda in the struggle for maintaining independence, 1945-1949* (PhD-thesis University of Amsterdam 2016).
- 75 Goto, 'Indonesia' 35.
- 76 Goto, 'Indonesia', 39, 41; Shigeru Sato, 'Romusha Introduction', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 197-201, 200.
- 77 Sutan Sjahrir, *Onze strijd*, 23.
- 78 Mark, *Japan's Occupation*, 162, 165, 173-179.
- 79 Cribb, 'Institutions', 110.
- 80 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 65-66.
- 81 Sudjarwo, 'Portret', 27.
- 82 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 66.
- 83 Mestika Zed, 'Giyugun – The indigenous defense force in Sumatra', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 128-132, 128-129.
- 84 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 66.
- 85 Shigeru Sato, 'The PETA', in: Peter Post et al. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 132-145, 132-133.
- 86 Sato, 'The PETA', 132-133, 144.
- 87 *Ibid.*, 136; Goto, 'Indonesia', 38.
- 88 Sato, 'The PETA', 132-133.
- 89 *Ibid.*, 138.
- 90 Interview met bapak drs. Hartawan.
- 91 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 66.
- 92 Cribb, 'Institutions', 107.
- 93 Shigeru Sato, 'Relocation of labor and the romusha's issue', in: Peter Post et al. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 245-261, 252.

- 94 Aiko Kurasawa, 'Social change', in: Peter Post et al. (eds.), *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010), 282-290, 285. Het tonarigumi-stelstel is later herdoopt in administratiesysteem om wijken aan te duiden, dat Indonesië nog altijd hanteert (rukun tetangga (RT)/rukun kampung (RK); buurtvereniging/wijkvereniging).
- 95 P.J. Suwarno, 'Romusha's from Yogyakarta', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 201-212, 206.
- 96 Interview met bapak drs. Hartawan..
- 97 Goto, 'Indonesia', 37.
- 98 Mark, *Japan's Occupation*, 2. Het onderzoeksprogramma 'Voedsel, hongersnood en dekolonisatie in Indonesië, 1940-1950' aan Wageningen University & Research onderzoekt de relatie tussen voedseldistributie en oorlogsvoering, en toetst de hypothese dat wijdverspreide honger het dekolonisatieproces zowel katalyseerde als versnelde.
- 99 William Bradley Horton, 'Comfort Women', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 184-197.
- 100 Horton, 'Comfort Women', 188, 190, 195; Bart van Poelgeest, 'Oosters stille dwang. Tewerkgesteld in de Japanse bordelen van Nederlands-Indië', *ICODO-Info* 10:3 (1993) 13-21.
- 101 Goto, 'Indonesia', 38.
- 102 Sudjarwo, 'Portret', 25.
- 103 Benedict Anderson, *Java in a Time of Revolution. Occupation and Resistance 1944-1946* (Ithaca, London 1972) 49.
- 104 Cribb, *Gangsters and Revolutionaries*, 50.
- 105 Sudjarwo, 'Portret', 23.
- 106 Anderson, *Java*, 39-48.
- 107 *Ibid.*, 424.
- 108 Francis Palmos, *Surabaya 1945: Sacred Territory. Revolutionary Surabaya as the Birthplace of Indonesian Independence* (PhD-thesis University of Western Australia, Perth 2011). Ook verschenen als: Frank Palmos, *Surabaya 1945: Sakral Tanahku, the founding of the Indonesian Republic* (Jakarta 2016). Zie ook: Anthony Reid, *The Indonesian National Revolution, 1945-1950* (Hawthorn 1974), 54.
- 109 Kurasawa, 'Social change', 287.
- 110 *Ibid.*, 287.
- 111 Goto, 'Indonesia', 38.
- 112 William Frederick, 'The Aftermath', in: Peter Post et al. (eds.), *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War* (London, Boston 2010) 46-60, 46.
- 113 Frederick, 'The Aftermath', 47.

3. Toenemende spanningen

- 1 De voorbereidingen voor de onafhankelijkheid waren al begonnen: op 31 mei 1945 kwam de door de Japanners ingestelde Badan Penyelidik Usaha Persiapan Kemerdekaan (BPUPK), het comité van onderzoek voor voorbereidende maatregelen voor de onafhankelijkheid, voor het eerst bijeen. Anderson, *Java*, 69-70; Han Bing Siong, 'Sukarno-Hatta versus de *Pemuda* in the first months after the surrender of Japan (August-November 1945)' *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 156:2, (2000), 233-273, 235.
- 2 Anderson, *Java*, 71; Siong, 'Sukarno-Hatta', 235.
- 3 Bob Hering, *Soekarno: Founding father of Indonesia 1901-1945* (Leiden 2002) 366-367; Harry Poeze, *Verguisd en vergeten: Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische Revolutie, 1945-1949* 1 (Leiden 2007) 6.
- 4 Hering, *Soekarno*, 367-369; Poeze, *Verguisd en vergeten*, 6; Nishijima Shigetada, 'The independence proclamation in Jakarta', in: Anthony Reid and Oki Akira (eds.), *The Japanese experience in Indonesia: Selected memoirs of 1942-1945*, (Athens, Ohio 1986) 299-324, 315-317.

- 5 Poeze, *Verguisd en vergeten*, 7.
- 6 S. Woodburn Kirby, *The war against Japan v The surrender of Japan*, (London 1969) 224.
- 7 Peter Dennis, *Troubled days of peace: Mountbatten and South East Asia Command, 1945-1946* (Manchester 1987) 5; Goto, 'Indonesia', 45; Frederick, 'The aftermath', 47.
- 8 McMillan, *The British Occupation*, 10; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 75.
- 9 McMillan, *The British Occupation*, 3; Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen, 'Inleiding', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen, *Tussen Banzai en Bersiap: De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 9-24, 14.
- 10 Dennis, *Troubled days of peace*, 12-13; P.M.H. Groen, *Marsroutes en dwaalsporen: Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950* ('s-Gravenhage 1991) 21.
- 11 Kirby, *The war against Japan*, 237 en 245; Touwen-Bouwsma en Groen, 'Inleiding', 18.
- 12 Goto, *Tensions of empire*, 190-192; Mary C. van Delden, *De Republikeinse kampen in Nederlands-Indië, oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* [Kockengen 2007] 72-73 en 75.
- 13 W.G.J. Remmelink, 'The emergence of the new situation: the Japanese army on Java after the surrender', *Militaire Spectator* 148 (1978) 49-66, 53.
- 14 Sato, 'The PETA', 144; Goto, *Tensions of empire*, 283.
- 15 Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 80; Herman Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs: De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946* (Zutphen 2005) 36.-37; Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen, 'Van banzai tot bersiap', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen, *Tussen banzai en bersiap: De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 18; NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 1942 z.a., Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d.; Han Bing Siang, 'Captain Huyer and the massive Japanese arms transfer in East Java in October 1945', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde/Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia* 159:2-3 (2003), 291-350, 301; *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950 II* (verder NIB deel x nr. x) S.L. van der Wal, P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (eds.) ('s-Gravenhage 1972) nr. 107, brieflt-gouverneur-generaal (Van Mook) aan minister van Overzeese Gebiedsdelen (Logemann), 29-11-1945. Digitaal beschikbaar via: resources.huygens.knaw.nl/indonesischebetrekkingen1945-1969/. Bekeken op: 5-10-2021; Bart van Poelgeest, 'Figuranten op het Indische toneel. De Japanners in Nederlands-Indië, 1946-1949', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen, *Tussen banzai en bersiap: De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 95-107, 96-97.
- 16 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 1942 z.a., Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d.
- 17 National Archives, Kew, Engeland (verder NA, KEW), War Office: South East Asia Command: Military Headquarters Papers, Second World War (verder WO), toegangsnummer 203, inventarisnummer 2681, z.a., 'The Allied occupation of the Netherlands East Indies September 1945-November 1946', z.d., 10.
- 18 Bussemaker, *Bersiap!*, 291.
- 19 Bussemaker, *Bersiap!*, 290-291.
- 20 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 79-80; Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 18-20.
- 21 Anderson, *Java*, 91 en 110.
- 22 Als geciteerd in: Poeze, *Verguisd en vergeten* 150.
- 23 Anderson, *Java*, 113-115.
- 24 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 78-79.
- 25 Anderson, *Java*, 115-117.
- 26 Lucas, *One soul*, 79-80; Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 83
- 27 NL-HANA, Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde Archieven (verder Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering), nummer toegang 2.10.14, inventarisnummer 5679, brief Lt. H. Faber aan majoor-generaal F.G.L. Weijerman, chef-staf N.I.C.A. te Ceylon, 22-9-1945; Lu-

- cas, *One soul*, 79; Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 61; NL-HANA, Collectie 301 E.M. Stok (verder Stok), nummer toegang 2.21.183.80, inventarisnummer 9, dagboek E.M. Stok 03-10-1945.
- 28 Sukarno riep op 1 september op om overal de Republikeinse vlag uit te hangen en 'merdeka' als nationale groet te gebruiken. Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 83.
- 29 William H. Frederick, *Visions and heat: The making of the Indonesian revolution* (Athens, Ohio 1989) 198; Van Delden, *Bersiap in Bandoeng: een onderzoek naar geweld in de periode van 17 augustus 1945 tot 24 maart 1946* [Kockengen 1989] 92-93; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3044, rapport dr. Waibel over zijn verblijf te Salatiga van 27 september 1945-15 februari 1946 04-03-1946, 5; Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 61-62.
- 30 Anderson, *Java*, 124.
- 31 Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 61.
- 32 Elly Touwen-Bouwsma, 'De opvang van de burgergeïnterneerden op Java en Sumatra (15 augustus 1945-15 april 1946)', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen, *Tussen Banzai en Bersiap: De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië* (Den Haag 1996) 25-42, 30-31.
- 33 Anderson, *Java*, 129-130.
- 34 Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 58; Touwen-Bouwsma en Groen, 'Inleiding', 21-22; Touwen-Bouwsma, 'De opvang van burgergeïnterneerden', 25.
- 35 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 61 en 80.
- 36 NIOD, Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten, toegang 401, inventarisnummer 232, dagboek L.R. Oldeman en E.M.C. Oldeman-Duyfjes, 02-09-1945.
- 37 'Dutch East Indies are handicapped. High officials think Queen's Commonwealth Promise is dependent on security', *New York Times*, 5-9-1945, NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 35.
- 38 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 62-63.
- 39 Als geciteerd in: Tom van den Berge, *H.J. van Mook 1894-1965: Een vrij en gelukkig Indonesië* (Bussum 2014) 204.
- 40 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2987, brief Ch.O. van der Plas aan H.J. van Mook, 18-9-1945.
- 41 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 229, rapport A.I.D. Prentice z.d.
- 42 McMillan, *The British Occupation of Indonesia*, 73
- 43 Mohammad Hatta, *Indonesian patriot: Memoirs*, C.L.M. Penders (ed.), (Singapore 1981) 247.
- 44 Bussemaker, *Bersiap!*, 199-200; Frederick, *Visions and heat*, 200-201; W. Meelhuizen, *Revolutie in Soerabaja: 17 augustus-1 december 1945* (Zutphen 2000), 72-77.
- 45 Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 97; NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 704, dagelijkse rapporten Kempeitai Semarang, 10-9-1945 (Engelse vertaling: Seatic); Lucas, *One soul*, 79-81.
- 46 Lucas, *One soul*, 79.
- 47 *Ibid.*, 79.
- 48 Anthony Reid, *The blood of the people: Revolution and the end of traditional rule in northern Sumatra* (Kuala Lumpur, Oxford, New York, Melbourne 1979) 153-156; NIOD collectie 401, Indische dagboeken en egodocumenten, inv. nr 24, dagboek major M.J. Knottenbelt 04-10-1945.
- 49 Reid, *Blood of the people*, 156-157.
- 50 J.A. de Moor, *Westerling's oorlog: Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1999). 103.
- 51 Sartono Kartodirdjo, Marwati Djoened Poesponegoro en Nugroho Notosusantoso (eds.), *Sejarah Nasional Indonesia VI Zaman Jepang dan Zaman Republik Indonesia* (Jakarta 1975) (heruitgegeven 2008) 178.
- 52 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3165, CONICA J.C.C. Haar, Algemeen en politiek overzicht over het tijdvak 10-20 november 1945, 23-11-1945, 12.
- 53 Geoffrey Robinson, *The dark side of paradise: Political violence in Bali* (Ithaca, London 1995), 117; An-

- ne-Lot Hoek, *De strijd om Bali: Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid 1846-195* (Amsterdam 2021) 134.
- 54 Hoek, *De strijd om Bali*, 140.
- 55 *Ibid.*, 140-141.
- 56 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3678, telegram van de Heemskerck aan NOIC C-in-C N.F.E.I. Abraham Crynssen. Taff, z.d. Zie voor datum: NIOD, collectie 400 IC, inv. nr 1942, z..a., 'Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d.
- 57 Hoek, *De strijd om Bali*, 141.
- 58 Bussemaker, *Bersiap!*, 86-87.
- 59 Limpach, *De brandende kampongs*, 184; Bussemaker, *Bersiap!*, 193-294.
- 60 NIOD, collectie 400 IC, inv. nr. 706, Japanese 16th Army Headquarters, *Public Peace Intelligence Bulletin* no. 5, 23-9-1945, 3.
- 61 McMillan, *The British Occupation*, 16.

4. Machtscconstellaties

- 1 Zie bijvoorbeeld: Kahin, *Regional dynamics*; Poeze, 'Walking the tightrope', 194.
- 2 Audrey R. Kahin, 'Overview', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity* (Honolulu 1985) 265-284, 277-278.
- 3 Kahin, 'Overview', 278-279.
- 4 Zie bijvoorbeeld: NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 4592, verslag W.C. Schoevers, 07-05-1947; Abu Hanifah, *Tales of a revolution* (Sydney, London etc. 1972) 178-179; McMillan, *British Occupation*, 70; J.A. Stevens en Ben Grevedamme, *Vrij; een verzameling foto's uit Indië van den foto-journalist van den Marine-Voorlichtingsdienst Luit. ter zee 3e kl. J.A. Stevens met brieven van Ben Grevedamme* (Deventer 1946) 11.
- 5 Zie pagina XXXVN van dit hoofdstuk.

5. Oostelijke archipel: geallieerde dominantie

- 1 P.J. Drooglever, *Een daad van vrije keuze: De Papoea's van westelijke Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht* (Amsterdam 2005) 73; Frederick, 'The aftermath', 47.
- 2 Robinson, *The dark side*, 97 en 177, 122. Zie ook Hoek, *De strijd om Bali*.
- 3 Frederick, 'The aftermath', 47.
- 4 Rémy Limpach en Petra Groen, 'De oorlog met de Republiek Indonesië 1945-1950/1962', in: Petra Groen et al., *Krijgsgeweld en kolonie: Opkomst en ondergang van Nederlands als koloniale mogendheid 1816-1920* (Amsterdam 2021) 309-350, 310.
- 5 NIB II 107, brief lt.-gouverneur-generaal (Van Mook) aan minister van Overzeese Gebiedsdelen (Logemann), 29-11-1945; Van Poelgeest, 'Figuranten', 96-97.
- 6 Op Bali lieten de Japanse troepen in december 1945 hun aanvankelijke passieve houding tegenover pro-Republikeinse Balinezen varen, vermoedelijk onder Britse druk. In reactie daarop gingen de Balinese strijdkrachten in de nacht van 13 december 1945 over tot een gelijktijdige aanval op alle Japanse militaire installaties. De aanval mislukte totaal waarna de Republikeinse strijdkrachten uit de grote steden werden verdreven. Robinson, *The dark side*, 117-118.
- 7 L. van Poelgeest, *Japane besognes: Nederland en Japan 1945-1975* (Den Haag 1999) 38 en 43; Drooglever, *Een daad*, 93.
- 8 Australian War Memorial (verder AWM) 52 2nd AIF (Australian Imperial Force) and CMF (Citizen Military Forces) unit war diaries, 1939-1945 war, 8/2/21/38 War Diary 21 Infantry Brigade December 1945, brigadier F. Chilton, 'Report on the operations of Makassar Force 22 September 1945 to 20 December 1945', 31-12-1945, 5.
- 9 AWM 52, 8/2/21/38, Chilton, 'Report', 6.
- 10 Barbara S. Harvey, 'South Sulawesi: puppets and patriots', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of*

- the Indonesian revolution: Unity from diversity*, (Honolulu 1985) 207-235, 231n; Limpach, *Brandende kampongs*, 253.
- 11 *NIB*, deel II 107-208 en 112-221.
 - 12 Richard Chauvel, 'Ambon: not a revolution but a counterrevolution', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution: Unity from diversity* (Honolulu 1985) 236-264, 245.
 - 13 Gin Eat Ooi, 'Of "permanent possession"-territories', 82-83.
 - 14 A.H. Nasution, *Sekitar perang kemerdekaan Indonesia 1 Proklamasi* (Bandung 1977) 425; Chauvel, 'Ambon', 245; J.H.J. Brendgen, *Belevissen van een K.N.I.L.-officier in de periode 1942-1950: Belevissen vóór en bij politieke acties*, [Haarlem 1980] 47.
 - 15 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, C.O. NICA L.G. Boldingh, 'Maandverslag van de CONICA Ambon over de maand oktober 1945', 04-11-1945.
 - 16 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3263, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea, 1-11-1945', 51; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, C. CONICA J.C.C. Haar, 'Algemeen en politiek overzicht over het tijdvak 10-20 november 1945', 23-11-1945, 3; Drooglever, *Een daad*, 94.
 - 17 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3263, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea, 1-11-1945', 1; Drooglever, *Een daad*, 93-94.
 - 18 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3265, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea 20-12-1945', 5.
 - 19 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3265, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea 20-12-1945', 3; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3265, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea 9-3-1946', 2.
 - 20 Ooi Keat Gin, *Post-war Borneo, 1945-1950: Nationalism, empire and, state-building* (London, New York 2013) 49-55.
 - 21 Gin, *Post-war Borneo*, 59-61.
 - 22 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, C. CONICA C.C. de Rooy, 'Algemeen en politiek overzicht over het tijdvak 1-10 november 1945, 11-11-1945', 9.
 - 23 Gin, *Post-war Borneo*, 72; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, CONICA J.C.C. Haar, 'Algemeen en politiek overzicht over het tijdvak 10-20 november 1945, 23-11-1945', 12; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, C. CONICA C.C. de Rooy, 'Algemeen en politiek overzicht over het tijdvak 1-10 november 1945, 11-11-1945', 9.
 - 24 Nasution, *Sekitar*, 1 413-414; Ansar Rachman, et al., *Tandjungpura Berdjung: Sedjarah Kodam XII/Tandjungpura Kalimantan Barat* (Pontianak 1970), 103; Hassan Basry, *Kisab Gerila Kalimantan Dalam Revolusi Indonesia 1945-1949* (Bandjarmasin 1961) 71. Zie ook https://en.wikipedia.org/wiki/Zhonghua_minzu.
 - 25 Nasution, *Sekitar* 1, 414-415; *Republik Indonesia Propinsi Kalimantan* (Jakarta 1953) 132 Gin, *Post-war Borneo*, 74.
 - 26 Nota betreffende het archievenonderzoek naar gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950 (*Excessennota*) ('s-Gravenhage 2 juni 1969) Bijlage 5: Overzicht van de in de onderzochte overheidsarchieven aangetroffen gegevens met betrekking tot excessen, 1. Zie ook Limpach, *Brandende kampongs*, 577.
 - 27 *Excessennota*, bijlage 5, 1.
 - 28 Limpach, *Brandende kampongs*, 216.
 - 29 Petra Groen, 'Koortsachtig imperialisme 1894-1914', in: Petra Groen et al., *Krijggeweld en kolonie: Opkomst en ondergang van Nederlands als koloniale mogendheid 1816-1920* (Amsterdam 2021, p. 135-159. Harvey, 'South Sulawesi', 208-211.
 - 30 Harvey, 'South Sulawesi', 212 en 224.
 - 31 AWM 52, 8/2/21/38, Chilton, 'Report', 17-18.

- 32 AWM 52, 8/2/21/36, War Diary 21 Infantry Brigade October 1945 Appendix 31, brief Moertedjo aan Major General Ivan Dougherty, 12-10-1945; AWM 52, 8/2/21/38, Chilton, 'Report', 10. Zie ook: Anthony Reid, 'Australia's hundred days in South Sulawesi', in: D. Chandler en M.C. Ricklefs (eds.), *Nineteenth and twentieth century Indonesia: Essays in honour of professor J.D. Legge* (Clayton, Victoria 1986) 201-224, 210.
- 33 H.A.M. Daeng Rapi, *Menyingkap Tabir Sejarah Budaya di Sulawesi Selatan* (Jakarta 1988) 226. Zie ook: Lahadjdji Patang, *Sulawesi dan Pahlawannya* (Jakarta 1967) 106-107; Andi Mattalatta, *Meniti Siri' dan Harga Diri: Catatan dan Kenangan* (Jakarta 2003) 173.
- 34 Manai Sophiaan, 'Hari-hari Pertama Pendaratan NICA di Sulawesi Selatan, memoir-article', *Sulawesi dan Pahlawannya*. (Jakarta 1967) 174; H.A.M. Daeng Rapi, *Menyingkap Tabir Sejarah Budaya di Sulawesi Selatan* (Jakarta 1988) 227; Mattalatta, *Meniti*, 173.
- 35 Nasution, *Sekitar*, I 442; Manai Sophiaan, *Apa Yang Masih Teringat* (Jakarta 1991) 68-69; Manai Sophiaan, 'Hari-hari', 174; Lahadjdji Patang, *Sulawesi*, 106-107; Mohammad Saleh La Hade, 'Korban 40.000 Jiwa di Sulawesi Selatan dan artinya bagi perjuangan Kemerdekaan Republik Indonesia', *Seminar Sejarah Perjuangan Rakyat Sulawesi Selatan Menentang Penjajahan Asing* (Jakarta 1983) 371; Muhammad Natzir Said, *Korban 40.000 Jiwa di Sulawesi Selatan: s.o.b. 11 Desember 1946 Penyebab Banjir Darab dan Lautan Api* (Bandung 1985) 39-41; Mattalatta, *Meniti*, 173; Daeng Rapi, *Menyingkap*, 226-227.
- 36 AWM 52, 8/2/21/38, Chilton, 'Report', 13; Said, *Korban 40.000*, 40; La Hade, 'Korban 40.000 Jiwa di Sulawesi' 371; Sophiaan, 'Hari-hari', 174-175; Nasution, *Sekitar*, I 442.
- 37 Universiteit Leiden (verder UL), Bijzondere Collecties (verder BC), Collectie Willem IJzereef D H 1284, inv.nr. 11, memorandum [G.J.] Wolhoff en [H.J.] Koerts voor de CONICA Makassar [C. Lion Cachet], 14-10-1945, 1.
- 38 AWM 52 8/3/27/101, War Diary 2/27 Infantry Battalion October 1945, 15-10-1945; Willem IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire: Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies* (Dieren 1984) 25.
- 39 AWM 52, 8/3/14/90, War Diary 2/14 Infantry Battalion October 1945, telegram MAKFORCE aan LANDOPS 16-10-1945; NL-HANA, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (verder AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 12007, rapport Commissie Enthoven z.d., 4.
- 40 ODGOI, database bersiap slachtoffers.
- 41 Sarita Pawiloy, *Sejarah Perjuangan Angkatan '45 di Sulawesi Selatan* [Ujung Pandang 1987] 113.
- 42 AWM 52, 8/3/14/90, War Diary 2/14 Infantry Battalion October 1945, 19-10-1945.
- 43 AWM 52, 8/2/21/36, War Dairy 21 Infantry Brigade October 1945, Appendix 35, instructie Major L.E. Walcott [16-10-1945].
- 44 C. Giebel, *Morotai. De bevrijding van de Grote Oost en Borneo* (Franeker 1976) 140; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 25.
- 45 McMillan, *The British Occupation*, 22-23; De Moor, *Westerling's oorlog*, 104-107
- 46 UL, BC, Collectie Willem IJzereef D H 1284, inv.nr. 11, memorandum [G.J.] Wohlhoff en [H.J.] Koerts voor de CONICA Makassar [C. Lion Cachet], 14-10-1945, 8-9. Zie ook: Ch.A. Rosheuvel, *Van west naar oost: De rol van de Curaçoise Rode-Kruiscolonne in het voormalige Nederlands Oost-Indië* [Zutphen 1989], 256.
- 47 Giebel, *Morotai*, 140. Zie ook 117 en 124.
- 48 Petra Groen, 'Colonial warfare and military ethics in the Netherlands East Indies, 1816-1941', in: Bart Luttkhuis and Dirk A. Moses (eds.), *Colonial counterinsurgency and mass violence: The Dutch Empire in Indonesia*, Routledge (London, New York 2014) 25-44, 40-42; z.a., 'Slotbeschouwing', in: Petra Groen et al., *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederlands als koloniale mogendheid 1816-1920* (Amsterdam 2021) 309-350, 504.
- 49 Limpach, *Brandende kampongs*, 65-73. Zie voor een contemporaine bron waar sommige van deze verklaringen worden genoemd bijvoorbeeld: NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3265, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea 20-12-1945', 3 en NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind.

- regering, 2.10.14, inv. nr. 3265, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea 9-3-1946', 2.
- 50 AWM 52, 8/3/27/101, War Diary 2/27 Infantry Battalion October 1945, 29-10-1945.
- 51 Reid, 'Australia's hundred days', 215.
- 52 AWM 52 8/2/21/38 War Diary 21 Infantry Brigade December 1945, proclamatie Brigadier F.O. Chilton 29-10-1945.
- 53 Limpach, *Brandende kampongs*, 187-188.
- 54 AWM 52 8/3/27/101, War Diary 2/27 Infantry Battalion October 1945, 20-10-1945 en 21-10-1945; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, verslag C. Lion Cachet 21-10-1945. Zie voor intimidatie en geweld tegen Indo-Europeanen en Chinezen door pro-Republikeinse Indonesiërs te Gorontalo: NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3165, C. CONICA C.C. de Rooy, 'Algemeen en politiek overzicht over het tijdvak 1-10 november 1945, 11-11-1945', 6.
- 55 AWM 52, 8/3/27/101 War Diary 2/27 Infantry Battalion October 1945, 4-10-1945.
- 56 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 28-29.
- 57 Harvey, 'South Sulawesi', 214-215; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 29-51; Limpach, *Brandende kampongs*, 70-71, 250-251.
- 58 Harvey, 'South Sulawesi', 214-215; IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 29-51; Limpach, *Brandende kampongs*, 251-252.
- 59 IJzereef, *De Zuid-Celebes affaire*, 25-51; Harvey, 'South Sulawesi', 214-217; Limpach, *Brandende kampongs*, 252. Op 1 februari 1946 droegen de Australiërs het commando over aan de 80e Brits-Indische Infanteriebrigade. Half juli 1946 kwam de civiele en militaire macht weer geheel in Nederlandse handen. Limpach, *Brandende kampongs*, 252-253.
- 60 Idwar Anwar en Andi Nur Fitri, *Ensiklopedi Sejarah Luwu* (Luwu, Palopo 2005) 414.
- 61 Limpach, *Brandende kampongs*, 253.

6. Java en Sumatra: rivaliserende (internationale) machtsblokken

- 1 Rémy Limpach en Petra Groen, 'De oorlog met de Republiek Indonesië 1945-1950/1962', in: Petra Groen et al., *Krijggeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-1920* (Amsterdam 2021) 309-350, 310-311; Reid, *The blood of the people*, 158; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 93-94.
- 2 McMillan, *The British Occupation*, 17-18 en 113-116; Limpach en Groen, 'De oorlog met de Republiek Indonesië 1945-1950/1962', 311.
- 3 NL-HANA, Ministerie van Koloniën: Indisch Archief (verder Koloniën/Indisch Archief), Serie v, nummer toegang 2.10.36.15, inv.nr. 9, brief F.C.C. Schokking 23-11-1945.
- 4 Hanifah, *Tales*, 183.
- 5 *Ibid.*, 174, 176 en 190.
- 6 Lucas, *One soul*, 138; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 90.
- 7 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 219, rapport no. 1 van Lieutenant Commander A.J. Leland aan Captain E. Tyndale Cooper, 3-11-1945. Zie ook de ontvangst van de Britse militairen in Surabaya: NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 1771, memoires major-general L.H.O. Pugh, 6-9.
- 8 McMillan, *The British occupation* 37, 38 en 116; NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 219, kopie rapport no. 2 van Lieutenant Commander A.J. Leland aan Captain E. Tyndale Cooper, 8-11-1945; Limpach, *Brandende kampongs*, 232.
- 9 Mestika Zed, 'Bab 6 Perjuangan dan diplomasi', in: Mestika Zed en Mukhlis PaEni (eds.), *Indonesia dalam Arus Sejarah VI Perang dan revolusi* (Jakarta 2012) 194-249, 203, vertaling Taufik Hanafi. Lucas, *One soul*, 139. Zie ook: Anderson, *Java*, 138.
- 10 'Belanda memboesoekan di mata internasional', *Merah-Poetih*, 18-10-1945. Zie ook: 'Tentara Serikat dipakai Untuk mengebui mata', *Merdeka. Soera Rakjat Repoeblik Indonesia*, 03-10-1945; 'NICA terus

- mengacaukan', *Merdeka. Soera Rakjat Repoebliek Indonesia*, 06-10-1945; 'Sampai dimana praktek-praktek NICA', *Merdeka*, 09-10-195; 'Kejahatan serdadu NICA CS makin memuncak', *Merdeka*, 16-10-1945.
- 11 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 219, uittreksel brief A.J.L. aan J.L. 5-11-1945.
 - 12 Gibbings en Steijlen, 'Colonial figures', 77n; e-mail Paul van Geldere aan Esther Captain 15-08-2020; Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 80.
 - 13 Schulte Nordholt, *Een staat van geweld*, 13-14. Ook: Schulte Nordholt, 'A genealogy of violence', 41.
 - 14 Zara, *Indonesian propaganda*, 178-182 en 325.
 - 15 Bussemaker, *Bersiap!*, 214-215, 244 en 260; Zara, *Indonesian propaganda*, 178-182 en 325; e-mail Anda Zara aan auteur 15-05-2020; Marjolein van Pagee, *Bung Tomo: War Criminal or Hero? Dutch and Indonesian Views on the Violence in Surabaya 1945* (Master Thesis Leiden 2018) 60, 61.
 - 16 'Makloemat Pemerintah Repoebliek Indonesia', *Berita Repoebliek Indonesia*, 17-11-1945.
 - 17 Limpach, *Brandende kampongs*, 238-239.
 - 18 Jacques Semelin, *Purify and destroy: The political uses of massacre and genocide* (New York 2007) 293. Zie ook 295-296. Over de rol van geruchten bij de normalisatie van geweld, zie ook: Robert Cribb, 'Misdaad, geweld en uitsluiting in Indonesië', in: Els Bogaerts en Remco Raben, *Van Indië tot Indonesië* (Amsterdam 2007) 31-48, 45.
 - 19 Sri Margana et al., *Gelora di tanah raja: Yogyakarta pada masa revolusi 1945-1949* (Yogyakarta 2017) 86; John R.W. Smail, *Bandung in the early revolution, 1945-1946: A Study in the Social History of the Indonesian Revolution* (Ithaca, New York 1964) 84, 90, 94, 97; Cribb, *Gangsters and Revolutionaries*, 60-62; Mary Margaret Steedly, *Rifle Reports: A Story of Indonesian Independence* (Berkeley 2013) 119 en 127; Anderson, *Java*, 108, 118 en 185.
 - 20 Siauw Tiong Djin, *Siauw Giok Tjhan: Bicultural leader in emerging Indonesia* (Clayton 2018) 39-40; Smail, *Bandung*, 90.
 - 21 Harry Poeze en Henk Schulte Nordholt, *Merdeka: De strijd om de Indonesische onafhankelijkheid en de ongewisse opkomst van de Republiek 1945-1950* (Amsterdam 2022) 107-108; Smail, *Bandun.* 84, 90, 94, 97; Cribb, *Gangsters and Revolutionaries*, 60-62; Steedly, *Rifle Reports*, 119 en 127; Anderson, *Java*, 108, 118 en 185.
 - 22 Y. Yogaswara, *Lahirnya badan-badan perjuangan dan BKR [Barisan Keamanan Rakjat] di kota Bandung sampai timbulnya MDP/MPPP [Markas Daerah Perjuangan Pertahanan Priangan/Majelis Persatuan Perjuangan Priangan]*, seminar sejarah nasional 10-13 november 1981 (Jakarta 1981) 15-16; Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 75-76 en 81-82.
 - 23 Smail, *Bandung*, 84, 90, 94, 97; Cribb, *Gangsters and Revolutionaries*, 60-62; Steedly, *Rifle Reports*, 119 en 127; Anderson, *Java*, 108, 118 en 185.
 - 24 Cribb, *Revolutionaries and gangsters*, 58; Anderson, *Java*, 130 en 170; Zara, *Indonesian propaganda*, 182; Audrey R. Kahin, 'Introduction', in: Audrey R. Kahin (ed.), *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution. Unity from Diversity* (Honolulu 1985) 1-21, 12-13.
 - 25 Zara, *Voluntary participation*, 178.
 - 26 Anderson, *Java*, 121-122, 130-131; Poeze, *Verguisd en vergeten*, 104.
 - 27 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 5445, brief Soekarno aan de Supreme Commander of the Farther East regions 30-9-1945, 3.
 - 28 Zara, *Voluntary participation*, 178-179.
 - 29 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 1942, z.a., 'Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d.
 - 30 Dit document is later naar het Engels vertaald. NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 1942, z.a., afschrift van 'Table showing the principle events since the cessation of hostilities', z.d.; NL-HaNA, Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (verder PG), toegangsnummer 2.10.17, inventarisnummer 65, z.a., afschrift van uittreksel rapport Intel. & Loyaliteitsonderzoek no. 145, 05-06-1946. In een rapport van het Rode Kruis te Bandung wordt als datum voor de moord op de Japanners in Garut 9

- oktober 1945 genoemd: NL-HaNA, Proc.-Gen. Hoogerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, z.a. rapport Rode Kruis te Bandoeng, behorend bij brief van B. Sorgdrager, hoofd afdeling II van de NEFIS aan de procureur-generaal te Batavia, 14-08-1947.
- 31 Hanifah, *Tales*, 178.
 - 32 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 4952, Verslag W.C. Schoevers, 07-05-1947.
 - 33 Rimmelink, 'The emergence', 57.
 - 34 Kartodirdjo, Poesponegoro en Notosusantoso (eds.), *Sejarah Nasional Indonesia VI Zaman Jepang* 174; Anderson, *Java*, 123.
 - 35 A. van Schaik, *Malang: Beeld van een stad* (Purmerend 1996) 62; Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 100; Kartodirdjo, Poesponegoro en Notosusantoso (eds.), *Sejarah Nasional Indonesia VI Zaman Jepang* 174; Lucas, *One soul*, 95-98.
 - 36 Sato, 'The PETA', 143.
 - 37 Frederick, *Visions and heat*, 218.
 - 38 Frederick, *Visions and heat*, 211 en 213-214. Voor informatie over de nieuwe priyayi zie 34 e.v.
 - 39 Rimmelink, 'The emergence', 60; Han Bing Siong, 'Captain Huyer and the massive Japanese arms transfer in East Java in October 1945', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde/ Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia* 159:2-3 (2003), 291-350, 327-329. De vraag over het belang van deze wapenoverdrachten en de rol van Huijer daarin is voer voor discussie onder historici. Zie ook: Bussemaker, *Bersiap!*, 211-214; Frederick, *Visions and heat*, 230n.
 - 40 Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 73, 100 en 105.
 - 41 Rimmelink, 'The emergence', 62; Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 107.
 - 42 Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 107-108.
 - 43 Rimmelink, 'The emergence', 62-63; Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 78.
 - 44 Groen, "'Patience and bluff": de bevrijding van de Nederlandse burgergeïnterneerden op Midden-Java (augustus-december 1945)', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis: Landmachstaf* 8 (1985) 91-154, 104 en 111.
 - 45 Han Bing Siong, 'The secret battle of major Kido: The Battle of Semarang, 15-19 October 1945', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 152:3 (1996) 382-428, 399; Groen, "'Patience and bluff'", 109-110, 111 en 113.
 - 46 Han Bing Siong, 'The secret battle of major Kido', 402-404. Waarschijnlijk speelde de Japanse militaire erencode ook nog een rol bij Kido's weigering. De eerdere partijen wapens waren oude wapens van het KNIL die door de PETA waren gebruikt. Nu zouden Japanse wapens met het keizerlijke embleem moeten worden overhandigd. Dit was een doodzonde aangezien elke Japanse soldaat moest vechten tot de dood. Kido besloot daarom actie te ondernemen tegen de Indonesiërs, mocht dit onvermijdelijk blijken.
 - 47 Groen, "'Patience and bluff'", 112-113.
 - 48 Groen, "'Patience and bluff'", 113-116; Rimmelink, 'The emergence', 62-63; Miyamoto Shizuo, 'Army problems in Java after the surrender', in: Anthoy Reid and Oki Akira (eds.), *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945* (Athens, Ohio 1986), 325-340, 336-337.
 - 49 Indonesische slachtoffers: zie Groen, "'Patience and bluff'", 118. Voor Japanse slachtoffers: NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 3867, z.a., 'List of Japanese dead, wounded and missing in Java on 10 Feb [1946]'; Goto, *Tensions of empire*, 171.
 - 50 Groen, "'Patience and bluff'", 114-117; Goto, *Tensions of empire*, 173-174; rapport D.H.W. Soltau, 19-10-1945, in: Han Bing Siong et al., (eds.), *Geschiedenis van de vijfdaagse strijd in Semarang 14-19 oktober 1945*, Stichting Reunisten HBS-Semarang, Rijswijk 1995, p. 163. Zie ook: 'Sejarah pertempuran lima hari di Semarang' (een bewerkte vertaling in het Nederlands), in: Han Bing Siong, *Geschiedenis van de vijfdaagse strijd in Semarang 14-19 oktober 1945* (Rijswijk 1995) 37; Han Bing Siong, 'Het geheim van majoor Kido', in: Han Bing Siong, *Geschiedenis van de vijfdaagse strijd in Semarang 14-19 oktober 1945* (Rijswijk 1995) 120-122.

- 51 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 1942, z.a., 'Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d.; Anderson, *Java*, 148-149. Reid en Akira vermoeden dat deze aanval juist een reactie is geweest op de herovering van Bandung door de Japanners op 10 oktober 1945. Yaichiro Shibata, 'Surabaya after the surrender', in: Anthoy Reid and Oki Akira (eds.), *The Japanese experience in Indonesia: Selected memoirs of 1942-1945* (Athens, Ohio 1986) 341-374, 369n.
- 52 Lucas, *One struggle*, 95-96; Michael C. Williams, 'Banten: "Rice debts will be repaid with rice, blood debts with blood"', in: Audrey R. Kahin (ed.), Audrey R. Kahin (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity* (Honolulu 1985) 55-81, 63; voor het Japanse dodental tijdens het treffen in Pekalongan, Serang en Rangkasbitung zie: NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 1942, z.a., 'Table showing the principal events and incidents since the cessation of hostilities', z.d..
- 53 Reid, *The Blood of the people*, 157.
- 54 NL-HANA, Proc.-Gen. Hoogerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 1038, F. Asbeck Brusse 6-10-1945; Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 63; Frederick, *Visions and heat*, 233; NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 76, M.C. Van Daalen Wetters, 'Verslag over de "Indonesische gevangenschap" etc. doorgebracht te Malang v/m 13 October 1945 t/m 13 Juni 1946', 17-7-1946, 3-4; Van Schaik, *Malang*, 262; Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 101; Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 141.
- 55 Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 149-150.
- 56 De vraag of het aannemelijk is dat de interneringen in de Republikeinse kampen centraal waren georganiseerd, komt aan bod in hoofdstuk 7.
- 57 De totoks waren tijdens de Japanse bezetting al in kampen geïnterneerd geweest, maar hadden deze verlaten en waren teruggekeerd naar hun vooroorlogse woonplaatsen in Republikeins gebied. Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 149-152 en 160.
- 58 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2030, rapport R.J. Prins, 06-10-1946.
- 59 Bussemaker, *Bersiap!*, 111. Zie voor het verhaal over Depok ook: Nonja Peters, *The Christian slaves of Depok: a colonial tale unravels* (Newcastle upon Tyne 2021).
- 60 Frederick, *Visions and heat*, 242; Bussemaker, *Bersiap!*, 216.
- 61 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2039, getuigenverklaring H.R.H. van Affelen van Saemsvoort, opgetekend door J.W.F. Meeng, 26-11-1947; NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2039, verklaring L. Sinsu-Andries, opgetekend door J.W.F. Meeng, 29-11-1947.
- 62 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2039, verklaring F.H.H. Holtkamp, opgetekend door J.W.F. Meeng, 25-10-1947.
- 63 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2039, verklaring L. Sinsu-Andries, opgetekend door J.W.F. Meeng, 29-11-1947, 2.
- 64 Frederick, *Visions and heat*, 242.
- 65 NIMH, Sweep. Egodocumenten Nederlands-Indië, 1945-1950 (toegang 545), inv. nr. 661, transcriptie interview met kapitein-luitenant-ter-zee arts b.d. W.J.M.W. Timmers, afgenomen door mevrouw A.M. van Lynden-Bloem.
- 66 Frederick, 'Shadow', 150-153.
- 67 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2044, getuigenverklaring Koesen, opgetekend door J.W.F. Meeng, 21-10-1947.
- 68 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2035, rapport M.R. Vrijens, 6-8-1947. Volgens Nasution waren de Indo-Europeanen echter in de gevangenis vermoord. Nasution, *Sekitar* 1 345.
- 69 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 214, vaandrig Claessens, rapport Status 1 Mission 28 aug.-14 dec. 1945, z.d., 3-4, NIMH, 509; Michael van Langenberg, 'East Sumatra: accommodating an Indonesian nation within a Sumatran residency', in: Audrey R. Kahin (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity* (Honolulu 1985) 113-143, 132.
- 70 De Moor, *Westerling's oorlog*, 99-105; Limpach, *Brandende kampongs*, 184.

- 71 Edisaputra, *Lintasan dan Cukilan Perjuangan Kemerdekaan Se-Sumatera dan Kalimantan Barat* (Medan 1977) 69-70. Zie voor een iets andere versie van de gebeurtenissen: Tim Khusus Perencanaan dan Pelaksana Pembangunan Tatengger di Propinsi Daerah Tingkat I Sumatera Utara, *Perjuangan Menegakkan dan Mempertahankan Kemerdekaan Republik Indonesia di Sumatera Utara III (1945-1949)*, (Medan 1996) 48-51; Reid, *Blood of the people*, 159.
- 72 Volgens Indonesische publicaties kwam de Nederlandse RAPWI-officier J.C. Groenenberg om bij het incident in Medan. In werkelijkheid echter liet hij het leven bij een aanval op Hotel Siantar in Pematang Siantar twee dagen later. Edisaputra, *Lintasan dan Cukilan*, 71; Tim Khusus, *Perjuangan Menegakkan*, 51. Zie voor slachtofferaantallen verder ook: Reid, *The blood of the people*, 159-160; De Moor, *Westerling's Oorlog*, 5.
- 73 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 214, vaandrig Claessens, 'Rapport Status 1 Mission 28 Aug.-14 Dec. 1945', z.d., 4.
- 74 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 214, Claessens, 'Rapport Status 1 Mission', z.d., 5.
- 75 Edisaputra, *Lintasan dan Cukilan*, 71.
- 76 Hans Vervoort, 'Een feestelijke moordpartij', www.hansvervoort.nl. Geraadpleegd 5 juli 2021; NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 214, Claessens, 'Rapport Status 1 Mission', z.d., 5-6; Reid, *The Blood of the people*, 160; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 3590, z.a., 'Intelligence received from the field report No. 18', 27-10-1945. De Indonesische weergaven van het aantal slachtoffer is twijfelachtig. Edisaputra schrijft in, *Lintasan dan Cukilan*, 71 dat vijf militairen van de KL en twaalf van het KNIL gedood werden. Deze aantallen worden niet bevestigd door andere bronnen. Bovendien waren er op dat moment nog geen militairen van de Koninklijke Landmacht op Sumatra.
- 77 Pia van der Molen en Michiel Praal, Researchrapport documentaire tweeluik *Archief van Tranen*, 2011, 62. Zie: www.pia-media.nl/projecten/documenten-research.
- 78 KDC, KMM, 75-647, Jan van der Pol, Bandung.
- 79 Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 65; McMillan, *The British occupation of Indonesia*, 63; Bussemaker, *Bersiap!*, 86-87, 112-113, 129-130 en 204; Limpach, *Brandende kampongs*, 183-184 en 186-187.
- 80 Bussemaker, *Bersiap!*, 112.
- 81 Limpach, *Brandende kampongs*, 188 en 194; Bussemaker, *Bersiap!*, 113.
- 82 Gielt Algra et al., *Militaire ooggetuigen Nederlands-Indië 1941-1949: beleving, terugblik en doorwerking* (Utrecht 2021) 137-138.
- 83 Algra, *Militaire ooggetuigen*, 137.
- 84 Archief Stichting Pelita, sociale reportage A81214. WUV.
- 85 War Diaries for 1st Patialas, War Diary for November 1945, entry for 20 November, National Archives (Kew), WO 172/7827, als geciteerd in: McMillan, *The British Occupation*, 86. Zie ook pagina's 22-23 en 87; NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 219, uittreksel brief Lieutenant Commander A.J. Leland. aan J. Leland, 25-10-1945; Zie voor een Nederlandse rapportage: Giebel, *Morotai*, 150.
- 86 Johan Fabricius, *Hoe ik Indië terugvond* (Den Haag 1947) 57-58.
- 87 J.A.A. van Doorn en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: Het Nederlands-Indonesische conflict* (Zutphen 2021) 127.
- 88 Limpach, *Brandende kampongs*, 187-188 en 194; Jalhay, *Allen zwijgen*, 93, 103-104 en 138; C.E.L. Helfrich, *Memoires van C.E.L. Helfrich, luitenant-admiraal b.d. II Glorie en tragedie* (Amsterdam 1950) 268; Bussemaker, *Bersiap!*, 87.
- 89 McMillan, *The British Occupation*, 23.
- 90 Limpach, *Brandende kampongs*, 65.
- 91 De Moor, *Westerling's oorlog*, 104-107; Limpach, *Brandende kampongs*, 232.

- 92 NIB, nr. 114n.
- 93 'British-Indian Army Lands in Batavia Zone', *Nippon Times*, 3-10-1945.
- 94 Hiervoor staat: 'We Indonesians have no quarrel with anyone except the Dutch.' NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. regering, 2.10.14, inv. nr. 5445, afschrift brief Sukarno aan Philip Christison 9-10-1945, 1-2.
- 95 McMillan, *The British Occupation*, 23.
- 96 *Ibid.*, 26-27. Aantal geïnterneerden uit: Groen, "Patience and bluff", 96.
- 97 McMillan, *The British Occupation*, 44; Frederick, *Visions and heat*, 258-259.
- 98 Frederick, *Visions and heat*, 278-279.
- 99 McMillan, *The British Occupation*, 53-56; Frederick, 'The killing', 371.
- 100 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 163, 49th Indian Infantry Brigade, 'A report on the ambush of a RAPWI-convoy in Sourabaya', z.d., Appendix N bij majoor P.L.H. Barber namens lt.-gen. G.O. C.-in-C. HQ AFNEI, HQ AFNEI Intelligence Review Period Oct 45-Nov 46, 25-11-1946; Bussemaker, *Bersiap!*, 231; Frederick, 'The killing', 365.
- 101 49th Indian Infantry Brigade, 'A report on the ambush of a RAPWI-convoy in Sourabaya'; Bussemaker, *Bersiap!*, 231.
- 102 49th Indian Infantry Brigade, 'A report on the ambush of a RAPWI-convoy in Sourabaya'.
- 103 Bussemaker, *Bersiap!*, 229-234; Frederick, *Visions and heat*, 261; McMillan, *The British Occupation*, 44-45; Henk Itzig Heine, 'Aanvulling op het rapport van het Gubeng-transport', [z.p. 2008] <https://pia-media.nl/projecten/documenten-gubeng-transport/>.
- 104 Limpach, *Brandende kampongs*, 238-239.
- 105 McMillan, *The British Occupation*, 70; Limpach, *Brandende kampongs*, 238-239.
- 106 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 219, uittreksel brief A.J.L. aan J.L. 20-11-1945.
- 107 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 992, geheim rapport H.S. Edersheim, 7-12-1945.
- 108 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2058, afschrift verklaring O. Brouwer von Gonzenbach 18-10-1947, opgemaakt door C.A.M. Brondgeest.
- 109 Reid, *The Blood of the people*, 166.
- 110 *Ibid.*, 165-168.
- 111 *Ibid.*, 168.
- 112 Takao Fusayama, *A Japanese memoir of Sumatra, 1945-1946: Love and hatred in the liberation war* (Ithaca, New York 1993) 70-76. Deze lezing wordt bevestigd door een Nederlandse bron: NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 725, C.O. AMACAB (naam onleesbaar), halfmaandelijks verslag periode 1-15 januari '46, 5-2-1946, 13. Ook Indonesische bronnen spreken van tientallen Japanse slachtoffers in deze periode: Legiun Veteran Republik Indonesia Propinsi Sumatera Utara, *Veteran Pejuang Kemerdekaan dan Legiun Veteran R.I. Sumatera Utara* (Medan 2001) 178; Biro Sejarah, *Medan Area Mengisi Proklamasi* (Medan 1976) 620.
- 113 M. Kassim en Amir Taat Nasution, *Peristiwa Berdarah Serangan Tentara Jepang 13 Desember 1945 di Tebing Tinggi (Sumatera Utara)* (Medan 1992) 70-80; Biro Sejarah, *Medan Area*, 620-621 en 623-625. Andere Indonesische bronnen geven een iets andere versie weer van de gebeurtenissen waarin de datum verschilt (9 of 11 december) of sprake is van meerdere Japanners die gedood zijn of van twee treinen die werden aangehouden. Legiun Veteran, *Veteran Pejuang Kemerdekaan*, 178-179; Reid, *The Blood of the people*, 169. Het is echter niet zo waarschijnlijk dat er een tweede trein is geweest die bij Tebing Tinggi werd aangehouden. De Zweedse missionaris Ostrom die in die trein zou hebben gezeten en vermoord zou zijn met enkele Japanners, werd namelijk pas vermoord toen hij op het station aankwam om een trein terug te nemen naar Medan. Hij was bovendien alleen. Zie het verslag van zijn vrouw: Vera Edborg Ostrom, *O bok su. The story of Egon Ostrom known to the Chinese as 'O Bok Su', an ambassador to the kingdom of God* (Minneapolis 1949) 106-109.

- 114 Kassim en Nasution, *Peristiwa*, 90-109; Biro Sejarah, *Medan Area*, 622 en 625-626; Fusayama, *Japanese memoir*, 81-82.
- 115 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. inv.nr. 715, C. Brongdeest, 'Rapport van Sumatra No. 1', 26-12-1945; NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 725, C.O. AMACAB, halfmaandelijks verslag periode 1-15 januari 1946, 5-2-1946, 10-11.
- 116 Legiun Veteran, *Veteran Pejuang Kemerdekaan*, 181; Kassim en Nasution, *Peristiwa*, 104, 140 en 143.
- 117 Z.a., 'Sumatra killings reported', *New York Times*, 22-12-1945; NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. inv.nr. 715, C. Brongdeest, 'Rapport van Sumatra No. 1', 26-12-1945; NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 725, C.O. AMACAB, halfmaandelijks verslag periode 1-15 januari 1946, 5-2-1946, 10-11; Biro Sejarah, *Medan Area*, 623 en 626-627; Michael van Langenberg, *National Revolution in North Sumatra: Sumatera Timur and Tapanuli, 1942-1950* (proefschrift; Sydney 1976), 345; Reid, *The Blood of the people*, 169.
- 118 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. inv.nr. 2393, ondervragingsrapport A.E. Leclair, opgemaakt door sgt. Knuttel en G.N. Ch. Janssen Andeweg, 28-6-1946; Fusayama, *A Japanese memoir*, 68.
- 119 Reid, *The blood of the people*, 169; Van Langenberg, *National revolution*, 348-349.
- 120 Poeze, 'Walking the tightrope', 194; M.C. Ricklefs, *A history of modern Indonesia since c. 1300* (London 1993) 218. Zie voor het gebruik van 'sociale revolutie' bijvoorbeeld: Anderson, *Java*, 332-369 en verschillende hoofdstukken in Kahin, *Regional dynamics*.
- 121 Mestika Zed, 'Masa Bersiap', in: Taufik Abdullah, A.B. Lopian, Mestika Zed, Mukhlis PaEni (eds.), *Indonesia dalam Arus Sejarah VI Perang dan revolusi* (Jakarta 2012) 202-210, 202. Vertaling van het Indonesisch naar het Engels door Taufik Hanafi; Limpach, *Brandende kampongs*, 166.
- 122 Michael C. Williams, 'Banten: "Rice debts will be repaid with rice, blood debts with blood"', in: Audrey R. Kahin (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity* (Honolulu 1985) 55-81, 55-57.
- 123 Williams, 'Banten', 59-64.
- 124 Williams, 'Banten', 63-65; Abdul Haris Nasution, *Sekitar Perang Kemerdekaan Indonesia II Diplomasi atau Bertempur* (Bandung 1977) 520-521.
- 125 Nasution, *Sekitar*, II 522-523.
- 126 Halwany Michrob en A. Mudjahid Chudari, *Catatan Masa Lalu Banten* (Serang 1993) 342-347 en 369-370; Matia Madijah, *Kisah Seorang Dokter Gerilya dalam Revolusi Kemerdekaan di Banten* (Jakarta 1986) 63-64; Departemen Penerangan, *Propinsi Djawa Barat* (Jakarta 1953) 150-151. Wel wordt er door Nasution gewag gemaakt van een bevel van de resident om alle gevangenen vrij te laten, wat in de residentie Serang tot vele moorden zou hebben geleid. Ook mishandelden voormalige gevangenen bewakers en voormannen. Nasution, *Sekitar*, II 522.
- 127 NL-HaNA, Proc.-Gen. Hooggerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, afschrift brief Ed. Franzen aan de heer Busselaar 16-02-1948.
- 128 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2029, brief Ed. Franzen aan de heer Busselaar 16-02-1948; NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2029, P. Busselaar, rapport 12-02-1948.
- 129 Williams, 'Banten', 65-71; Nasution, *Sekitar*, II 520-525.
- 130 Lucas, *One soul*, 69-70, 95-96, 105-106, 139-140, 182 en 253-254.
- 131 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2037, rapport M.R. Vrijens (buitenkantoor NEFIS Cirebon) 01-08-1947; Lucas, *One soul*, 140-141. Volgens Lucas zouden elf kinderen Van Wijk zijn opgepakt van wie er vier zijn ontsnapt.
- 132 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2037, rapport M.R. Vrijens (buitenkantoor NEFIS Cirebon) 01-08-1947; z.a., 'Het drama van Balapoelang. Hoe het recht van een ieder om vrij te leven door de Republiek verkracht werd', *Algemeen Indisch Dagblad*, 19-08-1947; Lucas, *One struggle*, 141.
- 133 Lucas, *One soul*, 202-213.
- 134 Poeze, 'Walking the tightrope', 187.

- 135 Reid, *The Blood of the People*, 195-197 en 210.
- 136 Reid, *The Blood of the People*, 198-205.
- 137 Eric Morris, 'Aceh: social revolution and the Islamic vision', in: Audrey R. Kahin (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity* (Honolulu 1985) 82-110, 93-96; Reid, *The Blood of the People*, 207-211.
- 138 Reid, *The Blood of the people*, 218-227.
- 139 Van Langenberg, 'East Sumatra', 123-124; Poeze, 'Walking the tightrope', 186-187; Reid, *The Blood of the people*, 230-245.
- 140 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 126-127 en 130-131.
- 141 National Archives (Kew), WO 203/2681, z.a. 'The Allied occupation of the Netherlands East Indies September 1945–November 1946', z.d., 67; Cribb, *Gangsters and revolutionaries*, 67; McMillan, *The British Occupation*, 60-63; Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 118.
- 142 National Archives (Kew), WO 203/2681, z.a. 'The Allied occupation of the Netherlands East Indies September 1945–November 1946', z.d., 67.
- 143 Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 162-164 en 168-170; McMillan, *The British Occupation*, 67-69.
- 144 Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 293; Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001) 28 en 47.
- 145 Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 149-150, 305, 311 en 331-332.
- 146 Van Poelgeest, 'Figuranten', 100.
- 147 Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 127-130; Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 34.
- 148 Frederick, 'The killing', 367-368.
- 149 Zhou, *Migration*; Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-1949', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012) 381-401, 387.
- 150 Limpach, *De brandende kampongs*, 265-270. Zie voor het optreden van Westering en zijn Depot Speciale Troepen: 270 ev.

7. Organisatie van Indonesisch geweld

- 1 AMW 52, 8/3/14/90, War Diary 2/14 Infantry Battalion October 1945, 19-10-1945.
- 2 ODGOI, Maarten van der Bent, 'Verslaglegging bersiap in *Het Dagblad*, 23 oktober 1945–30 maart 1946', 01-10-2019; ODGOI, Maarten van der Bent, 'Analyse van *Het Dagblad*, 23 oktober 1945 tot en met 30 maart 1946', 01-10-2019.
- 3 Zie bijvoorbeeld: Nasution, *Sekitar*, II 522-523; Mattalatta, *Meniti*, 173 Edisaputra, *Sumatera Dalam Perang Kemerdekaan, Perlawanan Rakyat Semesta Menentang Jepang, Inggris, dan Belanda* (Jakarta 1987) 192.
- 4 De dossiers van de NEFIS over de moorden in de eerste maanden van de Indonesische Revolutie zijn onder andere te vinden in: NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nrs. 2022-2059 en het NIOD, collectie 400 IC, inv.nrs. 376-891.
- 5 ODGOI, analyse Chrissy Flohr NEFIS-rapporten 28 juli 2021.
- 6 NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2045, M.R. Vrijens, Verslag 'Moord op de Europeanen te Tjibatoe', 13-11-1947; NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2045, verslag verhoor Tojib, opgesteld door M.R. Vrijens, 13-11-1947; NL-HANA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2045, 'Lijst der medemoordenaars behorende bij het rapp. 'TOJIB'.
- 7 NL-HANA, Proc.-Gen. Hooggerichtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, z.a., afschrift van uittreksel rapport Intel. & Loyaliteitsonderzoek no. 145, 05-06-1946.
- 8 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2988, memorandum Ch.O. van der Plas, 11-11-1945. Zie voor andere voorbeelden over eventuele coördinatie van de moorden ook: NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2212, verhoor Shimizu Hitoshi 2-12-1945, 3; NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië 1945-1950, 509, inv.nr. 219, rapport no. 9 van Lieutenant Com-

- mander A.J. Leland aan Captain E. Tyndale Cooper, 26-12-1945; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2988, rapport Ch.O van der Plas, Batavia, 4-10-1945; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2988, rapport z.a., Bandoeng 27-9-1945.
- 9 Frederick, 'The killing', 372; G. Roger Knight, 'Death in Slawi: The "Sugar Factory Murders", Ethnicity, Conflicted Loyalties and the Context of Violence in the Early Revolution in Indonesia, October 1945', *Itinerario*, 41:3 (2017), 606-626, 618; Cribb, 'The brief genocide', 425.
- 10 Het is niet precies duidelijk welke organisatie of militie dit was. 'Indonesians declare war', *Nippon Times*, 15-10-1945, 1; 'Belanda memboesoekan Indonesia dimata internasional', *Merah Poetih*, 18-10-1945.
- 11 'NICA menganiaya Umat Islam, Indonesia' en 'Seruan Umat Islam: Fie Sabielillah', *Merdeka*, 12-10-1945.
- 12 'Soekarno shows up: call cabinet meeting', *Nippon Times*, 19-10-1945, 1.
- 13 Z.a. 'Strategie der "Republiek." Hatta verbiedt de oorlogsterminologie', *Nieuwsgier*, 20-10-1945 nr. 51, 1.
- 14 Z.a., 'Uit het Republikeinsche kamp', *Nieuwsgier*, 20-10-1945 nr. 51, 4.
- 15 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 5445, afschrift brief Sukarno aan Philip Christison 9-10-1945, 3-4; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3021, z.a. (R.B. Quack), notulen RAPWI- vergadering 8-10-1945.
- 16 Bussemaker, *Bersiap!*, 130; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3021, z.a. [P.J. Schippers], notulen RAPWI-vergadering 6-10-1945; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3021, memorandum M. Klaassen voor luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook, 10-10-1945; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3021, dagrapport 8-10-1945.
- 17 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië 1945-1950, 509, inv.nr. 220, kopie 'Report by Wing Commander T.S. Tull O.B.E. on operation Saalex Mastiff Mid-Java 10th September to 15th December', 27-12-1945, 11.
- 18 Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*, 110.
- 19 Chairul Riza, *Radio Pemberontakan dan Perannya dalam Revolusi Kemerdekaan di Surabaya 1945-1947* (Surabaya 2006) 48; Suhario Padmodiwiryo, translated by Frank Palmos, *Revolution in the city of heroes: A memoir of the battle that sparked Indonesia's national revolution* (Singapore 2016) 130-131; Bussemaker, *Bersiap!*, 214-215.
- 20 Onder de 46.000 geïnterneerden bevonden zich slechts 4500 totoks. Het grootste deel van de totoks zat begin oktober 1945, vlak voor de interneringen begonnen, nog in de voormalige Japanse interneringskampen. Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 149-150.
- 21 Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 152.
- 22 Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 151-152.
- 23 Bussemaker, *Bersiap!*, 217.
- 24 Limpach, *De brandende kampongs*, 140.
- 25 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië 1945-1950, 509, inv.nr. 219, kopie Rapport no. 1 van Luitenant Commander A.J. Leland aan Captain E. Tyndale Cooper, 3-11-1945; Cribb, 'The brief genocide', 425; Van Delden, *De Republikeinse kampen*, 137-138; J.D. Legge, *Sukarno: A political biography* (Singapore 2003) 232-233.
- 26 'Soekarno eischt discipline. "Eigenmachtig optreden leidt tot anarchie"', *De Nieuwsgier* 31-10-1945 nr. 61, 2.
- 27 Sjahrir, *Onze strijd*, 16.
- 28 National Archives (Kew), WO 203/5573 South East Asia Command, Netherlands East Indies: administrative and political matters, Dec. 1945, luitenant-kolonel L. van der Post, vertaling delen notulen Indonesische ministerraad november en december 1945, 19-12-1945, 2-5.
- 29 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 5445, afschrift brief Sukarno aan Philip Christison 9-10-1945, 3-4. Ook te vinden in *NIB* 1160; NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 5445, brief Mohammad Hatta aan R.C.M. King, 11-10-1945.
- 30 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 5455, afschrift brief Sukarno aan Philip Christison 9-10-1945, 3-4.

- 31 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 5445, brief Mohammad Hatta aan R.C.M. King, 11-10-1945.
- 32 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië 1945-1950, 509, inv.nr.470, Foreign Broadcast Intelligence Service, Military Intelligence Division, War Department, Daily reports foreign radio broadcasts Far Eastern section no. 31, 13-2-1946, Southeast Asia, Netherlands East Indies, E2.
- 33 Padmodiwiryo, *Revolution*, 130-131; Bussemaker, *Bersiap!*, 214-215.
- 34 Marjolein van Pagee, *Bung Tomo: War Criminal or Hero? Dutch and Indonesian Views on the Violence in Surabaya 1945* (Master Thesis; Leiden 2018), 59-60.
- 35 Frederick, 'Shadow', 150-154.
- 36 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2064, brief G.H. Evers, hoofd afdeling II NEFIS, 28-4-1948; NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2820, dagrapport NEFIS hoofdkwartier 20-1-1945; NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 5169, bundel papieren, ontvangen op 2-9-1947 van lt.-kol. Agerbeck. Vermoedelijk afkomstig van ALI, Kepala Kampong Pasar Baroe, Goenoeng Sahari.
- 37 NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2037, rapport M.R. Vrijens (buitenkantoor NEFIS Cirebon) 01-08-1947.
- 38 NL-HaNA, Proc.-Gen. Hooggerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, verhoor Slamet-Depok, opge- maakt op 12-05-1946 door J. v. der Valk (buitenkantoor NEFIS Semarang). Zie ook: 'Drie doodstraffen wegens moord te Semarang,' *Het Dagblad*, 28-08-1948.
- 39 NL-HaNA, Proc.-Gen. Hooggerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, proces-verbaal van verhoor van Jatin, opgetekend door J. van der Valk (buitenkantoor NEFIS Semarang) 11-05-1946. Voor de naam van de afdeling van de Angkatan Moeda, zie: NL-HaNA, Proc.-Gen. Hooggerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, aangifte van Oei Ing Bing 08-05-1946, behorend bij rapport Th.N. Helsloot 09-05-1946.
- 40 NL-HaNA, Proc.-Gen. Hooggerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, verhoor Slamet-Depok, opge- maakt op 12-05-1946 door J. v. der Valk (buitenkantoor NEFIS Semarang).
- 41 Frederick, *Visions and heat*, 240. Sommige ooggetuigenverslagen dichten de *pemuda* echter een actievere rol toe. Zo zou een van de bewakers hebben geroepen: 'Saudara-saudaran ini ANDJING-NICA' ('Broeders hier zijn de NICA-honden'). NL-HaNA, NEFIS en CMI, 2.10.62, inv.nr. 2051, getuigenverklaring A.Ph. de Bruyn, opgetekend door J.W.F. Meeng, 30-09-1947.

8. Schattingen van slachtofferaantallen

- 1 Ulbe Bosma, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van de Indische Nederlanders* (Amsterdam 2008) 12.
- 2 Zie voor een uitgebreidere behandeling van de maatschappelijke indeling tijdens de Nederlandse koloni- ale periode hoofdstuk 2.
- 3 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2644, nota Ch.O. van der Plas aan Iden- burg en Kerstens, 21-12-1945.
- 4 NL-HaNA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2644, nota Ch.O. van der Plas aan Iden- burg en Kerstens, 21-12-1945; NL-HaNA, Collectie 251 Ch. O. van der Plas, nummer toegang 2.21.266, inventarisnummer 214, minutes of fifth meeting of the Anglo-Dutch Publicity Committee, 22-12-1945.
- 5 'British push on in Surabaya fight', *New York Times*, 16-11-1945.
- 6 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 2458, R. de Bruin, Notitie 'Opsporingsdienst Overledenen (O.D.O.)', 19- 12-1958, 1.
- 7 'O.D.O. een Sociaal Belang. Detective-werk in vaag verleden', *Nieuwe Courant*, 20-11-1948. De *Nieuwe Courant* noemt ook nog een bijkantoor in Medan, maar volgens een uitspraak van C.D. van der Harst, hoofd van de O.D.O., in dezelfde krant bijna een jaar later zou dit bijkantoor er nooit zijn gekomen. 'Bezuinigingswee. O.D.O. bijkantoren opgeheven', *Nieuwe Courant*, 05-09-1949. De ODO-rapporten in het Nationaal Archief en het NIOD vermelden alleen onderzoeken in de Indonesische archipel op Java, Sumatra en Madura, met één uitzondering: een onderzoek naar de moord op Amerikaanse piloten te

- Una una op Sulawesi (zie het archief van de NEFIS, toegangsnummer 2.10.62, inv.nr. 2025). Overigens was er ook in Thailand een Opsporingsdienst Overledenen die onder het Troepencommando Siam/Nederlandse Militaire Missie Bangkok viel. Deze dienst was – onder leiding van de Allied War Graves Unit – belast met het opsporen van graven van overleden Nederlandse krijgsgevangenen en het inrichten van oorlogskerkhoven te Kanchanaburi en Chungkai. Zie (de beschrijving van de inventaris van) het archief van het Troepencommando Siam/Nederlandse Militaire Missie Bangkok in het Nationaal Archief in Den Haag (toegangsnummer 2.13.108).
- 8 NEFIS-archief (toegangsnummers 2.10.62 en 2.10.37.02) in het Nationaal Archief en de Indische collectie (toegangsnummer 400) in het NIOD.
 - 9 Zara, *Voluntary participation*, 183, 185-186 en 189-190.
 - 10 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 2644, nota Ch.O. van der Plas aan Idenburg en Kerstens, 21-12-1945; NL-HANA, Plas, van der, 2.21.266, inv.nr. 208, memorandum z.a. z.d.; NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 4218, memorandum gevoegd bij brief directeur van Justitie aan de minister van Overzeese Gebiedsdelen 16-1-1946, 2.
 - 11 Zie *NIB* XII, nr. 24, noot 3, nr. 49 noot 2 en nr. 68, noot 1.
 - 12 NL-HANA, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1945-1954, nummer toegang 2.05.117, inv. nr. 22595, codetelegram DIRVO aan ministerie van Buitenlandse Zaken, 06-12-1947.
 - 13 H.J. van Mook, *The stakes of democracy in South-east Asia* (London 1950) 210n.
 - 14 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XIC *Nederlands-Indië* III (Leiden 1986) 598.
 - 15 NIOD, Collecties fiches L. de Jong t.b.v. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XII hoofdstuk 7; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* XII tweede helft *Epiloog* (Leiden 1988) 744-745.
 - 16 De Jong, *Het Koninkrijk*, XII tweede helft, 1141-1143.
 - 17 Bussemaker, *Bersiap!*, 342.
 - 18 Herman Bussemaker, 'Bersiap in cijfers', 03-09-2012, <https://javapost.nl/2012/09/03/bersiap-in-cijfers/> Geraadpleegd op: 27-03-2022. Bussemaker ging uit van 50.000 geïnterneerden. 1% daarvan is 500. Hoewel hij schrijft dat het gaat over een oversterfte van 1% over de maanden november 1945–mei 1946 heeft hij hier waarschijnlijk een vergissing gemaakt. Dit zijn namelijk zeven maanden in plaats van vijf.
 - 19 Bussemaker, 'Bersiap in cijfers', 03-09-2012, <https://javapost.nl/2012/09/03/bersiap-in-cijfers/> Geraadpleegd op: 27-03-2022.
 - 20 Mary C. van Delden, 'Bersiapkampen boden schuilplaats in de chaos', *Trouw*, 15-08-2012; Mary van Delden, 'Het Rode Kruis kende de waarheid', 14-09-2012, <https://javapost.nl/2012/09/14/het-rode-kruis-kende-de-waarheid/> Geraadpleegd op: 27-03-2022.
 - 21 Bert Immerzeel, 'Bersiap: de werkelijke cijfers', 07-02-2014, <https://javapost.nl/2014/02/07/bersiap-de-werkelijke-cijfers/> Geraadpleegd op: 27-03-2022.
 - 22 Bert Immerzeel, 'Het vuur van de bersiap', 24-01-2019, <https://javapost.nl/2019/01/24/het-vuur-van-de-bersiap/> Geraadpleegd op: 27-03-2022.
 - 23 Cribb, 'The brief genocide', 436.
 - 24 Okke Norel, *En, ...hoe was het daarbuiten? Buiten de Japanse kampen en in de bersiap (1941-1949). Een te weinig gestelde vraag. Een bibliografie* [Winterswijk 2001] 15.
 - 25 Frederick, 'The killing', 369.
 - 26 *Ibid.*, 368-369.
 - 27 Meindert van der Kaaij, 'De Bersiap: een vergeten golf van etnisch geweld', *Trouw*, 18-11-2013.
 - 28 Bussemaker, 'Bersiap: de werkelijke cijfers', 07-02-2014, <https://javapost.nl/2012/09/03/bersiap-in-cijfers/> Geraadpleegd op: 27-03-2022.
 - 29 De maandrapporten van de Opsporingsdienst Overledenen van december 1946 en van maart 1947 tot en met december 1949 zijn te vinden in het NIOD, in de Indische collectie (toegangsnummer 400), in-

ventarisnummer 892. Opmerkelijk genoeg is deze laatste serie compleet, met uitzondering van het door William H. Frederick gebruikte rapport van mei 1947. Dit maandrapport is echter terug te vinden in het Nationaal Archief in het archief van de Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (toegangsnummer 2.10.17), inv.nr. 65.

- 30 NIOD, collectie 400 IC, inv.nr. 892, J. Wetters, 'Verslag van de Opsporingsdienst van Overleden (O.D.O.) over de maand december 1949 ten behoeve van het Departement van Justitie' z.d..
- 31 Minister van Overzeese Gebiedsdelen J.A. Jonkman, *Handelingen der Tweede Kamer*, 03-02-1948, 1325.
- 32 'Slachtoffers van extremisten', *Nieuwe Courant*, 03-05-1947.
- 33 Bussemaker, 'Bersiap in cijfers', 03-09-2012, <https://javapost.nl/2012/09/03/bersiap-in-cijfers/> Geraadpleegd op: 27-03-2022.
- 34 Jeroen Kemperman, 'De slachtoffers van de Bersiap, 16 mei 2014', https://niodbibliotheek.blogspot.com/2014/05/de-slachtoffers-van-de-bersiap_16.html Geraadpleegd op: 27-03-2022.
- 35 Robert, Cribb, 'The brief genocide', 436.
- 36 Martin Mennecke, 'Genocide en het internationaal recht', in: Barbara Boender en Wichert ten Have (eds.), *De holocaust en andere genocide: Een inleiding* (Amsterdam 2012) 145-162, 149.
- 37 Frederick, 'The killing', 376.
- 38 Remco Raben, 'On genocide and mass violence in colonial Indonesia', *Journal of Genocide Research* 14:3-4 (2012), 485-502, 492.
- 39 Raben, 'On genocide', 492 en 499.
- 40 *Ibid.*, 499.
- 41 A. Dirk Moses, *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression* (Cambridge 2021).
- 42 www.oorlogsgravenstichting.nl/geschiedenis
- 43 Zie voor de statuten van de Oorlogsgravenstichting: [https://oorlogsgravenstichting.nl/assets/upload/documenten/Statuten%20OGS%202014\(1\).pdf](https://oorlogsgravenstichting.nl/assets/upload/documenten/Statuten%20OGS%202014(1).pdf).
- 44 Renske Krimp, *De doden tellen: Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* (Amsterdam 2016) 53-55.
- 45 Zie voor de rapporten van de ODO onder andere het archief van de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) (toegangsnummer 2.10.62) in het Nationaal Archief en de Indische collectie (toegangsnummer 400) in het NIOD. Lijsten met namen van slachtoffers zijn verder te vinden in het archief van de Algemene Secretarie (toegangsnummer 2.10.14) en het archief van de Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië (toegangsnummer 2.10.17) in het Nationaal Archief.
- 46 Voor een uitgebreide verantwoording over het samenstellen van het slachtofferbestand, zie het document van Ron Habiboe in het archief van ODGOI bij het NIOD.
- 47 Leo van Bergen, *Een menslievende en nationale taak: Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederlandsch-Indië 1870-1950* (Soesterberg 2004) 7.
- 48 Het archief van Informatiebureau A van het Rode Kruis is te vinden in het Nationaal Archief onder toegangsnummer 2.19.286. De correspondentie over lotgevallen van personen tijdens de Japanse bezetting en de bersiap-periode in Indonesië kan worden gevonden in de inventarisnummers 36-39 en de kaartenbakken met namen van vermiste en vermoorde personen tijdens de bersiap-periode in de inventarisnummers 297-300.
- 49 Voor uitleg over het werk van Stichting Pelita: www.pelita.nl. Voor uitleg over de oorlogswetten: Elly Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen: Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010).
- 50 Van een groot aantal doden (610) is het geslacht niet bekend en van een klein deel (27) is alleen bekend dat het kinderen zijn.
- 51 De 1824 waarvan het aannemelijk is dat ze burger waren, zijn afkomstig uit het geregistreerde bestand van de Oorlogsgravenstichting, waarin bij militairen altijd hun rang wordt vermeld. Als er dus geen rang

- bij staat, mag men aannemen dat het om burgers gaat. Ook in deze uitsplitsing is er een grote groep (372) van wie onbekend is of ze burger of militair waren.
- 52 NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 78, z.a. (Hoofdkwartier Japanse 16e Leger), 'Document II', 12-12-1945.
- 53 Miyamoto Shizuo, *Jawa Shusen Shoriki* (an account of post-war affairs on Java) (Tokyo 1973) 363, als geciteerd in: Rummelink, 'The emergence', 64.
- 54 E-mail van J. Snellen van Vollenhoven aan Onno Sinke 04-04-2021. Wellicht zijn bij het National Institute for Defense Studies nog gegevens te vinden: www.nids.mod.go.jp/english/.
- 55 Woodburn Kirby, *The surrender of Japan*, 544, appendix 31. McMillan, *The British Occupation*, 73 noemt aantallen die enigszins afwijken: 620 gedood, 1331 gewond en 402 vermist.
- 56 McMillan, *The British Occupation*, 73.
- 57 De Jong, *Het Koninkrijk*, XII tweede helft, 865n; e-mail Jeroen Kemperman (NIOD) aan auteur 17-02-2021.
- 58 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 262 (bijlage 14).
- 59 Gert Oostindie, *Soldaat in Indonesië 1945-1950: Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (Amsterdam 2015) 26; Limpach, *De brandende kampongs*, 57. Op pagina 766 heeft Limpach het over historici die grove schattingen hebben gemaakt van mogelijk veel meer dan 100.000 of 150.000 dodelijke slachtoffers zonder een bron te noemen.
- 60 Oostindie, *Soldaat*, 26; Remco Raben, 'Epilogue. On genocide and mass violence in colonial Indonesia', in: Bart Luttikhuis en Dirk A. Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence: The Dutch Empire in Indonesia* (London, New York 2014) 329-347, 331.
- 61 Vincent Houben, 'A torn soul. The Dutch public discussion on the colonial past in 1995', *Indonesia* 63 (april 1997), 47-66, 49.
- 62 Adrian Vickers, *A history of modern Indonesia* (New York 2013) 105.
- 63 Bussemaker, *Bersiap!*, 330-331.
- 64 Christiaan Harinck, Nico van Horn en Bart Luttikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden? Onze vergeten slachtoffers', *De Groene Amsterdammer* 30 (26-07-2017).
- 65 <https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2017/07/Overzicht-doden-versie-14-juli-2017.pdf>
- 66 <https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2017/07/Overzicht-doden-versie-14-juli-2017.pdf>
- 67 NL-HANA, Alg. Secretarie Ned.-Ind. Regering, 2.10.14, inv.nr. 3265, J.P.K. van Eechoud, 'Politiek verslag Nieuw-Guinea' 20-12-1945, 3.
- 68 Voor Java gaat het om het aantal dodelijke slachtoffers door militairen aan Nederlandse kant in de periode 11 oktober 1945 t/m 28 maart 1946, met uitzondering van december 1945. Voor Balik/Lombok gaat het om het aantal slachtoffers in de periode 1 maart t/m 28 maart 1946 (de rapportageperiode was vanaf 1 maart maar Nederlandse troepen landden pas op 2 maart 1946 op Bali. Voor Sumatra betreft het de periode 8 februari t/m 28 maart 1946), voor Borneo/Kalimantan vanaf 12 januari t/m 28 maart 1946). <https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2017/07/Overzicht-doden-versie-14-juli-2017.pdf>
- 69 Ricklefs, *A history*, 217.
- 70 McMillan, *The British Occupation*, 73.
- 71 Poeze, 'Walking the tightrope', 195.
- 72 E-mail Abdul Wahid (Universitas Gadjah Mada) aan auteur 11-09-2020.
- 73 Marwati Djoened Poesponegoro en Nugroho Notosusanto, *Sejarah Nasional Indonesia* IV (Jakarta 1993).
- 74 Poesponegoro en Notosusanto, *Sejarah Nasional*, 103-104.
- 75 Sarita Pawiloy, *Arus Revolusi di Sulawesi Selatan* (z.p. 1987), 113 en 318.
- 76 Hario Kecik, *Pertempuran Surabaya* (Yogyakarta 2012) iii.
- 77 Kecik, *Pertempuran Surabaya*, 59.
- 78 De Taman Makam Pahlawan vallen onder de bestuurlijke verantwoordelijkheid van het ministerie van

Sociale Zaken (Kementerian Sosial).

- 79 Ron Habiboe komt veel dank toe voor het in kaart brengen van de Indonesische bronnen die informatie bevatten over het aantal Indonesiërs dat tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in Indonesië is omgekomen. De hiernavolgende alinea's over dit onderwerp zijn gebaseerd op het verslag dat hij op 08-03-2021 heeft gemaakt. Dit verslag is in het bezit van de auteurs.
- 80 De Heldenbegraafplaatsen, verdeeld over de verschillende eilanden, geven het volgende overzicht: Sumatra: Aceh (1x), Bengkulu (1x), Jambi (1x), Riau (7x); Sulawesi: West-Sulawesi (7x), Zuid-Sulawesi (9x), Midden-Sulawesi (5x), Noord-Sulawesi (1x), Sulawesi Gorontalo (2x); Kalimantan: West-Kalimantan (8x), Zuid-Kalimantan (1x) en Midden-Kalimantan (1x); Java: West-Java (2x), Yogyakarta (6x), Jakarta (Kalibata, Nationale Heldenbegraafplaats). Van de genoemde begraafplaatsen is een afzonderlijke lijst beschikbaar. Van een aantal provincies zijn geen gegevens in dit overzicht opgenomen. Het betreft hier de provincies Bali, Nusa Tenggara Barat (NTB), Nusa Tenggara Timur (NTT), Maluku, Maluku Utara en Papua. De betrokken website was uit de lucht voordat deze gegevens overgenomen konden worden. Mogelijk worden deze gegevens nog aangevuld.
- 81 Opmerkelijk is verder dat er op de Heldenbegraafplaats in Kalibata (Jakarta) ook Japanse vrijwilligers liggen begraven, die na de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 in Indonesië hebben meegevochten aan de kant van de Indonesische nationalist en tijdens deze strijd het leven hebben gelaten. https://en.wikipedia.org/wiki/Kalibata_Heroes_Cemetery, geraadpleegd op 26-01-2022.
- 82 De website van de LVRI is te vinden op: www.veteranri.go.id. Voor aanvullend onderzoek zijn vooral de Veteran Anumerta Pejuang Kemerdekaan Republik (de postume strijders voor de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië) van belang. Het gaat hier om Indonesiërs die actief hebben bijgedragen aan de Indonesische Revolutie, maar die in deze periode het leven hebben gelaten en geregistreerd zijn als ontvanger van het Tanda Kehormatan Veteran Republik Indonesia (Eerbewijs Veteranen Republiek Indonesië).
- 83 Provinciale of districts- (kabupaten)afdelingen: Sumatra (101): Aceh (14x), Noord-Sumatra (23x), West-Sumatra (12x), Riau (10x), Riau-archipel (4x), Jambi (6x), Bengkulu (5x), Bangka Belitung (2x), Zuid-Sumatra (14x) en Lampung (11x). Java (109): Banten (6x), DKI Jakarta (12x), West-Java (21x), Midden-Java (32x), D.I. Yogyakarta (5x), Oost-Java (33x). Kalimantan (35): Oost-Kalimantan (9x), West-Kalimantan (8x), Midden-Kalimantan (6x) en Zuid-Kalimantan (12x). Sulawesi (54): Gorontalo (4x), Noord-Sulawesi (11x), Midden-Sulawesi (6x), Zuid/West-Sulawesi (27x) en Zuidoost-Sulawesi (6x). Molukken (4), Papua (11), Bali (9), Nusa Tenggara Barat (NTB) (6) en Nusa Tenggara Timur (NTT) (5).
- 84 Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', in: Bart Lutikhuis en Dirk A. Moses (eds.), *Colonial counterinsurgency and mass violence. The Dutch Empire in Indonesia*, Routledge, Londen/New York 2014, p. 155-175, aldaar p.160-161.
- 85 Mary Somers Heidhues, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', in: Bart Lutikhuis en Dirk A. Moses (eds.), *Colonial Counterinsurgency and Mass Violence. The Dutch Empire in Indonesia* (London, New York 2014) 155-175, 170. Volgens Somers Heidhues was het geweld op Sumatra erger dan op Java, maar vanwege de complexe machtsrelaties en etnische rivaliteiten was het onmogelijk om Sumatra op te nemen in haar artikel. Zie pagina 171, noot 2.
- 86 Database bersiap-slachtoffers ODGOI.
- 87 Mogelijk zijn er ook Chinees-Indonesische bronnen die nog waardevolle informatie bevatten over het aantal en de achtergrond van de Chinese slachtoffers. In navolging van de in 1911 opgerichte studentenvereniging voor *peranakan*-Chinese studenten, Chung Hua Hui, waren er lokaal ook verenigingen van peranakan-Chinezen opgericht. Zo had de vereniging Chung Hua Tsung bijvoorbeeld in Batavia een team samengesteld dat onderzoek deed naar het lot van de Chinese slachtoffers tijdens het eerste Nederlandse offensief (ook bekend als de eerste 'Politie Actie') in 1947. In hoeverre deze verenigingen zijn overgegaan in nog bestaande (Chinese) organisaties en in hun archief relevante gegevens betreffende de bersiap-periode bewaard is gebleven, is vooralsnog onbekend.

- 88 Tjamboek Berdoeri, *Indonesia dalem Api dan Bara* (Jakarta 2004), 362-365.
 89 Pramoedyana Ananta Toer, Koesalah Soebagyo Toer en Ediati Kamil, *Kronik Revolusi Indonesia I* (1945) (Jakarta 1999), 138.

9. De betekenis van bersiap tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1946-1949)

- 1 De Jong, *Het Koninkrijk*, XII tweede helft, 728.
 2 NL-HANA, NEFIS Neth. Forces Intelligence Service, 2.10.37.02, inv.nr. 14, brief Tj. De Cock Buning, 19-9-1946.
 3 *De Excessennota: nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië gedaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950. Ingeleid door Jan Bank*. Den Haag, Sdu, 1995, bijlage 7, III-1. Zie ook: NL-HANA, NEFIS Neth. Forces Intelligence Service, 2.10.37.02, inv.nr. 14, brief W.L.G. Lemaire aan hoofd van de Regeringsvoorlichtingsdienst, 1-8-1946.
 4 *De Excessennota*, bijlage 7, III-1.
 5 Ook zijn zaken bekend waarin militairen wraak namen op Indonesiërs nadat hun echtgenote was vermoord, Onder hen sergeant Vrijens van de NEFIS, zie: NL-HANA, Proc.-Gen. Hooggerechtshof Ned.-Indië, 2.10.17, inv.nr. 65, brief Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië aan Th. Van der Laan, de vertegenwoordiger van de procureur-generaal bij RECOMBA, 12-8-1947. Soms werd hiervoor geen straf opgelegd: zie NL-HANA, Commissie Gedragingen en Commissie Onderscheidingen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), Kabinet Legercommandant, (1943-) 1945-1950 (-1952), nummer toegang 2.10.58, inventaris nummer 2613.
 6 Limpach, *De brandende kampongs*, 68-69.
 7 Florence Imandt, *'De onverbloemde waarheid'? Interne legervoortlichting met betrekking tot Indonesië 1945-1950, en de relatie met moreel* (Doctoraalscriptie Maatschappijgeschiedenis; Erasmus Universiteit Rotterdam, 1988) 56.
 8 Met dank aan Jonathan Verwey, hoofd kenniscentrum van Museum Bronbeek, mail 18-03-2020 aan auteur.
 9 Imandt, *'De onverbloemde waarheid'?*, 32.
 10 J.A.A. van Doorn, *Gevangen in de tijd: Over generaties en hun geschiedenis* (Amsterdam 2002) 32.
 11 Van Doorn, *Gevangen*, 32-33.
 12 Limpach, *De brandende kampongs*, 127.
 13 Wim Willems, *Tjalie Robinson: Biografie van een Indo-schrijver* (Amsterdam 2008) 201; Lilian Ducelle, *'Doe maar gewoon, dan doe je al Indisch genoeg': Het journalistieke werk van Lilian Ducelle, bezorgd en ingeleid door Marjolein van Asdonck* (Amersfoort 2008) 138.
 14 *Wapenbroeders* is digitaal te raadplegen op <https://www.indiegangers.nl/index.php/digiboek/category/45-wp>.
 15 Met dank aan Jonathan Verwey, hoofd kenniscentrum van Museum Bronbeek, mailwisseling van 01-03-2020 en 18-03-2020, 19-01-2021 en 30-01-2022.
 16 *Pen Gun* (looptijd 1945-1946) had in oktober 1945 een oplage van 140.000 exemplaren, waarvan 80.000 militaire abonnementen en 60.000 exemplaren voor de particuliere verkoop. Zie: Imandt, *'De onverbloemde waarheid'?*, 64.
 17 E.H. s'Jacob, 'Om de eenheid van het koninkrijk. Onze opdracht eischt ervaring, behoedzaamheid en beleid', *Pen Gun*, 11-04-1946.
 18 H.L., 'Nederland en de Japanse erfenis', *Pen Gun*, 22-08-1946.
 19 E.H. s'Jacob, 'Tekort aan onderscheidingsvermogen. Nederland heeft in den Archipel zijn taak – maar ook zijn historisch recht', *Pen Gun*, 02-11-1945.
 20 E.H. s'Jacob, 'Een zuiveringsactie en haar aspecten', *Pen Gun*, 01-03-1946.
 21 Mail van Jonathan Verwey aan auteurs, 01-03-2021.
 22 Limpach, *De brandende kampongs*, 611. Zie ook bijvoorbeeld *De Klewang*, vignet bij de wekelijkse lijst van gesneuvelden.

- 23 Limpach, *De brandende kampongs*, 592. Louis Zweers, *De gecensureerde oorlog: Militairen versus media in Nederlands-Indië 1945-1949* (Zutphen 2013).
- 24 Zie hiervoor ook de te verschijnen studie: Esther Zwinkels, *De klewang van vrouwe Justitia* (Amsterdam 2022).
- 25 J.A. de Moor, *Generaal Spoor: Triomfen en tragedie van een legercommandant* (Amsterdam 2011) 142-143.
- 26 De Moor, *Generaal Spoor*, 163.
- 27 *Ibid.*, 192.
- 28 *Ibid.*, 196.
- 29 Groen, *Marsroutes en dwaalsporen*, 52.
- 30 Foto Minahassa (Noord-Sulawesi): Beeldbank WO2 – NIOD 52386, foto Timor: Beeldbank WO2 – NIOD 56405.
- 31 De RVD gaf op 30 maart 1946 een nota uit waarin het de voorlichtingssituatie in Indonesië analyseerde en een visie op de lange termijn uiteenzette. Zie: A.C.M. Houwer, *Propaganda en politiek: De regerings-voorlichtingsdienst in Nederlands-Indië 1945-1950* (Doctoraalscriptie; Universiteit Utrecht 1986) 15, 20.
- 32 Houwer, *Propaganda en politiek*, 21.
- 33 Fabricius, *Hoe ik Indië terugvond*, 12.
- 34 *Ibid.*, 12.
- 35 *Ibid.*, 46.
- 36 Rosihan Anwar, *Sejarah Kecil 'Petite Histoire' Indonesia* (Jakarta 2015) 27-35.
- 37 Fabricius, *Hoe ik Indië terugvond*, 47.
- 38 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 182.
- 39 J.A. Stevens en Ben Grevendamme, *Vrij*, (Deventer 1946) 13. Het boek bevat teksten op basis van door Ben Grevendamme geschreven brieven.
- 40 Alfred van Sprang, *En Soekarno licht..!* ('s-Gravenhage 1946) 20.
- 41 Dopher – radiobulletins, bezocht op 8 oktober 2021. De zoekterm 'terreur' kon ook betrekking hebben op andere gebeurtenissen, in Nederland of elders.
- 42 Van Sprang, *En Soekarno licht*, 73.
- 43 Fabricius, *Hoe ik Indië terugvond*, 118.
- 44 René Kok, Erik Somers, Louis Zweers, *Koloniale oorlog 1945-1949: Van Indië naar Indonesië* (Amsterdam 2015) 14-15.
- 45 NL-HANA, Plas, van der, 2.2.1.266, inv.nr. 214, minutes of twelfth meeting of the Anglo-Dutch Publicity Committee, 09-03-1946.
- 46 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 186.
- 47 Gerda Jansen Hendriks, *Een voorbeeldige kolonie: Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms, 1912-1962* (Amsterdam 2016) 239.
- 48 Jansen Hendriks, *Een voorbeeldige kolonie*, 214.
- 49 Dit valt enerzijds te verklaren doordat zij in de meerderheid waren ten opzichte van personeel van de Koninklijke Marine (KM) en het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), anderzijds doordat zij door de nieuwe ervaringen meer geneigd waren om hun belevenissen in een dagboek op te tekenen dan KNIL-militairen. Eveneens speelde geletterdheid een rol. Memoires, correspondentie en gepubliceerde dagboeken zijn niet opgenomen in het NIMH Dagboekenproject.
- 50 Henrike Vellinga, *Wij hadden daar een historische verantwoordelijkheid: de Bersiap-periode (1945-1946) in memoires en dagboeken van Nederlandse militairen* (Master scriptie; Universiteit Leiden 2020).
- 51 Zie bijlage 1, met dank aan Thirza van Hofwegen.
- 52 ODGOI, Rapport Thirza van der Hofwegen, 'Trefwoorden NIMH en KITLV databases', 2021.
- 53 Jot Polmans, *De brutale reis. De eerste tocht naar een nieuwe wereld* (Meppel 1947) 47.
- 54 In de periode eind 1945–eind 1949 gebruikten twee militairen deze term. C.W. van Bijsterveld van de eenheid 3-9 RI (West-Java) schreef op 11 december 1946 over een gevangene die lid was geweest van een

- laskar rakjat (volksmilitie) en vertelde dat hij met het ‘codesein Bersiap’ tot actie was geroepen. H. van der Sluis van de eenheid 1-2 RVA (West-Java) schreef op 20 april 1949 dat een gezochte moordenaar uit de Bersiap-tijd gevangen was genomen. NIMH Dagboekenproject ‘Nederlandse militairen in Indonesië 1945-1949’, citaat uit: NIMH, Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950), 509, inv.nr. 1292, dagboek C.W. van Bijsterveld, 11-12-1946; NIMH, Egodocumenten, 545, inv.nr. 135, dagboek H. Van der Sluis, 20-04-1949.
- 55 Deze krant stond onder hoofdredacteurschap van Willem Belonje, die het onafhankelijkheidsstreven van de nationalistien hekelde omdat Indonesiërs volgens hem nog lang niet op eigen benen konden staan. Belonje was voor de oorlog hoofdredacteur van *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* (1938-1942) en daarvoor hoofdredacteur van de *Indische Courant* (1925-1936). De anti-Republikeinse koers die hij voer met *Het Dagblad*, een krant die het gouvernement financierde, bracht hem in de problemen met luitenant-gouverneur-generaal Van Mook, die toenadering zocht tot de Indonesische nationalistien. Begin mei 1946 werd Belonje ontslagen. Hij keerde terug naar Nederland, waar hij zich inzette voor het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid. Zie: Gerard Termorshuizen en Anneke Scholte, ‘Realisten en reactionairen. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers, 1905-1942’, in: G.P.A. Termorshuizen, *Tropenstijl: Amusement en verstrooiing in de (post)koloniale pers* (Leiden 2011) 541-545.
- 56 *Het Dagblad*, 21-01-1946.
- 57 *Het Dagblad*, 23-10-1945.
- 58 De rubriek ‘De eindeloze rij’ verscheen op 3, 4, 5, 8, 10, 14 en 17-12-1945 en op 03-01-1946 in *Het Dagblad*.
- 59 *Het Dagblad*, 18-2-1946.
- 60 *Het Dagblad*, 22-02-1946.
- 61 ODGOI, onderzoeksrapport Maarten van der Bent, ‘Verslaglegging bersiap in *Het Dagblad*, 23 oktober 1945 tot en met 30 maart 1946’, 2019.
- 62 *Het Dagblad*, 08-02-1946.
- 63 ‘Daarbij komen dan nog de geruchten over pemoeda-concentraties in het Oosten en in het Zuiden van de Indonesische stadshelft [Bandung]. Meer naar het Zuiden, verder weg van de demarcatielijn, in de omgeving van Sitoenaer en Tegallega spoorde en spoort men elkander aan met het “bersiap”, *Het Dagblad*, 16-02-1946.
- 64 *Algemeen Indisch Dagblad*, 10-09-1947.
- 65 *Nieuwe courant*, eerste naoorlogse editie op Delpher: 19-01-1946; *De Preangerbode*, eerste naoorlogse editie op Delpher: 02-01-1947; *De locomotief: Samarangsch handels- en advertentie-blad*, eerste naoorlogse editie op Delpher: 02-09-1947; *Het Nieuwsblad voor Sumatra*, eerste naoorlogse editie op Delpher: 01-07-1948; *Java-bode: nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlandsch-Indië*, eerste naoorlogse editie op Delpher: 24-09-1949.
- 66 *Het Dagblad*, 16-11-1946.
- 67 Analyse van Nederlandstalige gedigitaliseerde kranten die tussen 17-08-1945-27-12-1949 in Indonesië zijn verschenen, opgenomen in de Nederlandse kranten-, boeken- en tijdschriftendatabase Delpher, peildatum 10-10-2021. Hoewel veel kranten die in deze periode in Indonesië verschenen in Delpher zijn opgenomen, is deze database nog verre van compleet. Het is een lopend project waarbij nieuwe scans worden toegevoegd, waardoor de aantallen dynamisch zijn.
- 68 In: *Het Dagblad* (Jakarta) van 26 en 29-04-1947, zie ook: *Algemeen Indisch Dagblad* (Bandung), 02-05-1947; *Nieuwe Courant* (Surabaya), 06-05-1947; *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (Assen), 08-05-1947.
- 69 *De Standaard* (Amsterdam), 26-07-1947.
- 70 *Nieuwe Apeldoornsche courant* (Apeldoorn), 23-08-1947.
- 71 *Het Dagblad* (Jakarta), 27-02-1948.
- 72 *Nieuw Nederland* (Amsterdam), 13-01-1949.

- 73 *De Maasbode* (Rotterdam), 18-12-1948.
- 74 Zweers, *De gecensureerde oorlog*, 223.
- 75 *De Telegraaf* (Amsterdam), 11-11-1949.
- 76 *Het Parool* (Amsterdam), 09-12-1949.
- 77 *De Volkskrant* (Amsterdam), 10-11-1949.
- 78 *De Telegraaf* (Amsterdam), 08-11-1949.
- 79 *Het Nieuwsblad van het Zuiden* (Tilburg), 21-12-1949.
- 80 *Algemeen Handelsblad* (Amsterdam), 24-12-1949.
- 81 *De Nieuwe Courant* (Surabaya), 21-12-1949.
- 82 *De Nieuwe Courant* (Surabaya), 24-12-1949.
- 83 *De Locomotief* (Semarang), 05-12-1949.
- 84 *Merah-Poetih*, 27-10-1945. Met dank aan Muhammad Anda Zara voor de gegevens over Indonesische kranten in de revolutietijd.
- 85 'Kita hidoep didjaman repoloesia-darah' (oude spelling), *Gelora Rakjat*, 30-03-1946.
- 86 'Mereka jang tidak koeasa menenangkan hatinja, pasti akan menderita kesoeletan dan kesoebaran dalam djaman pantjaroba ini!' (oude spelling), *Gelora Rakjat*, 30-03-1946.
- 87 Database NIMH Dagboekenproject Nederlandse militairen in Indonesië 1945-1949.

Conclusies

- 1 NIOD Indische collectie 401, Indische dagboeken inventarisnummer 176: dagboek van dr. J.J.C.H. van Waardenburg, kamp Bangkinang, Padang, midden-Sumatra, 221. De precieze datum van dit dagboek-fragment is niet vermeld.
- 2 NIOD Indische collectie 401, Indische dagboeken inventarisnummer 57, dagboek van Mieke van Hoogstraten, kamp Halmaheira, Semarang, midden-Java, 29 augustus 1945.
- 3 Herman Bussemaker, *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946*. Zutphen: Walburg Pers, 2005, 18.
- 4 Remco Raben en Peter Romijn, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd 1945-1949*. Amsterdam: AUP, verschijnt medio 2022.
- 5 Peter Romijn, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020; C.J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetting en bezetten in sociologisch perspectief*. Amsterdam: Bert Bakker, 2005.

Epiloog – Resonanties van het geluid van geweld

- 1 Hans Moll, *Sluipschutters*, 170.
- 2 Bonnie Triyana, 'Schrap de term "Bersiap" want die is racistisch', *NRC*, 10-01-2022; Michiel Maas, 'Het Indonesische geweld kwam niet uit de lucht vallen', *de Volkskrant*, 15-01-2022.
- 3 Tweede Kamer der Staten-Generaal, verslag 2022Z0031; voor aangifte tegen Rijksmuseum door Federatie Indische Nederland (*FIN*), zie <https://www.federatie-indo.nl/22-01-11/>, bezocht op 30-01-2022; voor aangifte door stichting *KUKB*, zie <https://kukb.nl/artikelen/stichting-k-u-k-b-doet-aangifte-tegen-het-rijksmuseum>, bezocht op 30-01-2022.
- 4 Aboeprijadi Santoso, "'Bersiap': negeren van het Nederlandse kolonialisme', *Jakarta Post*, 20-01-2022, zie: <https://javapost.nl/2022/01/23/bersiap-negeren-van-het-nederlandse-kolonialisme>, bezocht op 30-01-2022. Historicus Abdul Wahid had eerder, in 2013, aandacht besteed aan de bersiap: Abdul Wahid, 'The untold story of the Surabaya battle of 1945', *Jakarta Post*, 12-11-2013.
- 5 Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).
- 6 Touwen-Bouwsma, *Op zoek naar grenzen*, 193.
- 7 Amber Vosveld, *De Vereniging Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949* (Scriptie; Universiteit van Amsterdam 2008).

- 8 De Jong, *Het Koninkrijk*, XII tweede helft, 718.
- 9 De Jong, *Het Koninkrijk*, XII tweede helft, 1016. De Jong verwijst in een noot naar de *Excessennota*, bijlage 5, pagina's 6 en 7.
- 10 De Jong, *Het Koninkrijk*, XII tweede helft, 1032. In een noot verwijst De Jong naar Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 253.
- 11 Pieter Lagrou, 'Loe de Jong, of de professionele strategieën van een publieke intellectueel in Koude Oorlogstijd', *BMGN – Low Countries Historical Review* 130:3 (2015) 79-90, 82.
- 12 Van Delden, *Bersiap in Bandoeng*.
- 13 Captain, *Achter het kawat*.
- 14 Hiervoor is de database van het KITLV geraadpleegd, die bestaat uit 659 gepubliceerde egodocumenten, geschreven door 1362 militairen afkomstig van de Koninklijke Landmacht (KL), de Koninklijke Marine (KM) en het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Het KNIL (en daarmee Indonesische militairen) is in dit corpus sterk ondervertegenwoordigd. Zie: Oostindie, *Soldaat in Indonesië*, 311. Voor de meest recente lijst: <https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2020/01/Lijst-met-gepubliceerde-egodocumenten-Indieveteranen-7-januari-2020.pdf>.
- 15 M. de Jonge, *Mijn Ruiters: Ervaringen als commandant van het 4e Eskadron Pantserwagens Huzaren van Boreel tijdens de politionele acties (1947-1949) in toenmalig Nederlands-Indië* (Zierikzeen2008) 38.
- 16 Vellinga, 'Wij hadden daar een historische verantwoordelijkheid', 8.
- 17 *Ibid.*, 7.
- 18 F.C. Hazekamp, *Twee broers, twee luitenants in Indië. Verslag van de militaire diensttijd van de broers Ted en Frans Hazekamp in Engeland en Nederlands Oost-Indië* (Z.p. 2008) 50.
- 19 Onder meer het multimediasproject 'Archief van tranen' van Pia van der Molen, zie: <https://pia-media.nl/projecten/archief-van-tranen-project/>, bezocht op 15-06-2021; de documentaire 'Buitenkampers' uit 2013 van regisseur Hetty Naaijkens-Retel Helmrich trok 10.000 betalende bioscoopbezoekers.

Lijst van afkortingen

Aneta	Algemeen Nieuws- en Telegraaf-Agentschap
ANP	Algemeen Nederlands Persbureau
API	Angkatan Pemuda Indonesia (Indonesisch jongerenleger)
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BBC	British Broadcasting Corporation
BKK	Buitenkampkinderen
BKR	Badan Keamanan Rakyat (Orgaan voor de Volksveiligheid, 22 augustus–5 oktober 1945)
BNS	Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten
CHU	Christelijk-Historische Unie
CONICA	Commanding Officer Netherlands Indies Civil Administration
CPN	Communistische Partij van Nederland
DLC	Dienst voor Legercontacten
ELS	Europeesche Lagere School
FIN	Federatie Indische Nederlanders
GBP3D	Gabungan Badan Perjuangan Tiga Daerah (Federatie van Strijdorganisaties van de Drie Regio's)
GKI	Gerakan Pramuka Indonesia (Pavinders/Scouting Beweging Indonesië)
HCS	Hollandsch-Chineesche School

HIS	Hollandsch-Inlandsche School
HVK	Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon
IEV	Indo-Europeesch Verbond
IIB	Indisch Instructie Bataljon
INO	Indische Naoorlogse Generatie
IPPHOS	Indonesia Press Photo Services
IV	Indische Vorming
IVG	Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen
KBBI	Kamus Besar Bahasa Indonesia (Groot Indonesisch Woordenboek)
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
KJBB	Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949
KL	Koninklijke Landmacht
KM	Koninklijke Marine
KMM	KomMissie Memoires
KNI	Komité Nasional Indonesia (Nationaal Comité Indonesië)
KNIL	Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
KNIP	Komité Nasional Indonesia Pusat (Centraal Indonesisch Nationaal Comité)
KNP	Katholieke Nationale Partij
KVP	Katholieke Volkspartij
KUKB	Komite Utang Kehormatan Belanda (Comité Nederlandse Ereschulden)
LSK	Luchtstrijdkrachten
LVD	Legervoorlichtingsdienst
LVRI	Legiun Veteran Republik Indonesia (Veteranenlegioen van de Republiek Indonesië)
MP	Militaire Politie
NA	Nationaal Archief
NEFIS	Netherlands Forces Intelligence Service
NICA	Netherlands Indies Civil Administration
NIMH	Nederlands Instituut voor Militaire Historie
NIOD	NIOD Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NPO	Nederlandse Padvinders Organisatie
ODGOI	Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië

ODO	Opsporingsdienst van Overledenen
OVW	Oorlogsvrijwilliger
PETA	(Sukerela Tentara) Pembela Tanah Air (Verdedigers van het Vaderland)
PID	Politieke Inlichtingendienst
PKI	Partai Komunis Indonesia (Communistische Partij Indonesië)
PKU	Pendjaga Keamanan Umum (Bewakers van de Algemene Veiligheid)
PNI	Partai Nasional Indonesia (Nationale Partij Indonesië)
PNI	Pendidikan Nasional Indonesia (Nationaal Onderwijs (new PNI) Indonesië) (nieuwe PNI)
Putera	Pusat Tenaga Rakyat (Centrum van de Volkskracht)
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdV	Partij van de Vrijheid
RAPWI	Recovery of Allied Prisoners of War and Internees
RI	Republik Indonesia (Republiek Indonesië)
RI	Regiment Infanterie
RIOD	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
RIS	Republik Indonesia Serikat (Verenigde Staten van Indonesië)
RT	Rukun Tetangga (buurtvereniging)
RTC	Ronde Tafel Conferentie
RVD	Regeringsvoorlichtingsdienst
RW	Rukun Warga (burgervereniging)
SACSEA	Supreme Allied Commander South East Asia
SI	Sarekat Islam (Islamitische Unie)
SMGI	Stichting Mondelinge Geschiedenis Indonesië
TKR	Tentara Keamanan Rakyat (Leger voor de Volksveiligheid, 5 oktober 1945–1 januari 1946)
TNI	Tentara Nasional Indonesië (Nationaal Leger van Indonesië)
VARA	Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs
VN	Verenigde Naties
VP	Veldpolitie
VSI	Verenigde Staten van Indonesië
Wubo	Wet uitkeringen burger-oorlogsslachtoffers 1940-1945

Woordenlijst

adat	traditie, overlevering
anjing	hond
anjing Jepang	Japanse hond
arit	sikkel, grasmes
asrama	logement, hostel
Asrama Angkatan Baru Indonesia	Asrama van de Nieuwe Generatie Indonesië
Asrama Indonesia Merdeka	Asrama Vrij Indonesië
badan perjuangan	strijdgroep
bambu runcing	bamboespeer
barang	bagage, goederen
barisan	troep, strijdgroep, korps
Barisan Mati	Dodenkorps
Barisan Pelopor	Korps van de Voorhoede
Barisan Pemuda Indonesia	Jongerenkorps van Indonesië
Barisan Wanita	Vrouwenkorps
bergolak	turbulent
Boedi Oetomo	Het Schone Streven
bunuh	doden, vermoorden, ombrengen
camat	onderdistrictshoofd

Departemen Pendidikan dan Kebudayaan	ministerie van Onderwijs en Cultuur
desa	dorp
dewan rakyat	volksraad
gadis-gadis penghibur	troostmeisje
Gakutotai (Japans)	Studentenkorp
gang	steeg, smalle straat
gedek	omheining (van bamboe)
gedoran	bons, dreun
geger (Javaans)	commotie
geledah	doorzoeken
Gerakan Pramuka Indonesia	(Indonesische Padvindersbeweging)
golok	Javaans kapmes (machete)
Hari Proklamasi	de dag van de proclamatie
heiho (Japans)	Indonesische hulpsoldaat, in dienst van Japan
Hizbullah	Leger van God
ibukota	hoofdstad
<i>Indonesia dalam arus sejarah</i>	Indonesië in de loop van de geschiedenis
jaman(zaman)	tijdperk
- jaman Bersiap	Bersiap-tijd
jawara	baas, bendeleider
jugun ianfu (Japans)	troostmeisje
kali	rivier
kampung	woonwijk, buurt
Kamus Besar Bahasa Indonesia	Groot Indonesisch Woordenboek
kedaulatan rakyat	soevereiniteit van het volk
Kempeitai (Japans)	Japanse militaire politie
kongsi	club, verband
kyai	leraar, (islamitisch) geestelijk leider
laskar	militie
lurah	dorpshoofd, burgemeester
markas (besar)	(hoofd)kwartier
masa	tijd, periode
- masa bersiap	Bersiap-periode
- masa damai	vredetijd
- masa pancaroba	overgangstijd, tijd van transitie

- masa perang	oorlogstijd
menggedor	kloppen, bonzen (op een deur), plunderen
merah-putih	rood-wit (vlag van Indonesië)
merdeka	onafhankelijk, vrij
muezzin	oproeper tot het gebed
musuh (moesoeh)	vijand
padi	rijst(plant)
pangreh praja	Indonesische bestuurselite
Partai Indonesia Raya	Partij Groot Indonesië
pasar	markt
pejuang	vrijheidsstrijder
pemuda	jongere; jonge Indonesische strijder
perampokan	plundering
peranakan	kind van het land; Chinees die in Ind(ones)ië is geboren
perang	strijd
- perang diplomasi	diplomatieke strijd
- perang fisik	fysieke strijd
pergerakan	beweging (nationalisme)
Perhimpunan Indonesia	Indonesische Vereniging
pusaka	erfstuk
- k(e)ris pusaka	familiekris (van generatie op generatie)
Raden Mas	Javaanse adellijke titel: man van stand
rakyat (rakjat, rayat)	volk
rampok	rover
revolusi fisik	fysieke revolutie
revolusi sosial	sociale strijd
romo (Javaans)	pastoor, geestelijke
romusha (Japans)	dwangarbeider
Rukun Kampung (RW)	wijkvereniging
Rukun Tetangga (RT)	buurtvereniging
Sejarah Nasional Indonesia	Nationale Geschiedenis van Indonesië
siap	klaar, gereed, paraat
slof	teenslipper, sandaal
Tamam Makam Pahlawan	Erebegraafplaats voor (nationale) helden
tani	boer

tjingtjangen (cincang)	in stukken hakken, afslachten
tong	‘bong’ (klanknabootsing)
tongtong	alarmblok, seinblok
totok	Europeaan van Nederlandse afkomst (letterlijk: zuiver, rasecht, volbloed)
ulama	(islamitisch) geestelijk leider
wedana	districtshoofd op Java

Bronnen

LITERATUUR

- Adams, Cindy, *Sukarno. An autobiography. As told to Cindy Adams*, The Bobbs-Merrill Company, Inc, Indianapolis/Kansas City/New York 1965.
- Anderson, Benedict, *Java in a time of revolution. Occupation and resistance 1944-1946*, Cornell University Press: Ithaca en London 1972.
- Andréfouët, Serge, Mégane Paul, A. Riza Farhan, 'Indonesia's 13558 islands: A new census from space and a first step towards a One Map for Small Islands Policy' in: *Marine Policy*, vol. 135, 2022.
- Anwar, Idwar en Andi Nur Fitri, *Ensiklopedi Sejarah Luwu*, Komunitas Kampung Sawrigading & Pemkot Kab. Luwu, Palopo 2005.
- Anwar, Rosihan, *Sejarah Kecil 'Petite Histoire' Indonesia*. Jakarta: Penerbit Buku Kompas, 2015.
- Baay, Reggie, *Het kind met de Japanse ogen*. Amsterdam: Arbeiderspers, 2018.
- Basry, Hassan, *Kisah Gerila Kalimantan Dalam Revolusi Indonesia 1945-1949*, Banjarmasin 1961.
- Beekhuis, Henk, Herman Bussemaker, Paula de Haas, Ton Lutter, *Geïllustreerde Atlas van de Bersiapkampen in Nederlands-Indië, 1945-1947*. Bedum: Profiel, 2009.
- Beets, Gijs, *Demografische aspecten van de bevolking van Nederlands-Indië 1945-1950. Demografische hand-out*. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), 2018.
- Berdoeri, Tjambroek, *Indonesia dalem Api dan Bara*. Jakarta: Elkasa, 2004.
- Berge, Tom van den, 'Indonesisch geweld tegen de burgerbevolking in West-Java, 1945-1949. Een verkenning' in: *Leidschrift*, jaargang 31, nr. 3, 57-77.
- Berge, Tom van den, *H.J. van Mook 1894-1965. Een vrij en gelukkig Indonesië*, Bussum: Thoth, 2014.
- Bergen van, Leo, *Een menslievende en nationale taak. Oorlog, kolonialisme en het Rode Kruis in Nederland-sch-Indië 1870-1950*, Soesterberg: Aspekt, 2004.
- Berkel van, M., *Welk verhaal telt? De oorlog in Nederlands-Indië/Indonesië 1942-1949 in het geschiedenisonderwijs*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2017.
- Bloembergen, Marieke, *Uit zorg en angst. De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië*. Amsterdam/

- Leiden: Boom/KITLV, 2009.
- Bosma, Ulbe, Remco Raben en Wim Willems, *De geschiedenis van de Indische Nederlanders*, Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Brocades Zaalberg, Thijs en Bart Luttkhuis, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962' in: *BMGN - Low Countries Historical Review*, vol. 135, nr. 2, 2020, 34-51.
- Broeshart, A.C. e.a., *Soerabaja. Beeld van een stad*, Purmerend: Asia Maior, 1994.
- Bussemaker, Herman, *Bersiap! Opstand in het paradijs. De Bersiap-periode op Java en Sumatra 1945-1946*. Zutphen: Walburg Pers, 2005.
- Bijl, Paul, 'Colonial Memory and Forgetting in the Netherlands and Indonesia' in: *Journal of Genocide Research*, 14(3-4), 2012, 441-461.
- Captain, Esther en Guno Jones, *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesia en Suriname*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.
- Captain, Esther, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995*. Kampen: Kok, 2002.
- Chauvel, Richard, 'Ambon: not a revolution but a counterrevolution', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1985, 236-264.
- Chauvel, Richard, *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese islands from colonialism to revolt 1880-1950*, Leiden: KITLV Press, 1990.
- Colombijn, Freek, 'A cultural practice of violence in Indonesia: lessons from history', in: Dewi Fortuna Anwar et al, *Violent internal conflicts in Asia Pacific: histories, political economies and policies*, Jakarta: Yayasan Obor Indonesia, LIPI, LASEMA-CNRS and KITLV-Jakarta, 2005, pp?
- Colombijn, Freek, en Thomas J. Lindblad, *Roots of violence in Indonesia. Contemporary violence in historical perspective*, Leiden: KITLV Press, 2002.
- Cribb, Robert, 'Jakarta: Cooperation and Resistance in an Occupied City' in: *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution. Unity from Diversity*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1985, 179-205.
- Cribb, Robert, 'A Revolution Delayed: the Indonesian Republic and the Netherlands Indies, August-November 1945' in: *The Australian Journal of Politics and History*, volume 32, no. 1, 72-86.
- Cribb, Robert, *Gangsters and revolutionaries. The Jakarta People's Militia and the Indonesian Revolution 1945-1949*. Jakarta/Kuala Lumpur: Equinox Publishing, 2009 (first edition 1991).
- Cribb, Robert, 'The brief genocide of Eurasians in Indonesia, 1945/46', in: Dirk A. Moses, red., *Empire, colony, genocide. Conquest, occupation, and subaltern resistance in world history*, Berghahn Books, New York/Oxford 2008, p. 424-439.
- Cribb, Robert, 'Misdad, geweld en uitsluiting in Indonesië', in: Els Bogaerts en Remco Raben, *Van Indië tot Indonesië*, Boom, Amsterdam 2007, 13-30.
- Daeng Rapi H.A.M., . *Menyingskap Tabir Sejarah Budaya di Sulawesi Selatan*. Jakarta: Yayasan Bhinneka Tunggal Ika, 1988.
- Delden, Mary C. van, 'De andere kant van de Bersiap', als reeks van artikelen in *Pelita Nieuws*, 2017.
- Delden, Mary C. van, 'Bersiapkampen boden schuilplaats in de chaos', in: *Trouw*, 15-08-2012.
- Delden, Mary C. van, 'Het Rode Kruis kende de waarheid', 14 september 2012, op: www.javapost.nl
- Delden, Mary C. van, *De republikeinse kampen in Nederlands-Indië oktober 1945-mei 1947. Orde in de chaos?* Kockengen: uitgave in eigen beheer, 2007.
- Delden, Mary C. van, *Bersiap in Bandoeng. Een onderzoek naar geweld in de periode van 17 augustus 1945 tot 24 maart 1946*, Kockengen: uitgave in eigen beheer, 1989.
- Delden, Mary C. van, 'Orde in de chaos? De internering in en evacuatie van uit de Republikeinse kampen', in: Wim Willems en Jaap de Moor (red.), *Het einde van Indië*, Amsterdam: Bert Bakker, 1995, 188-207.
- Dennis, Peter, *Troubled days of peace. Mountbatten and South East Asia Command, 1945-1946*, Manchester: Manchester University Press, 1987.

- Dirk Moses, A., *The problems of genocide. Permanent security and the language of transgression*, Cambridge University Press, Cambridge 2021.
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië*, Prometheus, Amsterdam 2000.
- Doorn van, J.A.A., *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam: Boom, 2002.
- Doorn van, J.A.A., *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam: Bert Bakker, 1995.
- Doorn van, J.A.A. en W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederland/Indisch/Indonesisch conflict*. Rotterdam: Universitaire Pers, 1970.
- Droogleever, P.J., *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*, Boom/Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Amsterdam/Den Haag 2005.
- Ducelle, Lilian, 'Doe maar gewoon, dan doe je al Indisch genoeg'. *Het journalistieke werk van Lilian Ducelle, bezorgd en ingeleid door Marjolein van Asdonck*. Amersfoort: Moesson, 2008.
- Dulm van, J., W.J. Krijgsveld, H.J. Leegemaate, H.A.M. Liesker, G. Wijers, *Geïllustreerde Atlas van de Japanse kampen in Nederlands-Indië, 1945-1947*. Purmerend: Asia Maior, 2000.
- Fasseur, Cees, 'Hoeksteen en struikelblok. Rassenonderscheid en overheidsbeleid in Nederlands-Indië' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jaargang 105, nr. 4, 2, 1992, 218-242.
- Foray, Jennifer L., 'A Unified Empire of Equal Parts: The Dutch Commonwealth Schemes of the 1920s-1940s' in: *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, volume 21, nr. 2, 259-284.
- Frakking, Roel, "Who wants to cover everything, covers nothing": the organization of indigenous security forces in Indonesia, 1945-1950' in: *Journal of Genocide Research*, volume 14, nr. 3-4, 2012, 337-358.
- Frederick, William, 'The killing of Dutch and Eurasians in Indonesia's National Revolution (1945-1949): a "Brief genocide reconsidered"', *Journal of Genocide Research*, volume 14, nr. 3-4, 2012, 359-380.
- Frederick, William H.; Antlöv, Hans.; Tønnesson, Stein, 'The man who knew too much : Ch.O. van der Plas and the future of Indonesia, 1927-1950' in: *Imperial policy and Southeast Asian nationalism 1930-1957*, Surrey: Curzon Press, 1995, 34-62.
- Frederick, William, 'Shadow of an Unseen Hand. Some Patterns of Violence in the Indonesian Revolution, 1945-1949' in: Freek Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of Violence in Indonesia. Contemporary Violence in Historical Perspective*. Leiden: KITLV Press, 2002, 33-62.
- Frederick, William H., *Visions and heat. The making of the Indonesian revolution*, Athens: Ohio University Press 1989.
- Gerlach, Christian, 'Introduction' in: *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-Century World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 1-14.
- Giebel, C., *Morotai. De bevrijding van de Grote Oost en Borneo*, Franeker: Wever, 1976.
- Giebels, Lambert. *Soekarno, Nederlandsch onderdaan. Een biografie 1901-1950*, Amsterdam: Bert Bakker, 1999.
- Goor van, J. (ed.), *The Indonesian Revolution*. Conference Papers Utrecht, 17-29 June 1986. Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers, 1986, jaargang 7, nr. 2/3.
- Gotō Ken'ichi, *Tensions of Empire: Japan and Southeast Asia in the Colonial and Postcolonial World*, Singapore: University Press Singapore 2003.
- Goto, Ken'ichi, 'Caught in the middle: Japanese attitudes toward Indonesian independence in 1945', in: *Journal of Southeast Asian Studies*, volume 27, nr. 1, 1996, 37-48.
- Groen, Petra, Anita van Dissel, Mark Loderichs, Rémy Limpach, Thijs Brocades Zaalberg, *Krijggeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010*. Amsterdam: Boom, 2021.
- Groen, Petra, 'Colonial warfare and military ethics in the Netherlands East Indies, 1816-1941', in: *Journal of Genocide Studies*, vol. 14, nr. 3-4, 2012, 277-296.
- Groen, P.M.H., *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950*.

- 's-Gravenhage: SDU, 1991.
- Groen, P.M.H., "Patience and bluff": de bevrijding van de Nederlandse burgergeïnterneerden op Midden-Java (augustus-december 1945); in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis, Landmachtstaf*, nr. 8, 1985, 91-154.
- Groeneboer, Kees, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950*. Leiden: KITLV, 1993, 474-477.
- Gunawan, Riyadi, 'Jagoan dalam Revolusi kita' in: *Prisma*, 8 augustus 1981, 41-50.
- Haas, Paula de, *Indo-Europeanen in Malang buiten de Japanse kampen, 9 maart 1942-31 juli 1947*, scriptie Leiden, december 1992.
- Hadi, Nur en Sutopo, *Perjuangan total brigade IV. Pada perang kemerdekaan di karesidenan Malang*. Malang: Brawijaya, 1997.
- Hagen, Piet, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 2018.
- Han Bing Siong, 'Sukarno-Hatta versus de Pemuda in the first months after the surrender of Japan (August-November 1945)', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol. 156, nr. 2, 2000, 233-273.
- Han Bing Siong, 'Captain Huyer and the massive Japanese arms transfer in East Java in October 1945', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde / Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, vol. 159, nr. 2-3, 2003, 291-350.
- Han Bing Siong, 'The Indonesian need of arms after the proclamation of independence', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde / Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, vol. 157, nr. 4, 2001, 799-830.
- Han Bing Siong, 'The secret of major Kido; The battle of Semarang, 15-19 October 1945', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde / Journal of the Humanities and Social Sciences of Southeast Asia*, vol. 152, nr. 3, 1996, 382-428.
- Han Bing Siong, *Geschiedenis van de vijfdaagse strijd in Semarang, 14-19 oktober 1945*, Rijswijk: Stichting Reünisten HBS Semarang 1995.
- Hanifah, Abu, *Tales of a revolution*, Sydney/London: Angus and Robertson, 1972.
- Harinck, Christiaan, Nico van Horn en Bart Lutikhuis, 'Wie telt de Indonesische doden?'; in: *De Groene Amsterdammer*, nr. 30, 26 juli 2017.
- Harvey, Barbara S., 'South Sulawesi: puppets and patriots', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity*, Honolulu: University of Hawaii Press, Honolulu 1985, 207-235.
- Harsono, Ganis, *Recollections of an Indonesian diplomat in the Sukarno era*, (C.L.M. Penders and B.B. Hering red.), St. Lucia, University of Queensland Press, 1977.
- Hasan, *Sabriah. Andi Makkasau. Menakar harga 40.000 jiwa*. Yogyakarta: Penerbit Ombak, 2010.
- Hatta, Mohammad (edited by C.L.M. Penders), *Indonesian patriot. Memoirs*, Singapore: Gunung Agung, 1981.
- Heidhues, Mary Somers *Golddiggers, farmers, traders in the "Chinese Districts" of West Kalimantan, Indonesia*, Ithaca/New York: Cornell University, 2003.
- Heidhues, Mary Somers, 'Anti-Chinese violence in Java during the Indonesian Revolution, 1945-49', in: Bart Lutikhuis and Dirk A. Moses, ed., *Colonial counterinsurgency and mass violence. The Dutch Empire in Indonesia*, London and New York: Routledge 2014, 155-175.
- Hering, Bob, *Soekarno. Founding father of Indonesia 1901-1945*, Leiden: KITLV Press, 2002.
- Hoek, Anne-Lot, *De strijd om Bali. Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid 1846-1950*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2021.
- Houben, Vincent, 'A torn soul. The Dutch public discussion on the colonial past in 1995', in: *Indonesia*, vol. 63, 1997, 47-66.
- Houwer, A.C.M., *Propaganda en politiek. De regeringsvoorlichtingsdienst in Nederlands-Indië 1945-1950*. Utrecht: Universiteit Utrecht, 1986.

- Hudiyanto, R. Rezia, *Pemerintah kota masyarakat bumiputra kota Malang, 1914-1950*. Yogyakarta: Universitas Gadjah Mada, 2009.
- Ibrahim, Julianto, *Bandit dan pejuang di simpang Bengawan: kriminalitas dan kekerasan masa revolusi di Surakarta*, Wonogiri: Bina Citra Pustaka, 2004.
- IJzereef, Willem, *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*, Dieren: De Bataafsche Leeuw, 1984.
- Imandt, Florence, *'De onverbloemde waarheid'? Interne legervoorlichting met betrekking tot Indonesië 1945-1950, en de relatie met moreel*. Erasmus Universiteit Rotterdam, 1988.
- Immerzeel, Bert, 'Bersiap: de werkelijke cijfers', in: *Java Post*, 7 februari 2014.
- Immerzeel, Bert, 'Het vuur van de bersiap', *Java Post*, 24 januari 2019.
- Isnaeni, Hendri F., 'Cincang masa perang' in: *Historia*, 27 juli 2011.
- s'Jacob, E.H., 'Om de eenheid van het koninkrijk. Onze opdracht eischt ervaring, behoedzaamheid en beleid' in: *Pen Gun*, 11 april 1946.
- s'Jacob, E.H., 'Een zuiveringsactie en haar aspecten', in: *Pen Gun*, 1 maart 1946.
- s'Jacob, E.H., 'Tekort aan onderscheidingsvermogen. Nederland heeft in den Archipel zijn taak - maar ook zijn historisch recht' in: *Pen Gun*, 2 november 1945.
- Jansen Hendriks, G., *Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms 1912-1962*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2014.
- Jansen Hendriks, Gerda, 'Not a colonial war': Dutch film propaganda in the fight against Indonesia, 1945-1949', in: Bart Lutikhuis en A. Dirk Moses (eds.), *Colonial counterinsurgency and mass violence. The Dutch empire in Indonesia*, Routledge, Londen en New York, 198-213.
- Jong, J.J.P. de, *Avondshot. Hoe Nederland zich terugtrok uit zijn Aziatisch imperium*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Jong, J.J.P. de, 'De bersiap-periode', in: P.J. Drooglever, red., *Indisch intermezzo. Geschiedenis van de Nederlanders in Indonesië*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1991, p. 81-99.
- Jong, Loc de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU, 1969-1996.
- Kaaij van der, Meindert, 'De Bersiap: een vergeten golf van etnisch geweld', in: *Trouw*, 18-11-2013.
- Kahin, Audrey R., 'Introduction' in: *Regional Dynamics of the Indonesian Revolution. Unity from Diversity*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1985, 1-21.
- Kahin, Audrey R., 'West Sumatra: outpost of the Republic', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity*, University of Hawaii Press, Honolulu 1985, p. 145-176.
- Kartodirdjo, Sartono, Marwati Djoened Poesponegoro en Nugroho Notosusantoso (eds.), *Sejarah Nasional Indonesia*. Volume 6: *Zaman Jepang dan Zaman Republik Indonesia*, Jakarta: Balai Pustaka, 1975 (heruitgegeven 2008).
- Kecik, Hario, *Pertempuran Surabaya*. Yogyakarta Abhiseka Dipantara, 2012.
- Kementerian Penerangan (Indonesia), *Propinsi Sulawesi*, Kementerian Penerangan, Jakarta 1953.
- Kemperman, Jeroen, 'De slachtoffers van de Bersiap, 16 mei 2014', op: www.niod.nl
- Keppy, Peter. *Sporen van vernieling. Oorlogsschade, roof en rechtsberstel in Indonesië 1940-1957*. Amsterdam: Boom, 2006.
- Knight, G. Roger, 'Death in Slawi: The 'Sugar Factory Murders'', Ethnicity, Conflicted Loyalties and the Context of Violence in the Early Revolution in Indonesia, October 1945 in: *Itinerario*, volume 41, nr. 3, 606-626.
- Kok, René, Erik Somers, Louis Zweers, *Koloniale oorlog 1945-1949. Van Indië naar Indonesië*. Amsterdam: Carrera, 2015.
- Krimp, Renske. *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2016.
- Kwisthout, Jan-Karel, *De Mardijkers van Tugu en Depok: vrijmaking, bevrijding en merdeka*. Zoetermeer:

Lecturium Uitgeverij. 2018

- L., H., 'Nederland en de Japanse erfenis' in: *Pen Gun*, 22 augustus 1946.
- Lagrou, Pieter, 'Loe de Jong, of de professionele strategieën van een publieke intellectueel in Koude Oorlogstijd' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, vol. 130, nr. 3, 2015, 79-90.
- Langenberg, Michael van, 'East Sumatra: accommodating an Indonesian nation within a Sumatran residency', in: Audrey R. Kahin, ed., *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1985, 113-143.
- Legge, J.D., *Sukarno; A political biography*, Singapore: Archipelago Press, 2003.
- Limpach, Remy, *De brandende kampongs van generaal Spoor*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Locher-Scholten, Elsbeth, 'Interraciale ontmoetingen naar sekse in Nederlands-Indië. De onmacht van het getal' in: Esther Captain, Marieke Hellevoort, Marian van der Klein (red.), *Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië*. Hilversum: Verloren, 2000, 15-21.
- Lohnstein, Marc, *Royal Netherlands East Indies Army 1936-1942*. Oxford: Osprey Publishing, 2018.
- Lucas, Anton, *One soul one struggle. Region and revolution in Indonesia*, Sydney: Allen and Unwin, 1991.
- Lynn Gibbings, Sheri and Fridus Steijlen, 'Colonial Figures: Memories of Street Traders in the Colonial and Early post-Colonial Periods' in: *Public History Review*, vol. 19, 2012, 63-85.
- Maas, Michiel, 'Het Indonesische geweld kwam niet uit de lucht vallen' in: *De Volkskrant*, 15 januari 2022.
- Mak, Geertje, Marit Monteiro en Liesbeth Wesseling, 'Child separation. (Post)Colonial Policies and Practices in the Netherlands and Belgium' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, volume 135, nr. 3-4, (special issue) 2020, 4-28.
- Mark, Ethan, *The Japanese Occupation of Indonesia in the Second World War: A Transnational History*, Bloomsbury Press, New York/Londen 2018.
- Marle van, A., 'De groep van Europeanen in Nederlands-Indië, iets over ontstaan en groei' in: *Indonesië*, jaargang 5, nr. 2, 1951, 97-121.
- Mattalatta, Andi. *Meniti Siri' dan Harga Diri: Catatan dan Kenangan*. Jakarta: Khasanah Manusia Nusantara. 2003.
- Mashuri, *Daerah Malang selatan pada masah perang kemerdekaan 1947-1949*. Depok: Universitas Indonesia, 2004.
- Meelhuisen, W., *Revolutie in Soerabaja. 17 augustus-1 december 1945*. Zutphen: Walburg Pers, 2000.
- McGregor, Katherine E., *History in Uniform. Military Ideology and the Construction of Indonesia's Past*. Leiden: KITLV Press, 2007.
- McMillan, Richard, *The British Occupation of Indonesia 1945-1946. Britain, the Netherlands and the Indonesian Revolution*. London and New York: Routledge, 2005.
- Mennecke, Martin, 'Genocide en het internationaal recht', in Barbara Boender en Wichert ten Have (red.), *De holocaust en andere genociden. Een inleiding*, Amsterdam: Amsterdam University Press, Amsterdam 2012, 145-162.
- Molen van der, Pia, *Researchrapport documentaire tweeluik Archief van Tranen*. Zonder plaats: Pia Media, 2011-2012.
- Mook, H.J. van, *The stakes of democracy in South-east Asia*, London: Allen&Unwin.
- Moor de, J.A., *Generaal Spoor. Triomf en tragiek van een legercommandant*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Moor de, J.A., *Westerling's oorlog. Indonesië 1945-1950*, Uitgeverij Balans, 1999, Amsterdam.
- Nasution, A.H., *Sekitar perang kemerdekaan Indonesia*, Jil. I, Proklamasi, Angkasa, Bandung 1977.
- Natzir Said, Muhammad. *Korban 40.000 Jiwa di Sulawesi Selatan: S.O.B. 11 Desember 1946 Penyebab Banjir Darab dan Lautan Api*. Bandung: Alumni. 1985.
- Nish, Ian, 'British-Japanese dilemmas in South East Asia after 1945', in: Hugo Dobson en Kosuge Nobuko, *Japan and Britain at war and peace*, Routledge, Londen en New York 2009, 69-81.
- Norel, Okke, *En, ...hoe was het daarbuiten? Buiten de Japanse kampen en in de bersiap (1941-1949). Een te weinig gestelde vraag. Een bibliografie*, Winterswijk: uitgave in eigen beheer, 2001.
- Ooi Keat Gin, *Post-war Borneo, 1945-1950. Nationalism, empire and, state-building*, Londen en New York:

- Routledge, 2013.
- Oostindie, Gert, *Soldaat in Indonesië 1945-1950. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis*. Amsterdam: Prometheus, 2016.
- Padmodiwiryo, Suhario, *Memoar Hario Kecil. Autobiografi seorang mahasiswa prajurit*, Jakarta: Yayasan Obor, 1995.
- Padmodiwiryo, Suhario, (translated by Frank Palmos), *Revolution in the city of heroes. A memoir of the battle that sparked Indonesia's national revolution*, NUS Press, Singapore 2016.
- Pagee van, Marjolein, *Bung Tomo: War Criminal or Hero? Dutch and Indonesian Views on the Violence in Surabaya 1945*. Leiden: Master Thesis University of Leiden, 2018.
- Palmos, Frank, *Surabaya 1945: Sakral Tanahku*, Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia, 2016.
- Palmos, Francis, *Surabaya 1945: Sacred Territory. Revolutionary Surabaya as the Birthplace of Indonesian Independence*. Perth: PhD-thesis University of Western Australia, 2011.
- Patan, Lahadjdji, *Sulawesi dan Pahlawanannya*. Jakarta: Yayasan Kesejahteraan Generasi Muda Indonesia, 1967.
- Pawily, Sarita, *Sejarah Perjuangan Angkatan '45 di Sulawesi Selatan*. Ujung Pandang: Dewan Harian Daerah Angkatan '45 Propinsi Sulawesi Selatan, 1987.
- Pawily, Sarita, *Arus Revolusi di Sulawesi Selatan*, Zonder platas: Gita Karya, 1987.
- Poelgeest van, L., *Japanese besognes. Nederland en Japan 1945-1975*, Den Haag: SDU, 1999.
- Poelgeest van, Bart, 'Figuranten op het Indische toneel. De Japanners in Nederlands-Indië 1946-1949', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen (red.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië*, Den Haag: SDU, 1996, 95-107.
- Poelgeest van, Bart, 'Oosters stille dwang. Teverggesteld in de Japanse bordelen van Nederlands-Indië.' in: *ICODO-Info*, jaargang. 10, nr. 3, 1993, 13-21.
- Poeze, Harry A., 'Walking the tightrope: internal Indonesian conflict, 195-1949', in: Bart Luttkhuis and Dirk A. Moses, ed., *Colonial counterinsurgency and mass violence. The Dutch Empire in Indonesia*, London and New York: Routledge, 2014, 176-197.
- Poeze, Harry A, *Verguisd en vergeten. Tan Malaka, de linkse beweging en de Indonesische revolutie, 1945-1949*, deel I, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2007.
- Poeze, Harry A. e.a., *In het land van de overheerser I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950*. Dordrecht/Providence: Foris Publications, 1986.
- Post, Peter, en Elly Touwen-Bouwsma, *Japan, Indonesia and the war. Myths and reality*, Leiden: KITLV Press, 1997.
- Purwanto, Bambang, 'Oude en nieuwe stadsbeelden. Veranderingen in de Indonesische stedelijke symboliek' in: Els Bogaerts en Remco Raben (red.), *Van Indië tot Indonesië*. Amsterdam: Boom, 2007, 65-76.
- Purwanto, Bambang, *Yogyakarta pada masa Jepang: menulis sejarah kehidupan sehari-hari dan historiografi yang manusiawi*. Yogyakarta: paper voor het seminar 'Tinjauan historis sosio kultural Yogyakarta pada masa pendudukan Jepang' in Museum Benteng Yogyakarta, 2009.
- Raben, Remco en Peter Romijn, *Talen van geweld. Stille, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd 1945-1949*. Amsterdam: AUP, 2022.
- Raben, Remco, 'Epilogue: on genocide and mass violence in colonial Indonesia', in: Bart Luttkhuis en Dirk Moses, *Mass violence and the end of the Dutch colonial empire*, 2012, pp.
- Raben, Remco, 'Hoe wordt men vrij? De lange dekolonisatie van Indonesië', in: Els Bogaerts en Remco Raben (red.), *Van Indië tot Indonesië*, Amsterdam 2007, 13-25.
- Raben, Remco (red.), *Beelden van de Japanse bezetting in Indonesië. Persoonlijke getuigenissen en publieke beeldvorming in Indonesië, Japan en Nederland*, Zwolle: Waanders, 1999.
- Rachman, Ansar, ea., *Tanjungpura Berdjungang: Sedjarah Kodam XII/Tanjungpura Kalimantan Barat*, Pontianak: zonder uitgever, 1970.
- Reid, Anthony, *The Indonesian national revolution, 1945-1950*. Plaats: uitgever?, 1974.

- Reid, Anthony, *The blood of the people: revolution and the end of traditional rule in northern Sumatra*. Singapore: NUS Press, 2014.
- Reid, Anthony, 'Australia's hundred days in South Sulawesi', in: D. Chandler en M.C. Ricklefs (eds.), *Nineteenth and twentieth century Indonesia. Essays in honour of professor J.D. Legge*, Clayton: Monash University, 1986, 201-224.
- Reid, Anthony en Oki Akira, *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945*, Athens: Ohio University Press, 1986.
- Remmelink, W.G.J., 'The emergence of the new situation: the Japanese army on Java after the surrender' in: *Militaire Spectator*, jaargang 148, nr. X, 1978, 49-66.
- Ricklefs, M.C., *A History of Modern Indonesia*. London: Macmillan, 1981.
- Riza, Chairul, *Radio Pemberontakan dan Perannya dalam Revolusi Kemerdekaan di Surabaya 1945-1947*. Surabaya: Universitas Airlangga, 2006.
- Robinson, Geoffrey, *The dark side of paradise. Political violence in Bali*, Ithaca/London: Cornell University Press, 1995.
- Robinson, Tjalie. *Tjies*. Den Haag: H.P. Leopolds Uitgeversmaatschappij, 1958.
- Romijn, Peter, *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Saleh La Hade, Mohammed. 'Korban 40.000 Jiwa di Sulawesi Selatan dan artinya bagi perjuangan Kemerdekaan Republik Indonesia', article in *Seminar Sejarah Perjuangan Rakyat Sulawesi Selatan Menentang Penjajahan Asing*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, 1983.
- Scagliola, Stef, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking*. Amsterdam: Balans, 2002.
- Scagliola, Stef, 'Cleo's 'unfinished business': coming to terms with Dutch war crimes in Indonesia's war of independence' in: *Journal of Genocide Research*, volume 14, nr. 3-4, 419-439.
- Schaik, A. van, *Malang. Beeld van een stad*, Asia Maior: Purmerend 1996.
- Schulte Nordholt, Henk, 'A genealogy of violence' in: Freck Colombijn en J. Thomas Lindblad (eds.), *Roots of Violence in Indonesia. Contemporary Violence in Historical Perspective*. Leiden: KITLV Press, 2002, 33-62.
- Schulte Nordholt, Henk, 'Een staat van geweld', Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam: 2000.
- Semelin, Jacques, *Purify and destroy. The political uses of massacre and genocide*, New York: Columbia University Press, 2007.
- Shibata, Yaichiro, 'Surabaya after the surrender', in: Anthony Reid en Oki Akira, *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945*. Athens: Ohio University, 1986, 341-374.
- Smit, Herman, *Gezag is gezag. Kanttekeningen bij de houding van de gereformeerden in de Indonesische kwestie*. Hilversum: Verloren, 2006.
- Shigetada, Nishijima, 'The independence proclamation in Jakarta', in: Anthony Reid en Oki Akira (red.), *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945*, Athens: Ohio University, 1986, 299-324.
- Shizuo, Miyamoto, 'Army problems in Java after the surrender', in: Anthony Reid en Oki Akira (red.), *The Japanese experience in Indonesia. Selected memoirs of 1942-1945*, Athens: Ohio University, 1986, 325-340.
- Siauw Tiong Djin, *Siauw Giok Tjhan. Bicultural leader in emerging Indonesia*, Clayton: Monash University Publishing, 2018.
- Sjahrir, Soetan. *Onze strijd*. Amsterdam: Perhimpunan Indonesia/Vrij Nederland, 1946.
- Sophiaan, Manai. *Apa Yang Masih Teringat*. Jakarta: Yayasan Mencerdaskan Kehidupan Bangsa. 1991.
- Sophiaan, Manai. *Hari-hari Pertama Pendaratan NICA di Sulawesi Selatan*, memoir-article in *Sulawesi dan Pahlawanannya*. Jakarta: Yayasan Kesejahteraan Generasi Muda Indonesia, 1967.
- Spector, Ronald H., *In the ruins of empire. The Japanese surrender and the battle for postwar Asia*. New York: Random House, 2008.
- Spoor-Dijkema, Mans, *Achterafkalkelen de kippen. Herinneringen aan Generaal KNIL S.H. Spoor, Legercommandant in Nederlands-Indië 30 januari 1946-25 mei 1949, opgetekend door zijn weduwe*, Amsterdam: De

- Bataafsche Leeuw, 2004.
- Steedly, Mary Margaret, 'The Golden Bridge' in: *Rifle Reports. A story of Indonesian Independence*. Oakland: University of California Press, 2013, 22-42.
- Sudjarwo, 'Portret diri pemuda dalam Revolusi kita' in: *Prisma*, 8 augustus 1981, 22.
- Termorshuizen, G.P.A., *Tropenstijl. Amusement en verstrooing in de (post)koloniale pers*. Leiden: KITLV Press, 2011.
- Touwen-Bouwsma, Elly, *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Touwen-Bouwsma, Elly, 'De opvang van de burgergeïnterneerden op Java en Sumatra (15 augustus 1945-15 april 1946)', in: Elly Touwen-Bouwsma en Petra Groen (red.), *Tussen Banzai en Bersiap. De afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië*, Den Haag: SDU, 1996, 25-42.
- Triyana, Bonnie, 'Schrap de term 'Bersiap' want die is racistisch' in: *NRC*, 10 januari 2022;
- Velden van, Dora, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Franeker: Wever, 1985.
- Vellinga, Henrike, 'Wij hadden daar een historische verantwoordelijkheid': de Bersiap-periode (1945-1946) in *memoires en dagboeken van Nederlandse militairen*, scriptie Universiteit Leiden 2020.
- Vickers, Adrian, *A history of modern Indonesia*, Cambridge University Press, New York 2013.
- Vosveld, Amber, *De Vereniging Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2008.
- Wahid, Abdul, 'The untold story of the Surabaya battle of 1945' in: *Jakarta Post*, 12 november 2013.
- Williams, Michael C., 'Banten: "Rice debts will be repaid with rice, blood debts with blood"', in: Audrey R. Kahin, (ed.), *Regional dynamics of the Indonesian revolution. Unity from diversity*, Honolulu: University of Hawaii Press, 1985, 55-81.
- Williams, Michael Charles, *Communism, religion and revolt in Banten*, Athens: Ohio University, 1990.
- Westerbeek, Loes, 'Indische Identity in Australia' in: Nonja Peters (ed.) *The Dutch Down Under 1606-2006*. Sydney: Wolters Kluwer: 2006, 254-275.
- Willems, Wim, *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Withuis, Jolande, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2002.
- Woodburn Kirby, S., *The war against Japan, V, The surrender of Japan*, London: Her Majesty's Stationary Office, 1969.
- Zara, Muhammad Yuanda, 'Trust me, this news is indeed true': representations of violence in Indonesian newspapers during the Indonesian revolution, 1945-1948', in: Bart Luttikhuis and Dirk A. Moses, (eds.), *Colonial counterinsurgency and mass violence. The Dutch Empire in Indonesia*, London and New York: Routledge, 2014, 214-239.
- Zara, Muhammad Yuanda, 'Gallant British-indians, Violent Indonesians: British-indonesian Conflict in Two British Newspapers, The Fighting Cock and Evening News (1945-1946)' in: *Patrawidya, seri penerbitan penelitian sejarah dan budaya*, vol. 16, nr. 4, 2015, 515-528.
- Zara, Muhammad Yuanda, *Voluntary participation, state involvement: Indonesian propaganda in the struggle for maintaining independence, 1945-1949*, Amsterdam: PhD-thesis University of Amsterdam, 2016.
- Zhou, Taomo, *Migration in time of revolution. China, Indonesia and the Cold War*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2018.
- Zweers, Louis, *De gecensureerde oorlog. Militairen versus de media in Nederlands-Indië 1945-1949*. Zutphen: Walburg Pers 2013.

E G O D O C U M E N T E N

- Berduri, Tjamboek, (pseudoniem van Kwee Thiam Tjing), *Indonesia dalem Api dan Bara*, Jakarta: Elkasa, 2004.
- Brendgen, J.H.J., *Belevenissen van een K.N.I.L-officier in de periode 1942-1950. Belevenissen vóór en bij politieke acties*, Haarlem: uitgave in eigen beheer, 1980.

- Fabricius, Johan, *Hoe ik Indië terugvond*. Den Haag: Leopolds, 1947.
- Fusmama, Takao, *A Japanese memoir of Sumatra, 1945-1946: love and hatred in the liberation war*, Ithaca/New York: Cornell University 1993.
- Hazekamp, F.C., *Twee broers, twee luitenants in Indië. Verslag van de militaire diensttijd van de broers Ted en Frans Hazekamp in Engeland en Nederlands Oost Indië*. Zonder plaats, zonder uitgever, 2008.
- Jalhay, S.M., *Allen zwijgen. Van merdeka en Andjing-Nica tot APRA*. Hillegom: Gevana, 1989.
- Jonge de, M., *Mijn Ruiters. Ervaringen als commandant van het 4e Eskadron Pantserwagens Huzaren van Boerel tijdens de politonelle acties (1947-1949) in toenmalig Nederlands-Indië*. Zierikzee: stichting Cultureel Erfgoed De Jonge, 2008.
- Moll, Hans, *Sluipschutters in de tuin. Een Indische geschiedenis*. Zutphen: Walburg Pers, 2021, 170.
- Moscou-De Ruiters, M., *Vogelvrij*, Fibula van Dishoeck, Weesp 1984.
- Polmans, Jot, *De brutale reis. De eerste tocht naar een nieuwe wereld*. Meppel: Roelofs van Goor, 1947.
- Peters, Nonja, *The Christian Slaves of Depok. A Colonial Tale Unravels*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2021.
- Peters, Nonja. *Depok. De droom van Cornelis Chastelein*. Volendam: LM Publishers, 2019.
- Saveur, Martje. *Het koffertje van mijn moeder. Herinneringen aan Indië*. Bloemendaal: Schaep14, 2017.
- Sprang van, Alfred, *En Soekarno lacht...! 's-Gravenhage*: W. van Hoeve, 1946.
- Stevens, J.A. en Ben Grevedamme, *Vrij; een verzameling foto's uit Indië van den foto-journalist van den Marine-Voorlichtingsdienst Luit. ter zee 3^e kl. J.A. Stevens met brieven van Ben Grevedamme* Deventer: zonder uitgever, 1946.
- Toer, Pramocdya Ananta, e.a., *Kronik Revolusi Indonesia*, Jilid I (1945), Jakarta: Gramedia 1999.
- Wiersema, Bert. *De vergeten strijd van '45-'50*. Barneveld: De Vuurbaak, 1998.

K R A N T E N

Amerikaans

New York Times, 5 september 1945, 5 oktober 1945.

Nederlands-(Indisch)

Algemeen Handelsblad, 24 december 1949.

Algemeen Indisch Dagblad, 2 mei 1947, 10 september 1947.

Avondpost, 2 februari 1913.

Dagblad, passim.

Java-bode, nieuws, handels- en advertentieblad voor Nederlands-Indië.

Locomotief, Samarangsch handels- en advertentieblad, 5 december 1949.

Maasbode (Rotterdam), 18 december 1948.

Nieuw Nederland, 13 januari 1949.

Nieuwe Apeldoornsche courant, 23 augustus 1947.

Nieuwe Courant, 3 en 6 mei 1947, 20 november 1948, 21 en 24 december 1949.

Nieuwsblad van het Zuiden, 21 december 1949.

Nieuwsblad voor Sumatra, 1 juli 1948.

Nieuwsgier, 20-10-1945.

Parool, 9 december 1949.

Preangerbode, 2 januari 1947.

Provinciale Drentsche en Asser Courant, 8 mei 1947.

Standaard, 26 juli 1947.

Telegraaf, 8 en 11 november 1949.

Volkskrant, 10 november 1949.

Indonesisch

Asia Raya, 1942-1945.

Atjeh Sinbun, 1942-1943, 1945.
Bali Sinbun, augustus 1945.
Banteng, november 1945.
Berdjoeang, november 1945.
Berita Gunseikanbu, september 1945.
Berita Indonesia, 1945-1946.
Berita Repoeblik Indonesia, 1945-1946.
Djawa Baroe, 1943-1945.
Djiwa Repoeblik, 1945.
Gelora Rakjat, 1946.
Merah Poetih, 18 en 27 oktober 1945.
Merdeka, 12 oktober 1945.
Mimbar Merdeka, 1946.
Minggoean Merdeka, 1946.
Nippon Times, 15 oktober 1945.

ARCHIEVEN EN COLLECTIES

Australian War Memorial (AWM), Canberra

Collectie 52: 2nd Australian Imperial Force (AIF) and Citizen Military Forces (CMF) unit war diaries, 1939-1945

Beeld en Geluid, Hilversum

Museum Brawijaya, Malang

Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve, Parijs

Série Asie-Océanie, Sous-série Indonésie, Période 1944-1955, Cote 129QO

Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Nijmegen

Collectie 75: KomMissie Memoires (KMM)

Universiteitsbibliotheek Leiden

Bijzondere Collecties: Collectie Willem IJzereef

Database Nederlandse Geweldsincidenten, gebaseerd op systematisch onderzoek in 659 gepubliceerde ego-documenten (2017), Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), in verband met copyright en privacy beperkt toegankelijk. Voor toegang: kitlv@kitlv.nl

Oral History Archive, Stichting Mondelinge Geschiedschrijving Indonesië (SMGI), Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV)

National Archives, Kew, Londen (NA Kew)

War Office 203: South East Asia Command: Military Headquarters Papers, Second World War

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

Collectie 2.19.286: Nederlandse Rode Kruis-Informatiebureau, afdeling A en gedeponeerde archieven met betrekking tot Nederlands-Indië

Collectie 2.03.01: Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP)

Collectie toegang 2.13.197: Ministerie van Defensie, Diensten Protestantse en Rooms-Katholieke Geestelijke Verzorging

Collectie 2.10.62: Netherlands Forces Intelligence Service [NEFIS] en Centrale Militaire Inlichtingendienst [CMI] in Nederlands-Indië

Collectie 2.10.37.02: Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) 1945-1950

Collectie 2.21.266: Ch.O. van der Plas

Collectie 2.10.17: Procureur-Generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië

Collectie 2.10.14: Algemene Secretarie van de Nederlands-Indische Regering en de daarbij gedeponeerde

- de Archieven
 Collectie 2.13.132: Ministerie van Defensie: Strijdkrachten in Nederlands-Indië
 Collectie 2.10.36.15: Ministerie van Koloniën: Indisch Archief, Serie V
 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag
 Collectie 509: Dekolonisatie van Nederlands-Indië (1945-1950)
 Collectie 545: Egodocumenten Nederlands-Indië 1945-1950 (collectie Sweep)
 Collectie 557: Geestelijke verzorging in de krijgsmacht
 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), Amsterdam
 Collectie 400 Indische Collectie (IC)
 Collectie 401: Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten
 Digitale database Indonesische kranten 1942-1947
 ODGOI-project: Getuigen & Tijdgenoten, database bersiapslachtoffers
 Stichting Pelita, Diemen
 Sociale rapportages in het kader van Wet Uitkering Vervolgingslachtoffers (WUV) en Wet Uitkering Burgeroorlogslachtoffers (WUBO)
 Het Utrechts Archief (HUA), Utrecht
 Collectie 1133: Generaal Deputaatschap voor de Zending, Zendingsbureau, Zendingcentrum en aanverwante instellingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland

NASLAGWERKEN / BRONNENUITGAVEN

- Post, Peter, e.a., red., *The encyclopedia of Indonesia in the Pacific War*, London and Boston; Brill, 2010.
De excessennota: nota betreffende het archiefonderzoek naar de gegevens omtrent excessen in Indonesië begaan door Nederlandse militairen in de periode 1945-1950. Ingeleid door Jan Bank. Den Haag, SDU, 1995.
Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950 (NIB).
Volkstelling 1930 van Nederlandsch-Indië. Batavia: 1933-1936.

WEBSITES

- https://en.wikipedia.org/wiki/Kalibata_Heroes_Cemetery
<https://www.federatie-indo.nl/22-01-11/>
<https://historia.id/politik/articles/cincang-masa-perang-vVNkv/page/2>
<https://javapost.nl/>
<https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2020/01/Lijst-met-gepubliceerde-egodocumenten-Indieveteranen-7-januari-2020.pdf>
<https://www.kitlv.nl/wp-content/uploads/2017/07/Overzicht-doden-versie-14-juli-2017.pdf>
<https://kukb.nl/artikelen/stichting-k-u-k-b-doet-aangifte-tegen-het-rijksmuseum>
<https://www.oorlogsgravenstichting.nl/geschiedenis>
<https://oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/roos-engelenburg/>
<https://pia-media.nl/projecten/archief-van-tranen-project/>
<https://www.hansvervoort.nl/article/1003/Dodentocht-in-de-bergen>
<https://www.veteranri.go.id>

Dankwoord

Wij hebben veel gehad aan de scherpe en deskundige opmerkingen van Elly Touwen-Bouwsma, Harry Poeze, Rémy Limpach, Bert Immerzeel, Esther Zwinkels, Frank van Vree, Gert Oostindie en Ben Schoenmaker die (delen van) het manuscript hebben meegelezen. Dank ook aan Anne-Lot Hoek, Maaïke van der Kloet, Azarja Harmanny voor hun adviezen en aan Abdul Wahid en Muhammad Yuanda Zara voor de interessante gesprekken die de focus van ons onderzoek hebben aangescherpt. Gesprekken met Henk Beekhuis, Mary van Delden, Trudy Mooren en Harry Poeze hebben ons eveneens verrijkt. Graag willen we verder ook onze grote waardering uiten voor onze Indonesische collega's die deelnamen aan het regiostudies project: Bambang Purwanto, Abdul Wahid, Satrio Dwicahyo, Yulianti, Uji Nugroho Winardi, Taufik Ahmad, Galuh Ambar, Maiza Elvira, Farabi Fakhri, Aprianti Harahap, Sarkawi B. Husain, Julianto Ibrahim, Tri Wahyuning M. Irsyam, Gayung Kasuma, Erniwati Nur, Mawardi Umar, Muhammad Yuanda Zara. De discussies met jullie hebben onze kijk op de gebeurtenissen tijdens de Indonesische revolutie verruimd en ons op nieuwe sporen gezet. En dan onze Nederlandse collega's waarmee we twee keer de reis naar Indonesië hebben gemaakt: Martijn Eickhoff, Anne van der Veer, Roel Frakking, Anne Lot-Hoek, Ireen Hoogenboom, Hans Meijer, Henk Schulte Nordholt.

Met dank aan de redactieraad en aan Robert Cribb, Petra Groen, Jan Hoffenaar en Henk Schulte Nordholt van de Wetenschappelijke Adviescommissie voor hun kritische commentaar en waardevolle suggesties op eerdere versies van dit manuscript

Voorts danken we onze stagiairs en onderzoeksassistenten voor hun belangrijke ondersteuning en prettige samenwerking tijdens het onderzoek. In Indonesië: Muhammad Alif Ichsan, Oktoriza Dhia, Tia Farahdiba en Antonia Asta Gaudi. In Nederland: Bastiaan van den Akker, Maarten van den Bent, Nuranisa Halim, Thirza van Hofwegen en John Soedirman.

Voor vertalingen danken wij: Tia Farahdiba, Taufiq Hanafi en John Soedirman.

Veel dank gaat uit Ron Habiboe en Chrissy Flohr voor de tomeloze inzet en enorme toewijding waarmee zij tot op het laatste moment hebben gewerkt aan het samenstellen van het bestand met de slachtoffers aan Nederlandse kant. Marijn Versteegen, Daanjan Wisselink en Maarten van der Bent hebben ook een grote bijdrage geleverd aan de samenstelling hiervan door het nauwkeurig noteren en verwerken van de gegevens over de slachtoffers in de archieven.

Een boek zonder illustraties is niet compleet. Daarom zijn wij bijzonder blij met Ellen Klinkers die vasthoudend en enthousiast op zoek is gegaan naar illustraties voor dit boek en ons hoofdstuk voor de gezamenlijke bundel *Over de grens*.

Onze dank gaat ook uit naar Harco Gijsbers en René Kok als leden van de beeldredactie. Veel dank aan Femke Jacobs die het register met grote zorgvuldigheid vaststelde. Voorts onze erkentelijkheid aan Mariëtte Wolff voor de programmaleiding en coördinatie van de publicaties en aan May Meurs, uitgever van AUP.

ONNO SINKE

Graag wil ik mijn grote waardering uiten voor Annelieke Drogendijk, de directeur van het ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld, die mij in staat heeft gesteld om mij meer dan vier jaar met dit onderzoek bezig te houden. Het onderzoek heeft veel meer tijd en energie gekost dan van tevoren gedacht. Desondanks is zij mij altijd blijven steunen en heeft zij mij met adviezen terzijde gestaan. Dank aan Grace Leksana, Indah Utami en Martijn Eickhoff die mij met raad en daad hebben bijgestaan tijdens mijn oriënterende reis naar Malang. Grace en Indah hebben ervoor gezorgd dat mijn verblijf in die stad zeer aangenaam is geweest.

Paul en Kieke Arlman en Monique van Beers hebben ervoor gezorgd dat ik tijdens de lockdowns toch nog zoveel mogelijk kon werken.

Mijn schoonouders komt ook veel dank toe voor de helpende hand die ze hebben geboden, vooral in de laatste fase, in het dagelijks leven. Tot slot: mijn gezin. De dynamiek rondom het onderzoek, de reizen naar Indonesië en de werkdruk hadden ook impact op het gezinsleven. Daarom ben ik mijn vrouw zeer dankbaar dat ze dit mogelijk heeft gemaakt. Mijn twee jonge kinderen waren tot slot een welkome afleiding van het onderzoek.

ESTHER CAPTAIN

Mijn dank gaat uit naar Gert Oostindie, tot 13 december 2021 directeur van het KITLV, die mij genereus toestond om veel meer uren dan vooraf voorzien te besteden aan dit onderzoeksprogramma. Zijn opvolgster Diana Suhardiman en David Kloos gaven mij alle steun in de belangrijke afrondende fase van het onderzoek.

Samen met Martijn Eickhoff en Eveline Buchheim verzorgde ik de workshop 'Memory landscapes' in Yogyakarta: ik dank hen voor de fijne samenwerking en de studenten van de Universitas Gadjah Mada voor hun enthousiasme en kundigheid. Wat is het jammer dat de geplande workshops in Depok, Malang en Medan vanwege de pandemie niet door konden gaan.

Al bijna 25 jaar is het huis van mijn vader Armand (+ 2003) in Kramat, Jakarta, nu bewoond door mijn tante Enny Kewas (+ 2018) en neef Ricky Nelson Kewas, een warm thuis. Datzelfde geldt voor Yogyakarta, waar Laine Berman en Athonk Sapto Raharjo mij weer in hun huis verwelkomden.

Balans is belangrijk: in het onderzoek en in het leven. Ieder die daaraan heeft bijgedragen, op academisch, fysiek en mentaal niveau, ben ik bijzonder erkentelijk.

Mijn zusje Ingrid plus Daniël en Maxime gaven vanuit Aruba support en zonneshijn. Mijn moeder en Gerard leefden van dichterbij mee. Dank jullie allemaal!

Guno Jones was een onmisbare gesprekspartner over alles wat met postkoloniaal onderzoek te maken heeft.

Dirk Staat weet van de zwaarte van het doen van onderzoek naar extreem geweld in Indonesië. Na meer dan vier jaar daarvan met hem te hebben gedeeld, is het nu weer tijd voor lichtheid.

Verantwoording

In dit boek hebben wij de hedendaagse Indonesische aanduidingen voor persoons-, plaatsnamen en spelling gehanteerd, uiteraard met uitzondering van citaten.

De keuze van de foto's in dit boek vloeit voort uit een zorgvuldige afweging, in de wetenschap dat er sterk verschillende opvattingen bestaan ten aanzien van het tonen van expliciete gruwelijke beelden. De uiteindelijke keuze is gebaseerd op het zoeken naar een balans waar het gaat om respect voor de slachtoffers en hun nabestaanden, visuele bewijsvoering, evenwichtigheid en diversiteit.

Over de auteurs

Dr. Esther Captain is historicus en senior onderzoeker bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land en Volkenkunde (KITLV) in Leiden. Eerder was zij als onderzoeker verbonden aan Nationaal Comité 4 en 5 mei, Universiteit van Amsterdam en Universiteit Utrecht. Ook werkte ze als projectleider Indisch Erfgoed bij het Programma Erfgoed van de Oorlog van het ministerie van vws. Zij is auteur van *Oorlogserfgoed overzee. De erfenis van de Tweede Wereldoorlog in Aruba, Curaçao, Indonesië en Suriname* (2010) en *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen* (2002). Daarnaast is ze auteur en redacteur van diverse boeken en artikelen over het koloniale en slavernijverleden van Nederland en de doorwerking daarvan op de huidige samenleving op stedelijk niveau.

Dr. Onno Sinke is historicus en als senior beleidsonderzoeker/adviseur werkzaam bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld in Die- men. Tijdens het onderzoek was hij gedetacheerd bij het KITLV. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de Tweede Wereldoorlog in Nederland en Indonesië en de nasleep daarvan.

Register

- Abraham Crijnsen, Hr.Ms. (schip) 79
- Aceh 34, 38, 85, 86, 135, 140, 141
- Aceh-oorlog (1873-1912) 15, 38
- Aek Pamienke (kamp) 70
- Agence France-Presse 200
- Akkoord van Linggarjati (15 november 1946) 211
- Algemeen Handelsblad* (dagblad) 213
- Algemeen Indisch Dagblad* (dagblad) 209
- Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) 198, 200, 201
- Algemeen Nieuws- en Telegraaf Agentschap (Aneta) 198, 206
- Allied Military Administration Civil Branch 159 (*zie ook*: Nederlands Indies Civil Administration (NICA))
- Almujah, H. 141
- Ambarawa 111, 115, 128, 142
- Ambas 148
- Ambon 22, 40, 45, 46, 48, 50, 52, 59, 60, 63, 83, 89, 91, 92, 97, 102, 172, 226
- America United Press 200
- AMRI *zie*: Angkatan Muda Republik Indonesia
- Andir (vliegveld) 114
- Andjing Nica (KNIL-bataljon Infanterie v) 125
- Aneta *zie*: Algemeen Nieuws- en Telegraaf Agentschap
- Angkatan Muda 109, 115, 155
- Angkatan Muda Republik Indonesia (AMRI) 138, 155
- Angkatan Muda Tionghoa 109

- Angkatan Pemuda Indonesia (API) 73, 109, 138, 155
 Anglo-Dutch Publicity Committee 202, 204
 Angola 234
 ANP *zie*: Algemeen Nederlands Persbureau
 Antjol-kanaal 204, 208
 API *zie*: Angkatan Pemuda Indonesia
 Asahan 78
Asia Raya (dagblad) 53, 58
 Asrama Angkatan Baru Indonesia 62
 Asrama Indonesia Merdeka 62
 Australië 48, 63, 70, 71, 75, 76, 89-94, 96-102, 148, 161, 198, 200, 225-228
 Badan Keamanan Rakyat (BKR) 24, 55, 72, 78, 113, 148, 182
 Badan Pemuda Indonesia (BPI) 78, 122
 Bahagian Penjerboean 155
 Bahilang-rivier 134
 Balapulang 138, 140, 155
 Bali 46, 48, 52, 56, 57, 69, 79, 80, 84, 85, 89, 90, 102, 172, 176, 182, 225, 226
 Balikpapan 63, 79, 89, 93, 94, 98
 Banda Neira 45
 Bandung 12, 13, 45, 51, 73, 76, 80, 104, 106, 109, 112, 114, 115, 118, 123, 124, 128, 129, 136, 142-144, 150, 160, 168, 209, 211
 Bangka 36, 172, 175
 Bangkinang (kamp) 221
 Bangkok 144
 Banjarmasin 93, 95
 Banten 85, 116, 135-138, 142
 Banyubiru 128, 142
 Banyumas 56
 Barisan Mati 140
 Barisan Pemuda Indonesia 123
 Barisan Wanita 57
 Barisan Pelopor 57
 Baros (kamp) 75
 Batavia 22, 47, 104, 137, 207, 208, 210
 Bauer, A. 123
 BBC *zie*: British Broadcasting Corporation
 Beek, J.B. van 14
 Bekasi 131, 178, 180, 202
 Belawan 103, 127, 132
 België 234
 Belitung 36, 137, 172, 175
 Belonje, W. 206, 263
 Bengkulu 45
 Berduri, T. 186
 Bergen-Belsen 33
Berita Repoebliek Indonesia (dagblad) 108
 Bernhard (prins) 196
 Besuki 114
 Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten (BNS) 196
 Billitonmaatschappij 137
 BKR *zie*: Badan Keamanan Rakyat
 Blamey, T.A. 98
 Bloembergen, M. 42
 BNS *zie*: Bevelhebber Nederlandse Strijdkrachten
 Bodjonegoro 19
 Boedi Oetomo 265
 Boer, J. 76
 Boetzelaer, E.O. van 95

Bogodan *zie*: Keibodan
 Bogor 22, 56, 104, 128, 142-144
 Bokelaar (familie) 125
 Bondowoso 161
 Bonn, E. 95
 Bonthain 100
 Boogaard, T. 20
 Boon, J. *zie*: Robinson, T.
 Borneo *zie*: Kalimantan
 Bouwer, J. 200
 Boven-Digul 33, 45
 BPI *zie*: Badan Pemuda Indonesia
 Brisbane 63
 British Broadcasting Corporation
 (BBC) 200, 262
 Bronbeek (Bandung) 114
 Bronggeest, C.A.M. 79, 121
 Bubutan-gevangenis 119
 Buchenwald 33
 Budi Langgeng Budi Suworo 97
 Bukittinggi 51
 Buleleng 79
 Bulu-gevangenis 116
 Buru 52
 Bussemaker, H. 124, 152, 162, 163,
 165, 167, 180, 222, 223, 254
 Buurman van Vreeden, D.C. 199
 Cawang 125
 Ceylon *zie*: Sri Lanka
 Chambers, H.M. 134
 Chiang Kai-shek 94, 226
 Chilton, F. 90, 100
 China 36, 45, 79, 93, 94, 200, 226
 Christison, A.F.P. 127, 128, 153
 Cibatu 148
 Cikampek 116, 178
 Cilacap 47
 Cilandak 111
 Cilimus 121, 143
 Cimahi 75, 125, 144
 Ciomas 136
 Cirebon 120, 143
 Cock Buning, Tj. de 192
 Coen, J.P. 49
 Coenen (familie) 22
 Combok 140, 141
 Cribb, R. 14, 164-167
 Cumberland, HMS (schip) 74, 80
Dagblad, Het (dagblad) 206-209,
 263
 Darmo (kamp) 130
 Daud, M. 140
 Delden, M.C. van 151, 152, 163, 232
 Den Haag 161, 194, 195
 Departement van Justitie 192
 Depok 23, 118, 119, 152, 201
 Depot Speciale Troepen (DST) 145,
 182
 Deuning-Anthonio, V. van 20, 23
 Dewan Rakyat 136-138
 Dienst voor Legercontacten (DLC)
 194, 195, 197-199, 203, 212, 262
 Directie Verre Oosten 161, 162
 Djawa Hokokai 58
 Djojoprajitno 155
 DLC *zie*: Dienst voor Legercontacten
 Doewet 155
Door duisternis tot licht (film) 203
 Doorn, J.A.A. van 194, 195
 Dougherty, I.N. 97, 98
 Drie-A-beweging *zie*: Gerakan
 Tiga-A
 DST *zie*: Depot Speciale Troepen
 Ducelle, L. 195
 Duitsland 45

- Dunki Jacobs, R. 118
- Durensawit 153
- Eastern Broadcasting Service 160
- Eechoud, J.P.K. van 93
- Eerste Nederlandse Offensief *zie*:
 Operatie Product
- ELS *zie*: Europeesche Lagere
 School
- Ende 45
- Engelenburg (familie) 18-20
- Europeesche Lagere School (ELS)
 36, 262
- Excessennota 192
- Fabricius, J. 126, 200, 201, 204, 205
- Flohr (familie) 155
- Flores 45, 48
- Frederick, W.H. 113, 144, 164-167
- Fusayama, T. 133
- Gabungan Badan Perjuangan Tiga
 Daerah (GBP3D) 140, 262, 265
- Gakutotai 57, 266
- Gani, A.K. 79
- Garut III, 148, 247
- GBP3D *zie*: Gabungan Badan Perjuangan
 Tiga Daerah
- Gelora Rakjat* (dagblad) 215
- Genyem 92
- Gerakan Pramuka Indonesia (GKI)
 13, 262, 270
- Gerakan Tiga-A 54, 55
- Gereke, H.F.M. 192
- Gerlach, C. 28, 147, 167
- Giebel, C. 99
- Giyugun 55, 70, 72
- GKI *zie*: Gerakan Pramuka Indo-
 nesia
- Gondongan, D. 23
- Goossens (familie) 20
- Goto, K. 46
- Grevendamme, B. 201
- Groen, P.M.H. 38, 179
- Groene Amsterdammer, De* (tijdschrift) 181
- Groot-Brittannië *zie*: Verenigd Koninkrijk
- Groter Oost-Aziatische Welvaarts-
 sfeer 46, 48-50, 54, 55
- Gubeng-transport 130, 131
- Gunawan, R. 42
- Gunseikanbu 32, 51
- Gunshireibu 51
- Haar, J.C.C. 79
- Haasen-van den Dungen Bille, F.
 van 22
- Hagen, P.J. 34, 38, 41
- Halmaheira (kamp) 222
- Halmahera 52, 60
- Hanifah 104
- Harada, K. 50
- Hardy, B. 129
- Harinck, C.H.C. 181
- Hart, H. van der 165
- Hartawan 36, 37, 57
- Hasan, T.M. 78, 134
- Hatta, M. 32-34, 44, 45, 52, 53, 55,
 58, 63, 65-67, 71, 76, 152, 153, 230
- Hawthorn, D.C. 100
- Hazekamp, F.C. 234
- HCS *zie*: Hollandsch-Chineesche
 School
- Heemskerck, Hr.Ms. Van (schip)
 79
- Heiho 56, 57, 69, 72, 270
- Heutsz, J.B. van 49
- Hirohito (keizer) 63
- Hiroshima 63

HIS *zie*: Hollandsch-Inlandsche School
Historia (tijdschrift) 15
 Hitler, A. 33
 Hizbullah 57, 266
 Hoek, A.-L. 80
 Hollandia 63, 89, 92
 Hollandsch-Chineesche School (HCS) 36, 263
 Hollandsch-Inlandsche School (HIS) 36, 54, 263
 Hoogstraten, M. van 222
 Horn, N.A. van 181
 Hotel Siantar 122, 123, 251
 Houben, V. 179
 Hughan, A.T. 22
 Huijjer, P.J.C. 113
 IEV *zie*: Indo-Europeesch Verbond
 IIB *zie*: Indisch Instructie Bataljon
Ik zal handhaven (tijdschrift) 197
 Ikadaplein 73, 74
 Imamura, H. 31, 32, 48, 49
 Immerzeel, B. 163, 165
 India 106, 130, 131, 178, 180, 200
 Indisch Instructie Bataljon (IIB) 193, 267
 Indisch Monument 1941-1945 232
 Indische Naoorlogse Generatie (INOG) 263
 Indische Pensioenbond 164
 Indochina 67
 Indo-Europeesch Verbond (IEV) 215, 267
Indonesia Merdeka (dagblad) 214
 Indonesia Press Photo Service (IPPHOS) 200, 267
 Indonesia Raya (volkslied) 53
 INOG *zie*: Indische Naoorlogse

Generatie
 IPPHOS *zie*: Indonesia Press Photo Service
 Ismirah 36
 Italië 45
 IV *zie*: Sectie Indische Vorming
 Iwabe, S. 113
 Jacobs, G.F. 70
 Jakarta 14, 22, 25, 31, 35, 36, 38, 47, 49, 51, 53, 60, 62, 65, 68-76, 80, 83, 86, 95, 99, 103-108, 111, 115, 116, 118, 124-128, 136, 138, 142, 144, 151, 153, 159-161, 163, 184, 185, 192, 194, 195, 198, 202, 204, 206, 208-212, 228
 Jalhay, S.M. 12
 Jansen Hendriks, G. 203
 Japan 32, 45-60, 63, 64, 74, 110, 178, 195
 Jatin 155
 Jatinegara-markt 106
Java-Bode (dagblad) 15, 209
 Java-oorlog (1825-1830) 38
Javapost (website) 163
 Jayapura 92
 Jonathans (familie) 210, 211
 Jong, L. de 162, 179, 232
 Jonge, M. de 233
 Jonkman, J.A. 165, 203
Journal of Genocide Research (tijdschrift) 166
 Kabinet-Schermerhorn 191
 Kahin, A. 86
 Kakyō Leibotai 57
 Kalimantan 36, 46, 48, 50-52, 59, 60, 63, 64, 79, 83, 89, 90, 93-96, 98, 99, 170, 172, 176, 182, 226
 Kalisosok-gevangenis 119, 120, 156,

- 201
- Kaliung 111
- Kantoor Displaced Persons 159
- Karoland 78
- Kartawinata 209
- Katholieke Illustratie* (tijdschrift) 197
- Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku (KRIM) 97
- Kebaktian Rakyat Indonesia Sulawesi 109
- Kecik, H. *zie*: Padmodiwirjo, S.
- Kediri 111
- Keibodan 55, 56
- Kelly, T.E.D. 127, 132
- Kembang Kuning 18
- Kempeitai 49, 54, 70, 74, 92, 111, 115, 116, 136, 183, 270
- Kemperman, J.F. 165, 166
- Kido, S. 115, 116
- Kiek, R.H.J. 200
- Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949 (KJBB) 232, 267
- King, R.C.M. 153
- Kisaran 133
- KITLV *zie*: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde
- KJBB *zie*: Kinderen uit de Japanse Bezetting en Bersiap 1941-1949
- Klaassen, M. 209
- Klaten 21
- Kleffens, E.N. van 161
- Klewang, De* (tijdschrift) 195-197
- KNIL *zie*: Koninklijk Nederlands-Indisch Leger
- KNIP *zie*: Komite Nasional Indonesia Pusat
- Kobuku, S. 50
- Koerts, H.J. 99
- Koiso, K. 57
- Komite Nasional Indonesia 104, 113, 136, 263
- Komite Nasional Indonesia Daerah 113
- Komite Nasional Indonesia Pusat (KNIP) 71, 263
- KomMissie Memoires 233
- Kongo 234
- Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) 181, 267
- Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) 12, 19, 31, 39-46, 57, 64, 67, 68, 72, 80, 90-93, 95, 97-102, 105, 106, 114, 118, 121-127, 146, 181, 183, 192-197, 206, 226-228, 232, 261, 262, 265, 267
- Koninklijke Landmacht (KL) 205, 249, 261, 267
- Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Het* (boekenreeks) 162, 179, 232
- Korea 52, 59
- Korps Marechaussee 38
- Kota Baru 182
- Krandji 118
- Kriegenbergh (familie) 21, 236
- KRIM *zie*: Kebaktian Rakyat Indonesia Maluku
- Kuningan 18, 120, 121, 123
- Kuomintang 94
- Kwee Thiam Tjing *zie*: Berduri, T.
- Kweekschool voor Inlandsche Schepelingen 97
- Langkat 78, 141

- Langsa 141
 Lansdorp, J. 76
 Laskar Rakyat Jawa Raya 143
 Latang 101
 Latumahina 97
 Lawson, J. 127
 Lebak 136
 Leeuw, J.W. de 168, 169, 186
 Legervoorlichtingsdienst (LVD)
 194, 263
 Legiun Veteran Republik Indonesia
 (LVRI) 185, 263, 250
 Leiden 120
 Leland, A.J. 106, 132
 Laskar Bambu Runcing 139
 Laskar Puteri 83
 Laskar Wanita 105
Lichtspoor, Het (tijdschrift) 197
 Lijnis-Huffenreuter-Schröder, J.F.
 21, 24
 Limpach, R.P. 152, 179, 193, 197
 Locher-Scholten, E.B. 43
Locomotief, De (dagblad) 209, 215
 Logemann, J.H.A. 191
 Lombok 48, 52, 182, 259
 Loriaux (familie) 123
 Lowokwaru-gevangenis 24
 Luttikhuis, B.W. 181
 Luwu 101
 LVD *zie*: Legervoorlichtingsdienst
 LVRI *zie*: Legiun Veteran Republik
 Indonesia
 Mabuchi, I. 114, 115
 MacArthur, D. 67, 68
 Madura 50, 56, 57, 117, 118, 151, 160,
 172, 176, 256
 Maeda, T. 67
 Magelang 115, 128, 130, 142, 149, 152
 Mahieu, V. *zie*: Robinson, T.
 Makassar 83, 85, 86, 90, 96-102, 228
 Malaka, T. 141, 142
 Malang 18-25, 109, 111, 112, 114, 117,
 144, 151, 186, 187, 208, 236
 Maleisië 51, 160
 Malik, A. 47, 71
 Mallaby, A.W.S. 130, 183, 201
 Mamat, C. 136
 Maricaya 97
 Marine Voorlichtingsdienst 201
 Mariso 97
 Mark, E. 50, 59
 Markas Dewan Pimpinan
 Perjuangan (MDPP) 109
 Masyumi 57, 58, 120, 150
 Matraman 111
 McMillan, R.D.S. 178
 MDPP *zie*: Markas Dewan Pimp-
 inan Perjuangan
 Medan 23, 69, 70, 78, 80, 83, 86,
 99, 103, 104, 121, 122, 127, 132-134,
 141, 228, 252, 254
 Mendur, A. 200
 Mendur, F. 200
Merah Poetih (dagblad) 106, 215
 Merauke 92
Merdeka (dagblad) 149-152
 Merta, K. 79
 Militaire Politie (Nederlandse)
 209, 263
 Minahasa 91, 199, 226
 Ministerie van Buitenlandse Zaken
 (Nederland) 161
 Ministerie van Oorlog (Nederland)
 167
 Ministerie van Overzeese Gebieds-
 delen (Nederland) 193

- Ministerie van Sociale Zaken (Nederland) 167
- Ministerie van Voorlichting (Indonesië) 201
- Moll, H. 14, 231
- Mook, H.J. van 63, 72, 75, 95, 162, 202, 259
- Moormann (familie) 21, 237
- Moritake, T. 70
- Morotai 63, 89, 99
- Motoshige, Y. 56
- Mountbatten, L.F.A.V.N. (Lord) 67, 68, 71, 75, 103, 110, 127
- Mussolini, B.A.A. 33
- Nagano, M. 115
- Nagasaki 63
- Nakamura, J. 115
- Nakashima, T. 133
- Nasution, A.H. 133
- Nationaal Archief (Den Haag) 160, 168, 169, 171, 181, 263
- Nationaal Indiëmonument 1945-1962 232
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) 205, 217, 263, 267
- Nederlandsche Dagbladpers 206
- NEFIS *zie*: Netherlands Forces Intelligence Service
- Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS) 23-25, 121, 132, 138, 148, 154, 155, 160, 198, 263
- Netherlands Indies Civil Administration (NICA) 63, 64, 67, 73, 75, 79, 90, 93-106, 119, 122, 125, 137, 150, 159, 199, 263
- New York Times* (dagblad) 32, 159
- Ngadireso 18-20, 23
- Nieuw-Guinea 19, 45, 48, 50, 52, 63, 83, 89, 92, 102, 172, 177, 181
- Nieuwe Courant* (dagblad) 12, 165, 209, 214
- Nieuwsblad van het Zuiden, Het* (dagblad) 213
- Nieuwsblad voor Sumatra, Het* (dagblad) 209
- NICA *zie*: Netherlands Indies Civil Administration
- NIMH *zie*: Nationaal Instituut voor Militaire Historie
- NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies 160, 165, 167-169, 171, 267
- Noort, van (familie) 19, 21
- Norel, O. 164
- Nusa Tenggara 172, 176, 257
- ODO *zie*: Opsporingsdienst van Overledenen
- Oe, K. 47
- Ohsugi, M. 90
- Oji-papierfabriek 111
- Oldeman, L.R. 75
- Onafhankelijkheidsverklaring *zie*: Proklamasi
- Oorlogsgravenstichting 167-172, 186, 255
- Oostindie, G.J. 38, 179
- Operatie Kraai (december 1948-januari 1949) 145, 211, 214
- Operatie Product (juli-augustus 1947) 144, 145, 214, 260
- Operation Pounce (december 1945-januari 1946) 142, 143
- Opsporingsdienst van Overledenen (ODO) 23, 159, 160, 163-170, 237, 257, 267

- Pacet 120
- Padang 60, 69, 70, 104, 127, 132, 134, 160, 221
- Padmodiwirjo, S. 183
- Pagee, M. van 108, 154
- Pahlawan Center 183
- Palembang 69, 70, 79, 104, 127
- Palmos, F. 62
- Palopo 96, 101
- Panitia Persiapan Kemerdekaan Indonesia (PPKI) 65, 66
- Panorama* (tijdschrift) 197
- Papuabataljon 92
- Paré-Paré 98
- Parindra *zie*: Partai Indonesia Raya
- Parool, Het* (dagblad) 212, 213
- Partai Indonesia Raya (Parindra) 264, 267
- Partai Komunis Indonesia (PKI) 44, 135, 268
- Partai Nasional Indonesia (PNI) 45, 141, 268
- Partij van de Arbeid 203, 268
- Pasuruan 20, 21
- Pati 19
- Patterson, W.R. 74, 80
- Pawilo, S. 183
- Pearl Harbor 46
- Pekalongan 21, 77, 85, 116, 135, 138, 140, 142, 152, 155
- Pelita *zie*: Stichting Pelita
- Pematang Siantar 121, 122
- Pembela Tanah Air (PETA) 55-57, 69, 70, 72, 249, 268
- Pemuda Banteng Hitam 180
- Pemuda Betawia 62
- Pemuda Republik Indonesia (PRI) 109, 113, 119, 148, 156
- Pemuda Sosialis Indonesia (Pesinde) 109, 120, 132, 133, 141
- Pen Gun* (tijdschrift) 196, 197, 258
- Pendidikan Nasional Indonesia (PNI) 45, 268
- Pendjaga Keamanan Umum (PKO) 94, 268
- Pensiun Wilhelmina 121, 122
- Perjuangan kita* (pamflet) 152, 153
- Perhimpunan Indonesia 62, 271
- Persatuan Perjuangan 141
- Persatuan Ulama Seluruh Aceh (PUSA) 140
- Pesinde *zie*: Pemuda Sosialis Indonesia
- PETA *zie*: Pembela Tanah Air
- Peudaya 140
- PID *zie*: Politieke Inlichtingendienst
- Pidië 140, 141
- PKI *zie*: Partai Komunis Indonesia
- PKO *zie*: Pendjaga Keamanan Umum
- Plas, C.O. van der 72, 75, 76, 126, 149, 159, 160, 202
- Ploegman, W. 76
- PNI *zie*: Partai Nasional Indonesia of *zie*: Pendidikan Nasional Indonesia
- Pol, J. van der 123
- Polisi Tentara Keamanan Rakyat (PTKR) 120, 154
- Politieke Inlichtingendienst (PID) 42, 49, 264
- Polman, J. 205
- Polygoon 203, 205
- Poncokusomo 20, 22-24
- Pontianak 94, 95

- Portier (familie) 211
- Portugal 34, 234
- PPKI *zie*: Panitia Persiapan Kemerdekaan Indonesia
- Preanger Bontweverij 111
- Preangerbode, De* (dagblad) 209
- Prentice, A.I.D. 76
- PRI *zie*: Pemuda Republik Indonesia
- Probolinggo 36
- Proklamasi (17 augustus 1945) 65, 71, 107, 270
- Proust, M. 11
- PTKR *zie*: Polisi Tentara Keamanan Rakyat
- Pudja, K. 79
- PUSA *zie*: Persatuan Ulama Seluruh Aceh
- Pusat Tenaga Rakyat (Putera) 55, 58, 268
- Putera *zie*: Pusat Tenaga Rakyat
- PvdA *zie*: Partij van de Arbeid
- Raben, R. 38, 39, 166, 167, 179, 223
- Radio Free Indonesia 153
- Radio Pemberontakan Rakjat 107, 108, 151, 154
- Radjamandala 209
- Rangkasbitung 116, 136
- Ratulangi, G.S.S.J. 97, 99-101
- RAPWI *zie*: Recovery of Allied Prisoners of War and Internees
- Rawah Mangoen 210
- Recovery of Allied Prisoners of War and Internees (RAPWI) 68, 70, 76, 106, 122, 123, 128, 132, 150, 249, 264
- Regeringsvoorlichtingsdienst (RVD) 199, 200, 202-204, 206, 212, 268
- Reijnoudt, C. van 37
- Rengasdengklok 66
- Republik Indonesia Serikat (RIS) 215, 264
- Riau 36
- Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) *zie*: NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
- Rijksmuseum (Amsterdam) 231, 260
- RIS *zie*: Republik Indonesia Serikat
- Robinson, G. 89
- Robinson, T. 13, 195
- Rode Kruis 120, 129, 167, 169, 247
- Roermond 232
- Romijn, P. 223, 224
- Ronde Tafel Conferentie (Den Haag, augustus-november 1949) 212, 213, 268
- Roon-Koek, mevr. van 13
- Rooy, C.C. de 94
- Rossum, van (familie) 22
- RTC *zie*: Ronde Tafel Conferentie
- Ruter (familie) 21
- RVD *zie*: Regeringsvoorlichtingsdienst
- Sabaruddin, Z. 120, 154
- SACSEA *zie*: Supreme Allied Commander South East Asia
- Salatiga 73
- Sama, St. M.J. 100
- Saparua 92
- Sarekat Islam (SI) 44, 264
- Scherius (familie) 21, 23, 24
- Schipper (familie) 21
- Schreuder (familie) 21
- Schröder (familie) 21, 23, 24

- Schulte Nordholt, H. 38
- SEAC *zie*: South East Asian Command
- Sectie Indische Vorming (IV) 193
- Sectie Militaire Geschiedenis 179
- Seinendan 55, 56
- Sejarah Nasional Indonesia 267
- Semarang 14, 23, 51, 53, 60, 77, 100, 104, 106, 115, 116, 128, 131, 142, 155, 160, 192, 215, 221
- Semarang-Joana Stoomtram Maatschappij 116
- Sémelin, J. 108
- Semeru 20
- Seram 52, 92
- Serang 116, 136, 137, 250, 253
- Shibata, Y. 12, 113
- SI *zie*: Sarekat Islam
- Si Rengo Rengo (kamp) 70
- Siam *zie*: Thailand
- Sidoarjo 120, 154
- Sigli 140
- Simon (familie) 18, 19
- Simpang Club 119, 201
- Sinapati 101
- Sinar Baroe* (dagblad) 53
- Singapore 50, 128, 144
- Singaraja 56, 79
- Singkawang 94
- Sjahrir, S. 32, 33, 44, 45, 53, 62, 142, 143, 152, 153, 160, 200, 239
- Sjarifuddin, A. 150
- Slag om Medan (oktober 1945-april 1946) 122
- Slag bij Midway (4 juni 1942) 55, 63
- Slag om Semarang (14-19 oktober 1945) 116, 128, 155
- Slag om Surabaya (november 1945) 117, 130, 201
- Slamet-Depok 155, 156
- Slipi 210
- Somers Heidhues, M.F. 186, 260
- Sophiaan, M. 97, 99
- South East Asian Command (SEAC) 63, 103
- Sovjet-Unie 45, 79
- Spiegel, De* (tijdschrift) 197
- Spoor, S.H. 95, 198, 199
- Sprang, A. van 200, 201, 204, 205
- Sri Lanka 144
- Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 37
- Stevens, J. 200, 201, 204, 205
- Stichting Pelita 25, 169, 171
- Subarjo 200
- Sudirman 56, 113, 154
- Sudjarwo 37, 55
- Suerbeck, H. 122
- Sukabumi 104, 111
- Sukarela Tentara Pembela Tanah Air 56
- Sukarno 31-33, 44, 45, 50, 52, 53, 55, 58, 62, 63, 65-67, 71, 73-75, 110, 128, 149, 150, 152, 153, 186, 200, 228
- Sulawesi 39, 46-48, 50, 52, 64, 83-86, 90, 91, 96, 99, 101, 102, 105, 109, 145, 148, 170, 172, 176, 181-183, 199, 225, 226, 228, 232
- Sulu-archipel 52
- Sumadi, B. 24, 25, 237
- Sumba 48, 52
- Sumbawa 48, 52
- Sungkono 215
- Supreme Allied Commander South East Asia (SACSEA) 110, 268

- Supreme Commander of the Far East 110
- Surabaya 12, 18-22, 51, 62, 69, 73, 76, 77, 79, 100, 103, 106-108, 112-114, 117, 119, 120, 124, 128-132, 142, 149, 152, 154, 156, 160, 161, 164, 182-184, 186, 201, 211, 214, 222
- Surakarta 44, 51, 72, 105, 112, 114, 115
- Surutanga 101
- Sutomo 107, 108, 151, 154
- Syaranamual 97
- Tabrani, M. 214, 215
- Tahrir, A. 122
- Taiwan 52, 59, 95
- Taman Makam Pahlawan 183
- Tanah-Abang 208
- Tanalepe 208
- Tangerang 145, 186, 210
- Tangsé 140
- Tanjung Priok 80, 208
- Tarakan 63, 89, 93
- Tebing Tinggi 133, 134, 142, 182, 250
- Technische Hogeschool van Bandoeng 44, 45
- Tegal 77, 138, 140, 155
- Telegraaf, De* (dagblad) 212, 213
- Tentara Keamanan Rakyat (TKR) 86, 104, 130-134, 138, 140-142, 144, 149, 154, 156, 208, 268
- Tentara Nasional Indonesia (TNI) 213, 268
- Tentara Rakyat Indonesia (TRI) 37, 149
- Thailand 257
- Tiga daerah-affaire 135, 140, 152
- Timmers, W.J.M.W. 119, 120
- Timor 46, 48, 52, 60, 172, 176, 199
- Tiongkok 94
- Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, A.W.L. 31
- TKR *zie*: Tentara Keamanan Rakyat
- TNI *zie*: Tentara Nasional Indonesia
- Toer, P.A. 186
- Tokio 49-51, 57, 68
- TRI *zie*: Tentara Rakyat Indonesia
- Triyana, B. 231
- Tromp, Hr.Ms. (schip) 74
- Trouw* (dagblad) 164, 207
- Tull, T.S. 150
- Tumpang 18, 20, 22-25, 236, 237
- Tweede Nederlandse Offensief *zie*: Operatie Kraai
- Vaderlandsche Club 119
- Veen, F. van der 162
- Veiligheidsraad 161
- Verenigd Koninkrijk 28, 46, 67-71, 76, 87, 90, 103-106, 126-134, 142-146, 178, 180, 182, 187, 227, 228
- Verenigde Naties (VN) 161, 264
- Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) 38, 40, 49
- Verenigde Staten van Amerika 46, 67, 79, 89
- Verenigde Staten van Indonesië (VSI) 211, 268
- Verspoor, D. 200
- Vervoort, H. 18
- Vickers, A. 180
- VN *zie*: Verenigde Naties
- VOC *zie*: Verenigde Oostindische Compagnie
- Volkskrant, De* (dagblad) 212, 213
- Volksraad (1918) 44

- VSI *zie*: Verenigde Staten van Indonesië
 Waardenburg, J.J.C.H. van 221
Wapenbroeders (tijdschrift) 195-197
 Warunggunung 116, 136
 Watesbelung 20, 23
 Wehmann, H. 125
 Werff, van der (familie) 22
 Werfstraat-gevangenis *zie*: Kalisosok-gevangenis
 Westerling, R.P.P. 80, 99, 121, 122, 127, 145, 182, 228
 Wet Uitkeringen Burger-Oorlogsslachtoffers 1940-1945 (WUBO) 232, 264
 Wetzel-Catharinus, E.W. 23, 24
 Wijk, F.M. van 138, 139
 Wikana 65, 66
 Wilaya, J. 80
 Winter, R.J. 22
 Winter-van der Dungen Bille, H. 22
 Wiryowinoto 36
 Wlingi 22
 Wohlhoff, G.J. 99
 Wongsonegoro 115
 Woodburn Kirby, S. 178
 WUBO *zie*: Wet Uitkeringen Burger-Oorlogsslachtoffers 1940-1945
 Yamatohotel 76
 Yogyakarta 20, 21, 51, 72, 83, 109, 112, 115, 143, 150, 182
 Yonosewoyo 154
 Zele, L. van *zie*: Ducelle, L.

Overzicht van publicaties voortgekomen uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*

Publicaties bij Amsterdam University Press

Gert Oostindie, Thijs Brocades Zaalberg, Eveline Buchheim, Esther Captain, Martijn Eickhoff, Roel Frakking, Azarja Harmanny, Meindert van der Kaaij, Jeroen Kemperman, Rémy Limpach, Bart Lutikhuis, Remco Raben, Peter Romijn, Onno Sinke, Fridus Steijlen, Stephanie Welvaart, Esther Zwinkels, *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Abdul Wahid en Yulianti (red), *Onze Revolutie. Bloemlezing uit de Indonesische geschiedschrijving over de strijd voor de onafhankelijkheid, 1945-1949*

Esther Captain en Onno Sinke, *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische revolutie, 1945-1946*

Remco Raben en Peter Romijn, mmv Maarten van der Bent en Anne van Mourik, *Talen van geweld. Stilte, informatie en misleiding in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Jeroen Kemperman, Emma Keizer en Tom van den Berge, *Diplomatie en geweld. De internationale context van de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Rémy Limpach, *Tasten in het duister. Inlichtingenstrijd tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Azarja Harmanny, *Grof geschut. Artillerie en luchtmacht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Esther Zwinkels, *De klewang van Vrouwe Justitia. Recht en onrecht in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*

Bambang Purwanto, Roel Frakking, Abdul Wahid, Martijn Eickhoff, Yulianti and Ireen Hoogenboom (eds), *Revolutionary worlds. Local perspectives and dynamics during the Indonesian Independence war, 1945-1949*

Meindert van der Kaaij, *Een kwaad geweten. De worsteling met de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog vanaf 1950*

Eveline Buchheim, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart, *Sporen vol betekenis. In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog / Meniti Arti. Bertukar Makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang Perang Kemerdekaan Indonesia*

Van Rij en Stam. Rapporten van de Commissie van onderzoek naar beweerde excessen gepleegd door Nederlandse militairen in Indonesië, 1949-1954 (Bronnenpublicatie), ingeleid en bezorgd door Maarten van der Bent

Overige publicaties

Thijs Brocades Zaalberg, Bart Luttkhuis en anderen, 'Extreem geweld tijdens dekolonisatieoorlogen in vergelijkend perspectief, 1945-1962' in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, Volume 135 nr.2

Thijs Brocades Zaalberg and Bart Luttkhuis (eds), *Empire's Violent End. Comparing Dutch, British, and French Wars of Decolonization, 1945-1962*. Cornell University Press

Begin 2022 was het al dan niet schrappen van het woord ‘bersiap’ in een expositie van het Rijksmuseum aanleiding tot Kamervragen, het starten van juridische procedures tegen het museum en een ongemeen fel publiek debat over een woord dat tot dan toe alleen bekend was binnen de Indische gemeenschap. Dit boek levert achtergronden en verdieping bij deze discussie.

De strijdkreet ‘bersiap!’ klonk in talloze steden en dorpen in Indonesië tijdens de eerste maanden na het uitroepen van de onafhankelijkheid. De oproep om paraat te staan voor de vrijheidstrijd van de jonge natie markeert de start van de Indonesische revolutie en luidde een periode van extreem geweld in.

Het geluid van geweld schetst de dynamiek van het extreme geweld waarin Indonesische strijdgroepen de wapens opnamen tegen Indo-Europeanen, Molukkers, Nederlanders en Chinezen, maar ook Japanse burgers en ontwapende Japanse en Brits-(Indische) militairen. Bovendien plaatst dit boek deze angstaanjagende periode nadrukkelijk in het bredere kader van niet alleen onderling Indonesisch geweld, maar ook van geweld door Japanse, Britse en Nederlandse zijde tegen Indonesische non-combattanten. Niet alleen Java en Sumatra, maar ook de eilanden daarbuiten komen in dit boek aan de orde, evenals het lastige vraagstuk van het vaststellen van slachtofferaantallen en de ‘herontdekking’ van de bersiap-periode in de jaren tachtig.

Plaatst de angstaanjagen- de bersiap- periode in het bredere kader van de gewelddadige eerste fase van de Indonesische revolutie

WWW.AUP.NL

9 789463 726788 >